MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

121. ÉVFOLYAM 2005

1

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES ET DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

121. ÉVFOLYAM 2005. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*
MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS
TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS *and/or* AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII., Orczy tér 1. tel.: 06-1-477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. tel./fax: 200-1153.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

OSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

121. évfolyam

2005

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
MONOK ISTVÁN (társszerkesztő),
KULCSÁR PÉTER, NAGY LÁSZLÓ,
ROZSONDAI MARIANNE,
P. VÁSÁRHELYI JUDIT, VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő

TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította

HÉJJAS ESZTER

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Bálint Gábor: Rejtő Jenő és a Nova kalandos regényei 193
Borsa Gedeon: Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői 1
Deák Eszter: A morvaországi gróf Sigmund Berchtold magyar kapcsolatai 309
V. Ecsedy Judit: Bécs: 17. századi nyomdafelszereléseink egyik forrása 25
V. Ecsedy Judit: Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában. 1661–1690. I. 289
V. Ecsedy Judit: Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. II. 385
Guilbaud, Juliette: La diffusion des idées jansénistes par le livre français en Europe centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles 42
Holler László: Néhány új megfigyelés a Képes Krónika kódexében 273
Kertész Balázs: Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejöveteléről. Anonymus gesztájának utóéletéhez 373
Kiss Farkas Gábor: Johann Misch Astrophilus Nagyszombatban 140
Knapp Éva: Adalékok a 18. század végi nyelvi archaizálás kérdéséhez 167
Láng Benedek: Angyalok a kristály körül: Ulászló király imádságos könyve 117
Stift, Hildegard: Joseph Stanislaus Albach 410

KÖZLEMÉNYEK

Bálint Gábor: Herczeg Ferenc összkiadásai a Singer és Wolfnernél 92
Bánfi Szilvia: Tragikus nyomdászsorsok, megsemmisült nyomdák 449
Barsi János–Farkas Gábor Farkas: Egy ismeretlen kézirat az 1572-es szupernováról 435
Bellágh Rózsa: Mecenatúra Bod Péter korában 328
Czeglédi László: A füzesabonyi plébániai könyvtár a 18–19. században 233
Fata Márta: Német bevándorlók olvasmányai a 18. században 73
Fehér Katalin: Egy reformkori röpirat a népnevelésről, és korabeli sajtóvisszhangja 250
Gömöri György: A londoni francia protestáns egyház magyar segélyezettjei 325
Gömöri György: Szenci Molnár Albert ismeretlen verse a Ponnickau-búcsúantológiában 222
H. Kakucska Mária: Orczy Lőrinc Recrudescunt-fordítása 65
Kakucska Mária: Révai Miklós: A' Magyar Tudós Társaságnak Képe 335
Kertész Balázs: A gyulafehérvári székesegyház építésének hagyománya Laskai Osvát Szent László-beszédeiben 218
Knapp Éva: Johann Heinrich Alsted könyvtárának egy kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban 56
Kókay György: Az első katolikus hitbuzgalmi folyóirat, a Magyar Szion és melléklapja az Anastasia (1838–1839) 247
Mózes Huba: Műfaji–formai kezdemények a pálos írásbeliségben 422
Postma, Ferenc: Ein Brief von Sigismundus Nagy Borosnyai 442
Rózsa Mária: Egy Széchényi Könyvtárba került hungarikumról: a Zittau'sches Monatliches Tagebuch 1816-os évfolyama 77
Surányi Imre: Új ősnyomtatványok az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban 430

Szabó Ferenc: Adalékok Faludi erkölcsnemesítő írásainak forrásaihoz 226
Thoroczkay Gábor: Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásáról 213
Ujvári Hedvig: Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrirte Zeitung 80
Völgyesi Orsolya: Kuthy Lajos lapalapítási kérelme 1850-ből 344
Zágorec-Csuka Judit: A szlovéniai magyar könyvkiadás 463
Zágorec-Csuka Judit: A szlovéniai magyar sajtó története 1945-től napjainkig 351

FIGYELŐ

Borsa Gedeon: Megindult az ÖNB ősnyomtatványai katalógusának megjelentetése 471
Dörnyei Sándor: Egy bibliográfia számokban. (Magyarországi szerzők külföldön 1712–1760) 97
Gerics József: Vita helyett 475
K. Gy.: Vizkelety András és Borsa Gedeon magas kitüntetése 254
Kókay György: Búcsú B. Hajtó Zsófiától 470
Kókay György: Első folyóirataink szövegkiadásai 356
Körmendy Kinga: Fata libelli 96

BIBLIOGRÁFIA

Czövek Zotán–Perger Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2004-ben 478

SZEMLE

A Dévai Ferences Rendház 1850 előtti könyvei. Katalógus. Összeáll. Szabó Henriette. Bp. 2002. (*Perger Péter*) 366
A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár régi magyar könyvtárgyűjteményeinek katalógusa. Szerk. Sipos Gábor. Kolozsvár, 2004. (*Németh S. Katalin*) 363
A Nagyváradi Szemináriumi Nyomda 1745–1804. Nagyvárad–Bp. 2004. (*V. Ecsedy Judit*) 103
A tatai gimnázium névtára 1765–2002. A Kegyestanítórend Tatai Gimnáziuma (1765–1948) és az Állami Gimnázium (1948–1951) valamint az Eötvös József Gimnázium (1951–2002) tanárai és diákjai. Szerk. Körmendi Géza. Bp. 2004. (*Mészáros István*) 255
Arbour, Roméo: Dictionnaire des femmes libraires en France 1470–1870. Genève, 2003. (*Monok István*) 113
Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XII. Bp. 2005. (*Rojas Mónika*) 498
Bibles imprimées du XVe et XVIIIe siècle conservées à Paris. Paris, 2002. (*Monok István*) 114
Bibliographia Sociniana. Ed. by Piet Visser. Hilversum–Amsterdam, 2004. (*Monok István*) 264
Borsa Gedeon: Kalauz a régi nyomtatványokhoz. A régi nyomtatványok fogalma, anyaga, mérete és terjedelme. Bp. 2003. (*P. Vásárhelyi Judit*) 361
Gilmont, Jean-François: Le livre et ses secrets. Genève–Louvain-la-Neuve, 2003. (*Monok István*) 111
Göröngyös úton. Kárász József-emlékkönyv. Hódmezővásárhely, 2004. (*Lakatos Éva*) 108

Greffe, Florence – Lothe, José: La vie, les livres et les lectures de Pierre de L'Estoile. Nouvelles recherches. Paris, 2004. (*Monok István*) 265
Győr vármegye települései 18–19. századi kéziratos térképeken. Szerk. Néma Sándor. Győr, 2003. (*Plihál Katalin*) 258
L'Europe en reseaux. Contribution à l'histoire de la culture écrite 1650–1918. Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Éd. par/ Hrg. von Frédéric Barbier etc. Vol. I–III. Leipzig, 2005. (*Németh S. Katalin*) 368
Mellot, Jean-Dominique – Queval, Élisabeth: Répertoire d'imprimeurs/libraires (vers 1500–vers 1810). Paris, 2004. (*Monok István*) 268
Rózsa Mária: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. Bibliographie. 2. Teil. Zeitungen. München, 2003. (*Seidler, Andrea*) 109
Rozsondai Marianne: A könyvkötés művészetének rövid története. 2. jav., bőv. kiad. Szerk. Kastaly Beatrix. Bp. 2004. (*Steimann Judith*) 358
Szűcs Sámuel naplói. I. (1835–1864) II. (1865–1889). Miskolc, 2003. (*Czibula Katalin*) 106
Tomka Szászky János: Magyarország első történelmi atlasza. Bp. 2004. (*Körmendi Tamás*) 494
Vizkelety András: Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben. Bp. 2004. (*Kecskeméti Gábor*) 491
Zeman László: Gymnasiológia. Az eperjesi kollégium és áthagyományozódásai. Somorja –Dunaszerdahely, 2003. (*Kókay György*) 500
Zjoldheji-Deak, Zsuzsanna: Rol nyemeckovo poszrednyicsesztva v vengerszkoj recepcii ruszszkoj lityeraturi (XIX vek). München, 2004. (*Dukkon Ágnes*) .. 261

NÉVMUTATÓ*

Abaffy Csilla, N. 428, 429
Abdul-Hamid, II., szultán 499
Ablonczy Balázs 478
Abrugi György 291, 305
Abu A'bdallah Muhammad al-Idrisi 258
Abu-Masar 150, 156
Ács Margit 468
Adamovics József 235
Adelung, Johann Christoph 20
Adriányi Gábor 11
Ady Endre 92, 93, 489
Aegidius Romanus → Colonna, Egidio
Ágai, Adolf 88, 90
Agnethler Mihály 102
Ágoston, Szent 50,150, 232, 239
Agricola, Johann 162
Agrippa, Heinrich Cornelius 123
Ahsmann, Margreet 443
Aigner, Lajos 412
Aiszóposz 74
Ajtai Mihály 448
Ajtmatov, Csingiz 499
Ajtony, magyar vezér 379
Akantisz Viktor 391
Alantsee, Lukas 18
Albach József Szaniszló 410–421
Alberti, Johann 19
Albertus de Judenberg 138
Alcabitius 150
Aldobrandinus de Cavalcantibus 492
Áldor Imre 323
Aldus → Manuzio, Aldo
Alexandre, Jean 16
Alexandre, pape → Sándor, VI., pápa
Alexovits, Basilius 243, 245
Alfonz, V., portugál király 440
Allen, Don Cameron 161
Almansar → Abu-Masar
Almási Gusztávné 93
Almási Tibor 220
Álmos, magyar herceg 215, 496
Álmos, magyar vezér 376–378, 380, 381, 383
Alsted, Anna 56, 58
Alsted, Johann Heinrich 56–59, 61–64, 160, 391, 407, 408
Alvern, Wilhelm 433
Ambrosovszky Mihály 239, 242
Ambrus Zoltán 92
Ambrus, Szent 227
Amerbach, Johann 10
Amesius, Guillelmus 265
Ammonius Hermiae 473
Amort, Eusebe 51
Andala, Ruardus 265
Anders, Stefan 223
András, egri püspök 422
András, I., magyar király 314, 374
András, II., magyar király 68, 69
Andrássy Júlia 318
Andreucci, Andrea Girolamo 242
Angielini, Nicolo 482
Angyal Dávid 344
Angyal Endre 143
Angyal Géza 195
Anjou Lajos toulouse-i püspök→Lajos, Szent, toulouse-i püspök
Anonymus 333, 373, 378, 380, 381, 383, 384, 496

* Az irodalmi művek szereplői közül csak a bibliai és az azonosítható történelmi személyneveket vettük fel a mutatóba. Az irodalmi alakok és a történelmi személyek egyértelmű azonosítása azonban nem mindig volt lehetséges. Az egyes szerzők publikációira kurzív oldalszámokkal hivatkozunk.

Anshelm, Thomas 16, 19
Antal István 485
Antalffy Gyula 490
Anturini, Giuseppe 239
Anzelm, Szent 426
Apáczai Csere János 61, 142, 155, 489
Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 289–291, 293–295, 297, 299–305, 307, 308, 385, 388, 389, 391, 392, 394, 399–403, 409
Apor Péter 364
Apponyi Sándor 479
Áprily Lajos 263
Aquinói Szent Tamás → Tamás, Aquinói Szent
Aranka György 182, 183, 333
Arany János 83, 262, 322
Arany László 262
Arbour, Roméo 113, 114
Arbuteus, Agricola → Komáromi Csipkés György
Ardia Antonius 240, 243, 245
Argoli, Andrea 152
Arisztophanész 152
Arisztotelész 141, 267, 436
Arnauld, Antoine 50, 51
Arnim, Bettina von 420
Arnoldi, Nicolaas 265
Arnulphus de Lovanio 428
Árpád, magyar vezér 373
Árva Bethlen Kata → Bethlen Kata
Árva Vince 423, 424, 427, 429
Aspremont gróf 312
Astrophilus → Misch, Johann
Aszalay József 259
Aszlányi Károly 198, 200
Asztalos István 488
Atatürk, Mustafa Kemal 200
Atkáriné Meszlényi Zsuzsanna 479, 486
Attila, hun uralkodó 284, 373, 375
Augustin, Saint → Ágoston, Szent

Baade, Walter 437
Baccamude, Daniel 306
Bacon, Francis 141
Badagos, René 13
Bády István dr. 455
Baes, Martin 29
Bagó, Martin 75
Bahrdt, Karl Friedrich 310
Baïf, Lazare de 266
Bailey, Michael D. 118
Bajkay Endre 318
Bajza József 248, 252
Bakó Dorottya 29
Baktsi László 447
Balassi Bálint 430
Balázs István 485
Balázs Lajos G. 436
Balázs Mihály 57
Balazsek Dániel 464
Balbi, Luigi 20
Balbulus („Hebegő") Notker → Notker, Balbulus
Baldini, Ugo 141, 142
Bálint Gábor *92–95, 193–212,* 196–198, 483, 485
Bálint György 210
Bálint Ignác János 104
Bálintffi Gergely 176
Ballagi Aladár 399
Ballagi Géza 399
Ballard, Christophe 53
Balogh Béla 336
Balogh Jolán 221
Balogh Sándor 452
Balsamo, Jean 43
Bán Antal 452
Bán Imre 61, 155
Bán Magdolna 480
Bándi László 481
Bandissin, Pauline 88
Banffi de Losontz, Sigismundus → Bánffi Zsigmond
Bánffi Farkas 404
Bánffi Zsigmond 444
Bánffy György 182, 183
Bánfi Szilvia 26, 97, 449, *449–462*
Bánk József 237
Bar, Jean de 119
Bárány József 457
Baranyai Decsi János 478, 480, 482, 483
Baranyai Pál 426
Barbarics Zsuzsa 484
Barbeyrac, Jean 47
Barbier, Frédéric 368, 369
Barbosa, Augustinus 243, 246
Barclay, John 240, 242, 245
Barcza József 399, 400, 483
Bárczi Ildikó 373, 375
Bárczy István 488
Barcsai Ákos 385

Bárdi Nándor 468
Barker-Benfield, Bruce 286
Barkóczi Jolán 485
Barlay Katalin 201
Barlay Péter → Tábori Pál
Barna Gábor 478
Barnay, Sylvie 124
Baronius, Caesar 267
Baróti Szabó Dávid 176, 320–322
Barsi János *435–442*
Barsi Ödön 201
Bársony György 392
Bartakovics Albert 236
Bartalis Antal 167–183, 189–192
Bartalis Máté 175
Bartenstein, Johann Christoph 48
Bártfai Szabó László 419–420
Bartha Lajos 436, 482
Bartha Lajos, ifj. 143, 158
Bartholomaeus de Pisa 380
Bartoniek Emma, 375, 376
Basics Beatrix 481
Basignana, Étienne 16
Báthoriak 67
Báthory Zsigmond 483
Báthory Zsófia 290, 392
Báti Koncz Zsuzsanna 351, 352, 354, 355
Báti Zsuzsa 464
Bátori László 423, 427
Bátori, Ingrid 266
Batsányi János 357
Batthiányi Calimir → Bathhyány Kázmér
Batthyány Ádám 27
Batthyány Antal 315
Batthyány Ferenc 27, 39
Batthyány Gyula 95
Batthyány József 173
Batthyány Kázmér 420
Batthyány Lajos, miniszterelnök 347, 350, 420
Batthyány Lajos, nádor 65, 66
Bauer, Friedrich 37
Baxter, George Owen 198, 204
Bayle, Pierre 248
Bazarád → Basarab, havasalföldi vajda
Beatus Adalbertus → Gellért, Szent
Beatus Stephanus protomartyr → István, Szent, első vértanú
Becher, Clemens 241
Becius, Johannes 265
Becker, Rudolf Zacharias 320
Beckmann, Sabine 223
Becskereki Mihály 104
Beda Venerabilis 426, 427
Beech, Beatrice 114
Beély Fidél 247, 249
Beke Antal 57, 302, 303, 403
Beke Kristóf 250
Beke Zoltán 453
Bekker, Balthasar 242, 244, 245
Bél Károly András 100
Bél Mátyás 101, 102, 328, 482, 490, 494
Béla, I., magyar király 314, 374
Béla, III., magyar király 384
Béládi Miklósné Hajtó Zsófia 470
Belinszkij, Visszarion Grigorjevics 262
Bellágh Rózsa *328–335*
Bellarmino, Roberto 27, 239, 242, 245
Bem József 420
Bence Lajos 464, 465, 468, 469
Bence Lajos dr. 352–355
Bence Utrosa Gabriella 467, 468
Benczédi Gergely 405
Bendeguz 373–375, 379
Bene Sándorné 97
Benedek Elek 92
Benedek, Aladár 83
Benedikt, Heinrich 48
Benits Péter 480
Benkő Elek 220
Benkő József 389
Benoit, Pierre 204
Bentivoglio, Angela 264
Benzing, Josef 11, 13–16, 18, 268
Benyák Bernát 323
Benyák, Joseph → Benyák Bernát
Bényei Miklós 479
Beöthy Zsolt 92
Béranger, Pierre-Jean de 48, 54, 420
Bérauld, Nicolas 17
Berchtold, Eva 316
Berchtold, Friedrich 319
Berchtold, Leopold 310, 311, 314, 319, 320
Berchtold, Ludmilla 313
Berchtold, Sigmund 309–322, 324
Berchtold, Sigmund, ifj. 313
Berchtold, Walburga 313
Bérczy Károly 262, 263
Berecz Ágnes 487

Beregszászi Magdolna 498
Beregszászi Pál 321
Berei Farkas András 481, 482
Berényi Zsuzsanna Ágnes 182, 183
Berkovits Ilona 273, 274, 284
Berlász Jenő 450
Bern, Maximilian 88, 89
Bernacki, Ludwik 120–123, 126–129, 131–132, 134
Bernardus 138
Bernát, Szent 428
Bernáth Aurél 361
Bernáth István 329
Bernjak, Elizabeta 464
Bertano, Giovanni Antonio 19
Berténi Iván 275, 284, 476
Berthold von Regensburg 473
Bertók Lajos, dr. 490
Berzeviczy Henrik 142
Berzsenyi Dániel 322
Besmi, Ottavio 154
Besold, Christoph 57
Besse, Pierre de 240, 242, 245
Bessenyei György 189, 321, 322, 337
Besztróczy Zsolt 489
Bethlen Ádám 444
Bethlen Elek 292, 293
Bethlen Farkas 389, 408
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 29, 56, 58
Bethlen Imre 335
Bethlen Kata 319, 330, 334, 335, 364
Bethlen Miklós 66, 296, 306, 307, 391, 392, 408
Bethlen Pál 307
Bettini, Mario 159
Bettinus → Bettini, Mario
Betuleius, Josquinus 140
Beuvelet, Matthieu 240, 243, 244
Bevilaqua, Giacomina 21
Beyerlinck, Laurentius 153
Beza, Theodor 267
Bíbor Máté János 499
Bíborbanszületett Konstantin → Konstantin, VII., bizánci császár, a Bíborbanszületett
Bielek László 235, 241, 243, 246
Bienayse, Jean 17
Biggers, Earl Derr 201
Bírányi Ákos 417
Birkásné Vincze Rita 479, 488
Birken, Sigmund 79
Birkenmajer, Aleksander 136
Bisterfeld, Johann Heinrich 56–59, 64
Bitskey István 373
Blair, Ann 153
Blaschke János 481
Blauenstein, Salomon von 147
Bléchet, Françoise 46
Bled, Jean-Paul 48
Bocskai István, erdélyi fejedelem 67
Bocskai István, főispán 401
Bod Péter 328–332, 334–335, 398, 482
Bodenstedt, Friedrich Martin 262, 263
Bodin, Jean 157
Bodius, Hermann 267
Bodnár Zsigmond 173, 174
Boeles, Willem Boele Sophius 443
Boethius, Ancius Manlius Torquatus Severinus 436
Bognár Edit 479
Bohutskỳ, Jonata 28
Bókay Péter 220
Bokor József 469
Bokros Ferenc 235
Bollani, Domenico 433, 434
Bollano → Bollani, Domenico
Bollók János 282, 480
Bóna Gábor 316
Bonaventura, Szent 492, 493
Bonfini, Antonio 101, 365, 497
Bonomi Jenő 75
Bonvelet → Beuvelet, Matthieu
Bor, Matej 466
Borbás Imre 457
Borda Lajos 1, 11, 361
Borkowska, Urszula 121, 124, 125
Bornemisza Anna 293, 295, 296, 300, 302, 306, 386, 393, 401, 403
Bornemisza Péter 25
Boronkai Iván 220
Borosnyai Lukács Simon 330
Borosnyai Nagy Zsigmond 442–448
Boross Elemér 194, 204, 205
Boross Klára 435
Borsa Gedeon *1–24*, 19, 23, 25, 33, 38, 96, 97, 155, 254, 268, 293, 361–364, 449, 471–475, 481
Borvölgyi Györgyi 487
Borzsák István 329
Bosse, Samuel 238

Bossuet, Jacques Bénigne 239
Bot Mihály 404
Botond 284
Boudet, Jean-Patrice119, 122, 126, 127, 130
Bouhours, Dominique 240
Bowers, Fredson 47
Boyer, Carl B. 147
Boyle, Robert 140, 141
Bozzola, Pietro 22, 23
Bozzola, Tommaso 23
Böhm, Julius 83
Böjte Csaba 366
Böning, Holger 344
Böszörményi István 295
Braekman, Willy Louis 128
Brahe, Tycho 140, 142, 145, 154, **436–440**
Brand, Max 198
Brassai Major Márton **293**, 300, 304, 390
Brastberger, Immanuel Gottlob 75
Bredetzky, Samuel 323
Bretholz, Berthold 214
Breuer Dávid 459
Breuer Jakab 459
Broek, G. v. d. 448
Brosche, Peter 436
Brosseder, Claudia 437
Brósz Károly 490
Bruno, Giordano 267
Brunszvik Teréz 486
Brückner, Wolfgang 75
Bry, Johann Theodor de 28, 59
Bubenheimer, Ulrich 57
Buchholz, Wilhelm 89
Buda, hun uralkodó 73
Budai Ézsaiás 323
Budai László 458
Budé, Jean 266
Bujtás László Zsigmond 483
Bulgarin, Faggyej Venyegyiktovics 262
Bunyitay Vince 221
Burgundiai Károly → Károly, Merész, burgundiai herceg
Burián Pál 172, 173
Burkus András 460
Burne-Jones, Edward 360
Burnett, Charles 117
Burns, Williams E. 161
Busa Margit V. 109, 111
Buttola Ede 194, 205
Buzinkai György 447
Byg, William alias Lech 119
Byron, George Gordon Noel 262

Cabeo, Niccolo 154
Caesar, Julius 151
Calamato, Alessandro 238
Calvin, Jean 111, 113, 267
Camara, Gonçalez de 228
Camerota, Michele 154
Camille, Michael 135
Campian, Edmund 239
Canisius, Peter 320
Cankar, Iván 466
Cár József 352
Caracciolo, Roberto 433, 434
Cardano, Girolamo 64, 140, 150
Carillo, Alfonso 141
Carolo rex Siciliae → Károly, szicíliai király
Carolus Burgundus → Károly, Merész, burgundiai herceg
Casanova, Giacomo Girolamo 468
Castellio, Sébastien 264
Cellarius → Keller, Christoph
Cerný, Jiří 28
Charles Robert → Károly, I., magyar király
Charteris, Leslie 200, 212
Chateaubriand, François René de 310
Checherii 365
Chemnitz, Martin 27
Chevalier, Maxime 266
Cheyney, Peter 201
Chladenius Márton 100, 102
Chmielkowska, Bozena 137
Chrisostomos, Joannis → Johannes, Chrysostomus, Sanctus
Christen, Ada 88, 89
Christie, Agatha 200
Čičaj, Viliam 266, 368
Cicero, Marcus Tullius 112
Ciegler, Georg 140
Cimmermann Toplák János → Czimmermann Toplák János
Classen, Peter 217
Claudianus, Claudius 160, 332
Claus, Joseph Ignaz 240, 242
Clavius, Christophorus 140, 141, 145, 149
Clein, Jean 15, 16
Cleynmann, Carl 412

Clichtove, Josse 184
Cloppenburch, Johannes 265, 365
Clucas, Stephen 134
Cob Frigyes Farkas 159
Cobden-Sanderson, Thomas James 360
Coccejus, Johannes 265, 399, 400
Cognet, Louis 228
Colonna, Egidio 473
Comenius, Johannes Amos 265, 321
Condorcet, Jean Antoine Nicolas Caritast de 310
Constantinus de Orvieto 492
Copernicus → Kopernikusz, Mikolaj
Coppenstein, Johann Andreas 238, 240, 242
Copus, B. 325
Cornaeus Menyhárt 153
Cornides Dániel 332–334
Cornillau, Jean 18
Corsinus, Christoph 56, 58
Corvin János 434
Cosmas Pragensis 214, 215, 477
Cosmerovius, Matthaeus 26, 32–37, 39–41
Courcelles, Dominique de 114
Crellius, Johannes 265
Crescence → Seilern Crescencia
Crespin, Jean 111–113
Croll, Oswald 146, 149, 162
Curio, Celio Secondo 264
Cusanus, Nicolaus 154
Cyprianus, Caecilius, Sanctus 238
Cysatus, Johann Baptist 154
Czanyuga, Joseph 323
Czapik Gyula 237
Czeczerii 365
Czeglédi István 296–300, 302, 388, 392–398, 407, 408
Czeglédi László *233–247*
Czeglédi Nagy Ferenc 109
Czeglédi Sándor 485
Czenadi 365
Czibula Katalin *106–108*
Czimmermann Toplák János 464, 465, 467
Czine Mihály 465, 468
Cziráky Antal 412
Czirbesz Jónás András 333
Czövek Zoltán 478–490
Czuczor Gergely 89, 322
Csaba 373, 375
Csaba György Gábor 143
Csaholci Gergely 326
Csáki Pál 212
Csákvári 104
Csáky család 66
Csáky Miklós 103, 104
Csáky S. Piroska 483
Csanád 379
Csanád Béla 184, 425, 426, 429
Csanádi 365
Csanádi Adalbert 423–427, 429
Csanády István 318
Csanak Dóra, F. 332, 334
Csaplár Benedek 335
Csaplovics , Johann 322, 323
Csapodi Csaba 120, 132, 184, 254, 480
Csapodiné Gárdonyi Klára 120, 273, 275, 281, 286
Császtvay Tünde 82
Csatár Imre 490
Csathó Kálmán 92
Csáti Demeter 378
Csatkai Endre 412, 415, 420
Csécs Teréz 479, 487
Cséfalvay Pál 215
Cseh Eduárd 344, 345, 348, 349, 350
Cséka György 499
Csenki Éva 361
Csepregi Zoltán 483
Cserei Mihály 364
Cserey Farkas 170, 171
Csernátoni Pál 306, 307
Csernisevszkij, Nyikolaj Gavrilovics 263
Csernus Tibor 361
Csete István 185
Csetri Lajos 427, 430
Csicseri 365
Csislár Miklósné 488
Csobai László 488
Csokonai Attila 483, 485
Csokonai Vitéz Mihály 105, 171, 191, 322
Csonka Ferenc 425, 429
Csontos Nóra 481
Csuka Judit → Zágorec-Csuka Judit
Csuka László 453
Csuka Zoltán 453

Csurgai Horváth József 481
Csuzy Zsigmond 238, 240
Csürös Ferenc 399

Dalmar, Karl 89
Dalos György 483
Damiani Petrus 492
Dana, Dan 482
Danes, Ludovicus 239
Dániel Polyxénia 332
Dankó István 459
Dankó József 173, 179
Dankovský, Gregor 323
Dannenfeldt, Karl H. 146
Dante Alighieri 498
Darrell, William 230
Darvas Ferenc 65
Dávid Ferenc 364
Dávidházi Péter 365
Dayka Gábor 322
De Angelis, Maria Antonietta 215
De Gerando Ágost 250, 322
De Guibert, Joseph 228
Deák Ágnes 345
Deák Antal András 482
Deák Eszter *309–324,* 311
Deák Ferenc 323, 412, 421, 485
Deák Gedeon 244
Debreczeni Attila 356, 357
Debus, Allen George 146
Decembrio, Angelo Camillo 487
Dede Franciska 484
Dee, John 134
Deér József 216, 217
Deinhardt, Wilhelm 47, 53
Delaroche, Paul 420
Delatte, Armand 117, 119, 129
Delaveau, Martine 114
Delft, Louis van 266
Delisle, Guillaume 482
Demeter Zsófia 481
Demokritosz 322
Dénes fia, Dezső 281
Dercsényi Dezső 274, 286
Descartes , René, 147, 307, 399, 400
Desiderius, Pius 321
Desprez, Guillaume 42–47, 50, 51, 53, 55
Desprez, Guillaume, fils 42, 52
Dessewffy József 489
Deutsch, Gebrüder 90, 91
Deutsch, Leopold 88
Deutsch, Moriz 88
Devecseri Gábor 329
Deza, Massimiliano 240, 243, 245
Dézsi Lajos 61, 173, 174
Długosz, Jan 137
Dobosics József 464
Dobra, Johannes de 137
Dóczy József 315
Domanovszky Ákos 499
Domanovszky Sándor 282, 375, 376
Domokos György 498
Domonkos, Szent 493
Doré, Gustave 91
Dorell, Josef 230
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 263
Dörnyei Sándor *97–102,* 317
Drábik, Mikulás 155
Drexel, Hieremias 150
Dreyer, John L. Emil 437
Driscoll, Daniel 126
Droppáné Debreczeni Éva 487
Drucker Tibor 488
Dsida Jenő 429
Du Cange, Carolus 221
Dubovszky János 142
Duby, Georges. 380
Ducreaux, Marie-Elisabeth 368
Dudás Anikó 486
Dudith András 161, 437, 440, 442
Duerbeck, Hilmar W. 436
Dukkon Ágnes 142, 143, 160, *261–264,* 482
Dukrét Géza 483
Duns Scotus, Johannes 150, 435
Dupac de Bellegard, Gabriel 51
Dupebe, Jean 122
Duprat, Antoine 266
Durand, Gulielmus 150
Durstmüller, Anton 25
Dux, Adolf 82, 84, 88, 89, 323
Dzsingisz kán 440

Echard, Jacobus 20
Ecsedy Judit, V. *25–41,* 27, 29, 35, 97, *103–106,* 268, *289–308,* 293, 295, 304, 319, *385–409,* 388, 392, 397, 405, 480
Edward, VI., angol király 325
Effmurt Jakab 403

Egey Emese 479
Eimann, Johann 74
Eisermann, Falk 118
Eitzenberger Ferenc Antal 104
Elekes Károly 250
Eleud 373, 376, 377
Elffen, Nicolais239
Ember Győző 65
Emericus → Imre, Szent, Árpádházi herceg
Emese 377
Emődi András 103–106, 481
Emődi György 201
Emődi Hajós Zsuzsa 201
Enessey György 320
Engel Ferenc 456
Engel József 456
Engelsing, Rolf 73
Enodbilie 376, 377
Entz Géza 220, 222
Enyedi Sándor 183
Eötvös József 82, 88, 322, 323
Epikurosz 231
Erdélyi János 322
Erdő Péter 215
Erdődy Gábor 239
Eredics Péter 489
Ericson, Eric 394
Erményi János 453
Erni, Hans 360
Érszegi Géza 219, 424
Erzsébet Krisztina, német-római császárné 48
Erzsébet, Szent, Árpádházi 493
Esopus → Aiszóposz
Esparza, Martinus de 33
Esprit, Jacques 52
Esrom, Rüdinger 439, 440
Esterházy Ferenc 187
Esterházy János 176
Estienne, Robert 112
Estmor, Michael 146
Estreicher, Karol 431
Eszterházy Károly 234, 241
Ethele → Attila, hun uralkodó
Étienne → István, I., Szent, magyar király
Eugène de Savoie → Savoyai Jenő
Eugénia, francia császárné 91
Euklidész 126
Evans, Robert John Weston 56, 147
Ewald, Johann Ludwig 310
Eyb, Zacharias 18
Eymeric, Nicolaus 118
Ezer Mihály 456

Fábián József 490
Fabiny Tibor 484
Fabó Edit 499
Fabre, Jean-Pierre 148, 238
Fagniez, Gustave 114
Fái J. Béla 92
Falckenheimer, Wilhelm 224
Falk Miksa 80, 81, 89, 344
Fallenbüchl Zoltán 435
Faludi Ferenc 169, 178, 180, 226–233
Fanger, Claire 117, 122–127, 134, 135, 138
Fangor, Siegmund Oswald 80
Fanzos, Karl Emil 88
Faragó Miklós 197
Faragó Tibor 196
Farkaš Brigitta 355
Farkas Gábor 481
Farkas Gábor Farkas *435–442*
Farkas János 323
Farkas János, füzesabonyi plébános 235
Farkas Mária, Cz. 486
Farkas Max 89
Farkas Mihály 458
Farkas Sándor, dr. 457
Farkas Szerafin 410, 421
Farrer, James Anson 191
Fata, Márta 76, 77
Fáy András 322
Fazakas Gergely Tamás 487
Fazakas József 387, 401
Fazekas Csaba 484
Fazekas főhadnagy → Fazekas Mihály
Fazekas Mihály 170, 171, 322
Febei, Francesco Antonio238
Febronius → Hontheim, Nicolas de
Febvre, Lucien 265
Fehér Katalin *250–253*, 484, 489
Fekete Csaba 483
Fekete György 187
Fekete István 95
Fekete Nagy Antal 335, 336
Feldhay, Rivka 141
Feleki Kamill 195
Fellini, Federico 468, 469
Felmer Márton 334

Fényes Elek 323
Ferdinánd, I., magyar király 484
Ferdinánd, II., német-római császár, magyar király 28
Ferdinánd, V., osztrák császár, magyar király 107, 248
Ferenc József, I., osztrák császár, magyar király 80, 82, 316
Ferenc, I., osztrák császár, magyar király 106
Ferenc, Szent, Xavéri 229
Ferenczes István 485
Ferenczffy Lőrinc 26–29, 36, 41
Ferenczi Zoltán 392
Ferinaria, Elisabeth 224
Ferinaria, Kunigunda 222
Ferrandus, Johannes 131
Ferrebouc, Jacques 17
Feyerabend, Paul 140
Fias István 455
Ficsor → Kövesdi Fitsor (Ficsor) Ádám
Fidler, Hans 27, 39, 41
Filep Antal 259
Finály Henrik 433
Findlen, Paula 140, 145
Firmicus, Maternus Julius 150
Fischer Dániel 102
Fischer István 244, 246, 247
Fischer János 360
Fischer, Ernst 344
Fitz József 93, 95
Flach,Martin 14
Flacius, Matthias Illyricus 267, 435, 436
Flaschner, Gotthelf Benjamin 77
Fliszar, Dragan 351
Fludd, Robert 59–62, 64
Fockema, Andreae Sybrandus Johannes 443
Fodor Béla 490
Fodor Ferenc 461
Fogarasi János 323
Fogarasi Pap József 331
Font Márta 214, 478
Forgách Ferenc 27, 35, 39
Formica, Matthaeus 26–29, 31, 32, 35–37, 39, 41
Formikin, Maria 26, 32
Forray Julia 416
Forster, Georg 310
Fouché, Pascal 44
Földesi Ferenc 306, 405, 489
Földi János 171, 322
Fraknói Vilmos 173
Franciscus Kákonyi → Kákonyi Ferenc
Frank Ádám 306, 308, 405
Frank Ádám, ifj. 305
Franzos, Karl Emil 89
Fridvaldszky János 176
Friedmann Sámuel 453
Frigyes, II., Nagy, porosz király 331
Frigyes, III., német-római császár 434
Frigyik Katalin 481
Fritsi Fekete Ferenc 182
Fritz, Georg 32, 34, 37, 38
Frivaldszky János, id. 480
Frölich Dávid 149, 151, 155, 160
Fuchs Ferenc 244, 246
Fuchszné Benák Katalin 488
Fulgentius, Szent 50–52
Funke, Fritz 479
Futaky István 170
Fürbeth, Frank 118

Gaal György 322
Gaál János 452, 455
Gaál Jánosné 452
Gabiano, Baldassare 16
Gábor Zoltán 464, 465, 467, 468
Gácser József 178
Gadányi Károly 469
Gaguin, Robert 431
Gál György Sándor 203
Gál Sándor 322
Galambos Sándor 485
Galántai Erzsébet, Sz. 375
Galavics Géza 483
Galgóczy Árpád 263
Gálics István 467
Galilei, Galileo 140, 154, 156, 267
Galli Katalin 394, 396, 397, 480
Gánóczy Antal 104
Ganszyniec, Ryszard 120–123, 125–1239, 131–134
Garampi, Giuseppe 487
Garay János 89, 172, 322
Gardner, Erle Stanley 200
Gárdos János 317, 318
Garin, Eugenio 161
Gaskell, Philippe 47
Gáspár Ibolya 485

Gasparich Márk Kilit 411
Gáti István 321
Gávai Mihály 307, 308
Gazda István 442, 484
Géczy József 455
Gécs Béla 481, 485
Gecsényi Lajos 261
Géfin Mária 49
Gégel József 236, 242, 243
Gegő Elek 411, 415 417
Gelbhaar, Gregor 26, 28, 35
Geleji Katona István 57, 400
Gellért, Szent 379, 383
Gellis Mór 459
Gemma, Cornelius 440
Gentilis bíboros 422
Geréb László 282, 283
Gerenday József 455
Gergely György → Tábori Kornél
Gergely Jenő 485
Gergely, VII., pápa 214
Gerics József 213–218, *475–477*, 475, 476
Geringer, Karl 344, 345
German, Wilhelm 11
Gerson, Johannes Charlier 228
Gerstocker Antal 240, 242, 245
Géza fejedelem 373, 374, 382, 383
Ghelen, Johann van 26, 32, 34, 35, 38, 39, 41
Ghilányi Gergely 403, 404
Ghilányi Jakab 403–405
Giard, Luce 142
Gibier, Éloi 112
Giczi Zsolt 485
Giftschütz, Franz 48, 54
Gigli, Ottavio 141
Gilmont, Jean-François 111–113
Ginther, Antonius 240, 243
Glatz Oszkár 94
Glockendon, Jörg, jun. 18
Gockler Imre 174
Goclenius, Rudolf 224
Godard, François 53
Goethe, Johann Wolfgang von 273
Goff, Frederick Richmond 471
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 262
Goltz, Dietlinde. 162
Goncsarov, Ivan Alekszandrovics 263
Gondola, Joseph Franz 185
Goold, George Patrick 439
Gorman, Michael John 141
Gorup Ferenc 393
Gottermayer cég 360
Gottus, Ludovicus 240, 242, 245
Goznoviczhj, Seraphinj 435
Göcz János 465
Göcsei Imre 258
Gömör Béla 484
Gömöri György *222–226, 325–328*, 326, 328, 489
Gömöry János 500
Göncz László 354, 464, 465, 468, 469
Göntér János 464
Görög Demeter 258
Görög József 488
Götz, Paul 13, 14
Gráberné Bősze Klára 480
Graf, Eckhard 118
Gran, Heinrich 11, 13,–15, 20, 24
Granasztói Olga 368, 369
Grant Edward 436
Gratianus 432
Graus, Igor 489
Graveson, Ignace Hyacinthe Amat de 236, 242, 245
Green, A. David 436
Greffe, Florence 265
Gregorius Benedicti de Gniges → Gyöngyösi Gergely
Greguss Ágost 322
Greiner, Frank 148
Grezsa Ferenc 109
Gribaldi, Matteo 265
Grienberger, Christoph 141
Griffio, Giovanni, jun. 22, 23
Gróf László 482
Grohmann, Karl Gottfried 77, 78
Grohmann, Oskar Julius 77
Grolier, Jean 359
Groote, Geert 228
Gross, Ferdinand 88, 89
Grönroos, Hnerik 266
Gruner, Johann 13
Gründer, Gottfried 34
Guerinet 131
Gueynard, dit Pinet, Étienne 16
Guidi, Cipriano 20
Guilbaud, Juliette *42–55*
Guillaume d'Auvergne 117, 118

Guillelmus Parisiensis 432, 433
Guillermus frater → Guillelmus Parisiensis
Guintherius, Ioannes Andernacus 146
Guldinus Paulus 145
Gulyás Elek 410–412
Gulyás Pál 293, 471
Gunst Péter 485
Gusztáv Adolf, II., svéd király 399
Gusztos Károly, dr. 457
Gutenberg, Johann 32
Guttmann János Pál 104
Guttmann Miklós 468, 469
Guzmics Izidor 247, 249, 410–412
Gültingen, Sybille von 9, 13, 15, 16
Gvadányi József 322
Gwynn, Robin 328

Gyalogi János 185
Gyalui Farkas 490
Gyalui Torda Zsigmond 501
Gyáni Gábor 487
Gyányi Lajos 456
Gyárfás Tihamér 301, 303, 304, 403
Gyarmathy János 247
Gyöngyösi Gergely 423,–427, 429
Gyöngyösi István 321
Gyöngyösi Pettyen Pál 100, 102
Györffy György 213, 219, 220, 222, 381, 424, 429
György Károlyné Rabi Lenke 488
Győri L. János 483
Gyulaffi Lestár 499
Gyulai Pál 82, 83, 89, 90,
Gyurácz Ferenc 468, 485
Gyüre Lajos 485

Haacke, Wilmont 78
Haader Lea 480
Habsburg család 471
Habsburgok 496
Hacque, Johann Baptist 26, 32–34, 38, 40, 41
Hadnagy Bálint 426, 430, 483
Haebler, Konrad 10
Haefs, Wilhelm 344
Hagecius, Thaddaeus 441
Hagymás István 464, 467, 469
Haiman György 388, 390, 398
Hain Ludovicus 9, 474
Hajdu Tibor 490
Hajnal Mátyás 29, 30
Hajo van den Honert, Taco 444, 446
Hajós György, E. 201
Hajós József 59
Hajtó Zsófia → Béládi Miklósné Hajtó Zsófia
Halász Albert 464, 465, 467, 469
Halász Margit 361
Halász Péter 204
Haldenwang, Johann Georg 76
Halicius, Michael 59, 64
Halmágyi Pál 490
Hamilton, C. 201
Hámori Tibor 194, 197, 203, 206, 207
Hanapus, Nicolaus 242, 245
Hanka, Václav 314, 323
Hannaway, Owen 162
Hannulik János Krizosztom 105
Hantsch, Hugo 309, 316
Hapák József 482
Haradil, Jože 466
Haraszti Mihály 489
Hardius, Johannes, 241, 244
Hargitai Henrik 484
Harmath Imre 205
Harsányi István 168, 174, 396
Hartlieb, Johannes 118, 119
Hartmann, Johann 162
Hartvik 213, 214, 216–218, 374, 375, 382, 384, 475, 476
Hašek, Jaroslav 194, 212
Haynau, Julius 420
Heckenast Gusztáv 65
Hedegard, Gösta 126
Hegedüs Géza 193, 194, 197, 198, 201, 206, 207, 210
Hegyi Ádám 328, 487
Heimbach, Matthias 240, 243
Heindl, Waltraud 368
Heine, Heinrich 420
Hekeli László 481
Helden, Albert van 440
Heldmann András 101
Hell Miksa 102, 333
Hellebrant Árpád 9, 97
Hellebronth Károly 312
Heller János Konrád Henrik 104
Hellmann, Clarisse Doris 436
Helmont, Joan Baptist van 146, 147
Heltai család 405

Heltai Gáspár 365
Heltai János 297
Heltai Jenő 194, 208, 210
Henricus Bohemus 136–139
Henrik, germán költő 426
Henrik, III., francia király 153, 267
Henrik, IV, német-római császár 214, 215, 476
Henrik, IV., francia király 267
Henryk Czech → Henricus Bohemus
Henszlman Imre 221
Herczeg Ferenc 92–95
Herczeg János 489
Herendi János 460
Herepei Gergely 249
Herepei János 58, 155, 293, 301, 304, 305, 390, 402, 403
Herman Ottó 106
Herman, Lukas 161
Hermann, diakónus, prágai püspök 214
Hermann, Hermann Julius 273, 276
Herner János 119
Herolt, Johannes 433
Hersche, Peter 51, 53, 54
Herzan Ferenc 49
Herzen, Alekszandr Ivanovics 262
Hesz Alfréd 458
Hesz György 458
Hevenesi Gábor 101, 102, 229, 241, 243, 245, 258
Hevesi Lajos 490
Hévízi István 390, 407
Heyden Sebald 174
Heyinger, Johann Ignatz 39
Heyne, Christian Gottlob 170
Hideg Ágnes 490
Hiebner, Israel 155, 159, 161
Hieronymus Sanctus → Jeromos, Szent
Higman, Fancis 111
Hillard, Denise 114
Hincz Gyula 95
Hippokratész 267
Hist, Konrad 13
Hochmeister, Martin 175, 183, 389
Hoffhalter, Raphael 25
Hoffmann Edith 132, 274
Hoffmann Gizella 328
Hogya György 361
Hohenlohe gróf 12
Holl Béla 26, 28, 29, 36
Hollander, August den 115
Holler László *273–288*, 274, 280, 282, 286, 480, 483
Holmayer Ernő 481
Holub József 424
Homérosz 102
Honorius of Thebes127
Hontheim, Nicolas de 54
Honthy Hanna 203
Hoornbeek, Johannes 265
Hooykaas, Reijer 436
Horányi Elek 175, 176, 180
Horatius Flaccus, Quintus 175, 181
Hormayr, Josef von 310
Hornyák Mária 486
Horschetzky Károly 250
Horthy Miklós 95
Horti István 404
Horvát István 172, 173, 177, 179, 262
Horváth András 323
Horváth Árpád 485
Horváth Cyrill 173, 174
Horváth Géza 481
Horváth Iván 428, 430
Horváth János 335, 381
Horváth János, püspök 484
Horváth Jenő 454
Horváth József 484
Horváth Mihály 323, 346
Horváth Richárd 373, 376
Horváth Sándor 488
Horváth Sz. Ferenc 486
Horváth Zsolt 479
Hotson, Howard 56
Höefer, Henricus 147
Höefer, Wolfgang 147
Höltzel, Hieronymus 13, 14
Hölvényi György 49, 52, 53
Hörling, Johann David 54
Hörte Károly 312, 313
Hradil, Jože 468
Huber, Wolfgang 18
Hubert, H. 448
Hudi József 489, 490
Hugo a Sancto Caro 492, 493
Hugo, Victor 262
Hunnius, Helfrich Ulrich 240, 242, 245
Hunyadi János 429
Hunyadi Mátyás → Mátyás, I., magyar király

Hurtado, Pedro 153
Huszár Gál 26
Huszár I. Jeromos 416, 420
Huszti György 448
Huszti István 241, 243
Hübl, Albert 134
Hübner György 318
Hviezdoslav → Orszagh Hviezdoslav, Pavol

Iconius, Raphael Eglinus 224
Ignác, Szent, Loyolai 111, 226, 228, 229, 232
Ignotus 500
Ikas, Wolfgang-Valentin 431
Iklódy Gyula 457
Ilenczfalvi Szász Péter 329
Illényi Éva 485
Illés András 243
Illés Ibolya 488
Illés István 240 242, 245
Illés József 240, 243, 245
Ilosvay Lajos 490
Ilyés Mihály 481
Illyés István 238
Imre Géza 451
Imre porkoláb 422
Imre, Szent, Árpádházi herceg 373, 376, 380, 384
Ionesco, Eugene 194, 212
Irinyi József 322
Isidorus, Sevillai 258
Issaly, Jean 53
István herceg, Kálmán magyar király fia 218
István, főherceg, nádor 346
István, I., Szent, magyar király 167, 168, 170, 172, 174, 178, 179, 184–187, 213, 214, 217, 219, 220, 222, 373–380, 382–384, 475, 500
István, IV., magyar király 379
István, Szent, első vértanú 383
István, V., magyar király 379
Istvánffy Miklós 101, 480
Iszokratész 102
Ivanics Ferenc 258

Jablonczay János 326
Jagelló család 121, 129, 131
Jagelló Ulászló → Ulászló, I., magyar király; L. még → Ulászló II., magyar király
Jakab Elek 183
Jakab Judit 499
Jakó Zsigmond 38, 96, 306, 363
Jakubovich Emil 279, 280
Jakubovits József 453
Jancsó Elemér 183
Jankó János 82
Jankovich Miklós 489
Jankovics József 368, 391
János generális 423
János, Szent, Keresztelő 233
Jánosi Mónika 375
Jánoska Antal 480, 481
Jantsits Gabriella 481
Janus Pannonious 426, 429
Jaschik Álmos 360
Jaschikné Müller Mária 360
Jászberényi Pál 307
Jaulmes, Yves 325
Jawor, Nicolaus 119
Jayne, Sears 266
Jean de Morigny → Morigny, Jean de
Jehan de Bar 119
Jeník z Bratřic, Jan 314
Jennis, Lukas 56, 57
Jeromos, Szent 491
Johannes Balistarii 492
Johannes Chrystostomus, Sanctus 241, 243, 246
Johannes de Castello 492
Johannes de Morigniaco → Jean de Morigny
Johannes de Opreno 492
Johannes de Orta 379
Johannes de Ragusio 137
Johannis, Erasmus 265
John of Salisbury 119
John the Monk 124, 139
Jókai Mór 82, 89, 94, 263, 322, 466
Joly, Bernard 148
Jónás Károly 487
Jordanus von Quedlinburg 432
Jósika Miklós 250–253, 322
Josip Broz Tito→Tito, JosipBroz
József Attila 466, 489
József nádor 346, 411
József, I., német-római császár, magyar király 244
József, II., német-római császár, magyar király 48, 55, 74, 472
Jöcher, Christian Gottlieb 20, 432–434
Juhani Nagy János 487
Juhász György 468

Juhász György, szabómester 236
Julian, Carmen 114
Juratic, Sabine 114
Just, Franci 467
Justus de Palma → Pósaházi János
Jüngling, Stefan 291
Jürgensmeier, Friedhelm 75

K.Gy. → Kókay György
Kabán Annamária 429, 430
Kacskovics-Reményi Andrea 427, 429
Kádi Ferenc 461
Käfer István 96
Kaitar, Joseph 321
Kajali Klára 331
Kákay Aranyos → Kecskeméthy Aurél
Kákonyi Ferenc 435
Kakucska Mária, H. *65–73,* 66, *335–344,* 335, 336
Kalapis Rókus 468
Káldi György 29, 32
Kállai Gergely 104
Kállay család 65
Kálmán László 196
Kálmán, magyar király 213–215, 217, 218, 476, 477
Kalmár György 176, 190, 191, 321
Kálti Márk 280
Kanyó Leona, Sz.- 464, 469
Kappi, Johannes Erhardus 239
Kaprol, Mihail 484
Karacs Ferenc 481
Karácsonyi János 61, 220
Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics 262
Karancsi György 292, 398, 399
Kárász József 108, 109
Kárász József, ifj. 108, 109
Karasszon István 448
Karinthy Frigyes 194–196, 198, 203, 205, 208, 209, 212
Karner Katalin 484
Károly Róbert → Károly, I., magyar király
Károly VI., német-római császár, III., magyar király 244
Károly, I., magyar király 221, 281, 284, 384
Károly, IX., francia király 153
Károly, Merész, burgundi herceg 438, 440
Károly, szicíliai király 378, 379
Károlyi Antal 103
Károlyi Árpád 411
Károlyi-család 309
Karsai Géza 280
Karsay Orsolya 273
Kassák Lajos 485, 486
Kastaly Beatrix 358
Kästner, Erich 204
Katalin, II., orosz cárnő 331
Katalin, Szent, Alexandriai 276
Katalin, Szent, Sienai 493
Katona Ferenc 456
Katona István 175
Katona József 88
Katsányi Sándor 488, 490
Katz Sándor 454
Kaym, Urbanus 14
Kazinczy Ferenc 168–171, 173–175, 179, 181, 182, 189, 311, 322, 357, 410–413, 415, 420, 421, 500
Kazinczy Gábor 262
Kázmér lengyel herceg 440
Kazy Ferenc 243
Keckermann, Bartholomaeus 160
Keczeli 302
Kecskeméthy Aurél 323, 344
Kecskeméthy Csapó Dániel 172, 178
Kecskeméti Gábor *491–494*
Kelecsényi Gábor 191
Kelecsényi Péterné 479
Kelemen, II., ellenpápa 214
Kéler Gottfried 500
Kellér Andor 206, 208, 209
Kellér Dezső 205
Keller, Christoph 74
Kemál Atatürk → Atatürk, Mustafa Kemal
Kemény János 307
Kemény József 57
Kemény Zsigmond 322
Kempen, Thomas von → Kempis, Thomas a
Kempffer, Erasmus 59
Kempis, Thomas a 227–229, 238, 239, 240 243, 245, 414
Kenbach, Elias 36
Kennedi Jenő 196
Kénosi Tőzsér János 306, 405
Kepler, Johannes 141, 154, 155, 159
Kerbriant, Jean 17
Kercsmár Rózsa 464, 465
Kerekes Amália 485

Kerékgyártó Árpád 323
Kereskényi Ádám 320
Keresztelő Szent János → János, Szent, Keresztelő
Keresztesi József 104
Kereszturi József Alajos 221
Kéri Borgia Ferenc 495
Kertbeny Károly Mária 322, 410, 420
Kertész Balázs *218–222, 373–384,*374, 375, 377, 379, 380, 383
Kertész József 481
Kertész Péter 481
Kéry János 34
Keserű Bálint 57, 119, 304, 390, 402
Keserű Gizella 405
Kessler von Wetzler, Franz 162, 163, 165
Kéthly Anna 485
Keve 373
Keveházi Katalin 370
Kézai Simon 381
Kezelius, Wolfgang 224
Kieckhefer, Richard 117, 119, 121, 124, 126, 128
Kilián István 106
Kilián János 236
Kimpfler, Gregor 240, 242
Kinizsiné Magyar Benigna 427
Király István 428, 429
Király M. Jutka 468
Király Péter 483
Királyvölgyi, Andreas 323
Kircher 111
Kircher, Athanasius 140, 144–149, 153, 155–157, 162, 166
Kis Imre 297, 298, 393, 396, 397, 407
Kis János 322
B. Kis Attila 306, 405
Kisdi Benedek 173
Kisfaludy Károly 322
Kisfaludy Sándor 322
Kiss Áron 400
Kiss Bori 479
Kiss Elemér 414, 418, 420
Kiss Endre, dr. 452
Kiss Farkas Gábor *140–166*
Kiss József 89, 93
Kiss Károly 322
Kisvárdai János 326
Klaassen, Frank 135
Klaniczay Gábor 117, 422, 425, 426, 429
Klaniczay Tibor 119
Klary, Paul Aloys 316
Klee, Paul 360
Klein András Miklós
Klein Mór 456
Klein Sándor 456
Klein, Ephraimo 321
Kleist, Heinrich 322
Klier, Karl Magnus, 410,. 420
Klimó György 49
Klinda Mária 97
Klinghammer István 494, 498
Klobinger , Pancraz 37
Klobusichki, Joannes 165
Knapp Éva *56–64,* 75, 148, *167–192,* 184, 185, 189, 481, 482, 500
Knauz Nándor 375, 384
Kneidl, Pravoslav 309, 316, 319
Kner Imre 462, 484
Knijff, Philip 264
Knobloch, Johann 13, 14
Koberger, Anton 15, 18, 184
Koberger, Anton id. 15, 19
Koberger, Anton, ifj. 18
Koberger, Johann 16, 19
Koch, Uwe 437
Kocon, Jožef 355, 464
Kocsis Gyula 468, 469
Kohn antikvárius 472
Kókay György *247–250, 254, 356–357,* 470, 484, *500–501*
Kolárits Joachim 188
Kolbani, Paul 321
Kolisch, Sigmund 323
Kollár Ádám 333
Kollár, Adam Franz 472
Kollár, Johann 323
Koller József 478, 487, 489
Kolosvári István 326
Koltai Gyula dr. 459
Komáromi András 326
Komáromi Csipkés György 159–161, 166, 308, 392, 397, 407, 408
Komáromi István 399
Komjáti Benedek 170
Koncz József 299, 300, 302
Koncz Pál 361
Konok Péter 485

Konstantin, VII., bizánci császár, a Bíborbanszületett, 495, 496
Kopcsányi Márton 27
Kopernikusz, Mikolaj 436
Kopiáry Borbála 236
Koppenstein, Andreas → Coppenstein, Johann Andreas
Korabinszky János Mátyás 500
Kornis Gyula 95
Kornya László 490
Korompai Gáborné 490
Korompai János dr. 454
Korpás István 362
Korzeniowski, Jozef 120
Kósa László 478
Kosáry Domokos 226, 227, 229
Kosmač,Ciril 466
Kossuth Lajos 107, 314, 322, 323, 347, 412, 484, 500
Koszorús Katalin 488
Koszyk, Kurt 77, 79
Kóthy 455
Kovács Anna 490
Kovács Attila 465
Kovács Béla 235
Kovács Éva 486
Kovács Imre 108
Kovács Mária 363, 479
Kovács Péter 148
Kovács Sándor 249
V. Kovács Sándor 282, 429
Kovács Valéria 484
Kovács, Élisabeth 49
Kovats Mihály 318
Kováts Zsigmond 447
Kowalczyk Maria 137
Kowalská, Eva 368
Koyré, Alexandre 436
Kozma Ferentz 185
Kozma, Prágai → Cosmas Pragensis
Köblös Péter 304
Köblös Zoltán 22
Köbölkuti Katalin 484
Kökösi Mihály 365
Kölcsey Ferenc 248, 249, 262
Köleséri Sámuel 388
Kömlei János 320
Könczei Mihály 307
Kőnig Kelemen 485
Könyves Tóth Kálmán 490
Köpeczi Balázs 326
Köpeczi Béla 49, 65, 412
Körmendi Géza 255, 257
Körmendi Joannis 240
Körmendi Péter 326
Körmendi Tamás *494–498*
Körmendy Kinga *96–97*, 481
Környei János 322
Kőszegfalvi Ferenc 108, 109, 479, 487
Kőszeghy Péter 479
Kővágó Sarolta 485
Köves József 482
Kövesdi Fitsor (Ficsor) Ádám 328
Kramer János György 102
Krammer, Roman 243, 246
Kranjec, Miško 466, 468, 469
Kratochwill Mimi 482
Kraus, Georg 161
Krause, Jakob 359
Krausz Imre 459
Krausz Tamás 214
Krausz, David 33
Kreszneries Ferenc 323
Krex, Dezső 411
Kristó Gyula 213, 220, 375, 380, 381, 422, 430, 477
Kristó Nagy István 108
Kriza Borbála 486
Król de Zurawica, Marcin 137
Kroner, Margareta 390, 407
Kroupa, Jiři 310
Kroust, Johann Michael 241, 243, 246
Kruppa Tamás 57
Kuhn, Ernst 140
Kulcsár Péter 97, 273, 435, 485
Kumorovitz L. Bernát 424
Kurcz Ágnes 219
Kurtz Vilmos 418, 420
Kuszálik Eszter 363
Kuthy Lajos 344, 345, 351
Kürner, Johann Jacob 26
Kürti László dr. 469
Kvacsala, Johann 56

L'Angelier, Abel 43
L'Angelier, la veuve 43
L'Estoile, Louis de 266
L'Estoile, Pierre de 265–267

L'Estoile, Pierre Toussain de 266
La Placette, Jean 47
La Rochefoucauld, François duc de 322
Labarre, Albert 265
Lachner, Wolfgang 13
Lactantius, Firmianus, Laelius Caecilius 140
Laczkó János 312
Ladányi Erzsébet 213, 215, 475, 476
Ladányi Sándor 444
Ladislas → László, I., Szent., magyar király
Lafontaine, Jean de 322
Lainšček, Feri 467
Lajos, I., Nagy, magyar király 172, 274, 276, 280, 282, 285, 373, 376, 377, 380, 381
Lajos, Szent, toulouse-i püspök 284
Lajos, XI., francia király 151
Lajos, XIII., francia király 267
Lakatos Éva *108–109*, 479, 485
Landerer- nyomda 479
Landmann, Florenz 12
Landovits István 240, 243, 245
Láng Benedek *117–139*, 125, 126, 134, 136, 137, 139
Lang János 241
Láng Sándor 452
Lángi József 487
Lányi András 194
Lányi András 206
Laskai Osvát 1–24, 184, 218–222, 373, 374, 382, 384
László, herceg, Kálmán magyar király fia 218
László, I., Szent, magyar király 100, 215, 216, 218–220, 222,284, 370, 373, 374, 380, 384, 477
László, IV., magyar király
Latabár Kálmán 108
Lauf Judit 435
Laurent de Normandie 112
Laverg → Lavery
Lavery Gibson → Rejtő Jenő
Lažanský, Leopold 316
Lázár deák 258, 497
Le Courayer, le père 51
Le Goff, Jacques, 380
Le Maistre de Sacy, Isaac Louis 50, 52, 53
Le Monnier család 360
Le Preux, Poncet 17
Le Roy, Pierre 17
Lebeau, Christine 42, 54
Léces Károly 480
Leel-Őssy Lóránt 329
Lehrreichné Dürgő Brigitta 488
Leistner József Ignác 102
Lengyel Ágnes 484
Lengyel András 489
Lengyel Imre, dr. 490
Lengyelné Vértes Lenke 201
Leo Cisterciensis 492
Léopold I^e → Lipót, I., német-római császár, magyar király
Lercher-nyomda 34, 38, 41
Lermontov, Mihail Jurjevics 262
Lerner, Michel-Pierre 142
Lescuyer, Bernard 16
Leška, Stephan 323
Less Lajos 237
Lévárdy Ferenc 287
Levente, magyar herceg 374
Levente, magyar herceg 374
Libavius, Andreas 146,162
Libermann Géza 454
Libermann József 454
Lichtmann Lajos 453
Lignoli, Carolus 239
Likai Skalich Pál 56
Linné, Karl von 102
Lipót, I., német-római császár, magyar király, 48 66, 147, 184, 244
Lippay György 36
Lipppay János 32, 142, 157
Lipsius, Justus 107, 241, 244, 445
Lipszky János 258
Lipták András 453
Lipták Dorottya 82, 368, 369
Liszkai András 326
Liszt Ferenc 421
Literáti Nemes Sámuel 191
Litván György 485, 490
Livius, Titus, Patavinus 480
Lobinger, Johann 37, 39, 40
Lobinger, Pancraz 38–40
Lochmair, Michael 12
Loew András 102
Loew Károly 102
Lohner, Tobias 238
Lónyay Menyhért 82
Lorántffy Zsuzsanna 290, 294, 299
Lorme, Jean-Louis de 53

Lorraine, Jean de 18
Lorre, Charles → Nagy Károly
Lothe, José 265
Lotz, Friedrich 74
Louis le Grand → Lajos, I., Nagy, magyar király
Louvain, Françoise de 43
Lovassy Lajos 412
Loyolai Szent Ignác → Ignác, Szent, Loyolai
Lőkös István 261
Lőw Nándor 454
Löw, Philipp Heinrich 74
Lucanus, Marcus Annaeus 440
Lucencis, Ciprianus 20
Ludmann Ottó 500
Ludovicus II. → Lajos, II., magyar király
Luekhner, Johann 35
Lugossy József 173
Lukács Olga 481
Lukács, Ladislaus 141, 143, 144, 157
Lukianosz 102
Lukinich Imre 293
Lullus, Raymundus 56
Luther, Martin 113, 238, 267, 359, 436

M. Tótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
Mádai Dávid Sámuel 102
Madan, Falconer 120, 131, 132
Madarász Márton 364
Madas Edit 117, 273, 373, 422, 425, 426, 429
Maecenas, Caius Cilnius 328, 329
Maffei, Antonius 241, 243, 246
Magnis, Johanna von 309, 311
Magyarschützi gr. Berchtold Zsigmond → Berchtold, Sigmund
Maioli, Tommaso 359
Majer István 248
Majláth János 322, 323
Major Árpád 488
Makart, Hans 91
Makk Ferenc 215
Makó Pál 100
Makrantzi István 448
Maksai Máriaffi Lajos 176
Malatin Antal 481
Malatyinszki József 481
Maléter Pál 501
Málnási László 330, 335
Malpighi, Marcello 149
Mamerot, Sébastien 431
Mancosu, Paolo 141
Mangeant, Catherine 45
Manilius, Marcus 439
Manlius, Johannes 27
Mansfield, Edgar 360
Manutius, Aldus → Manuzio, Aldo
Manutius, Paulus → Manuzio, Paolo
Manuzio, Aldo, 23, 112
Manuzio, Paolo 112
Márai Sándor 95, 467, 485
Máramarosi Gottlieb Antal 104
Marcello, Niccolo 434
Marchetti, Pietro Maria 21–23
Marci, Marcus 147
Maresius, Samuel 265
Márfi Attila 485
Mária Dorottya főhercegnő 411, 421
Mária Terézia, magyar királynő, 47, 48, 55, 66, 103, 185, 187–189, 244, 320
Mária, IV. István magyar király lánya 378, 379
Marianus, Ambrosius 241
Marik Sándor 485
Márk mester 279
Markó György 235
Markos András 335
Markos Béla 451–453, 459, 460
Márkus prépost 279
Markusfalvi Gaal János 448
Marnef, Engelbert de 16
Marosi Ernő 273, 274, 280
Marrone, Steven P. 118
Martin von Troppau 431
Martin, Henri-Jean 265, 266
Martini, Gregorius 149
Martinus (Strepus) Polonus → Martinus Oppaviensis
Martinus Oppaviensis 430–432, 435, 492
Martinus Strepus → Martinus Oppaviensis
Márton József 309, 313–315, 323, 324
Marton Miksa 194
Márton testvér → Martinus Oppaviensis
Mártonffy György püspök 172, 173
Mărza, Eva 369
Mărza, Iacob 368
Maternus de Cilano György Krisztián 100
Mathers, Liddell MacGregor 130
Mathesius, Johann 163

Mathias Corvinus → Mátyás, I., magyar király
Mathiesen, Robert 127
Matkó István 407
Mátraházi Zsuzsa 487, 481
Matton, Sylvain 148
Mátyás, I., magyar király 70, 172, 239, 242, 245, 333, 359, 434, 487
Mátyás, II., magyar király 323
Mauditier, Jean 18
Maurolico, Francesco 436
Maurolyco → Maurolico, Francesco
Máyer Géza 456
Mayer, Anton 25, 27, 33, 35–37
Mazal, Otto 471–475
McNeile, Herman Cyril 201
Mecsériné Doktor Rozália 488
Medgyesi Pál 487
Medgyesy-Schmikli Norbert 374
Meijer, Theodorus Josephus 443
Meitner, Dr. 91
Melanchthon, Philipp 267, 436, 437
Melchior, Albertus Wilhelmus 443, 446–448
Melischek, Gabriele 110
Mellot, Jean-Dominique 268
Mendo, Andreas 238
Meninski, Franz 37
Mercator, Bernardinus 240, 243, 245
Mercator, Gerard 258
Merész Károly → Károly, Merész, burgundi herceg
Mergzel Erzsébet 487
Merian, Matthaeus 28
Merle d'Aubigné, Jean Henri 264
Mesmer, Anton 317
Mészáros Dezső 457
Mészáros Eszter 487
Mészáros István *255–258*
Meszelics Király Jutka 353
Meszelics László 352, 467
Mészöly Gedeon 263
Methuen, Charlotte 436
Metternich, Clemens Lothar Wenzeslaus 323
Mezei Márta 426, 429
Mezey László 184, 279, 282, 283
Mező János 328, 489
Michael de Hungaria 9, 19
Michalek Manó 430
Michlem → Mihály, magyar fejedelem
Middell, Matthias 368
Mihalovicsné Lengyel Alojzia 484
Mihály, magyar fejedelem 373
Miklós, III., pápa 431
Mikó Árpád 489
Mikoviny Sámuel 482
Miksa, I., német-római császár 14
Mikszáth Kálmán 92, 466, 483
Milfai Ferencz 458
Miller Jakab Ferdináand 104
Milton, John 91
Mininski → Meninski, Franz
Mirabeau, Honoré-Gabriel de Riquetti, comte de 310
Mirković, Mijo 435
Miró, Joan 360
Misch, Johann Astrophilus 140, 142–144, 145–149, 151–153, 155–160, 162, 165, 166
Miskolczi Zoltánné 488
Misztótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
Mittarelli, Johannes Benedictus 434
Mittendorfer, Konstanze 471
Mittrovský, Jan Nepomuk 309,310
Mix, York-Gothart 344
Mizaud, Anton 386
Moczulska, Agnieszka 266
Moetlin, Michael 159
Molitoris, Johann 142
Moll, Bernhard Paul 500
Moller Dániel Vilmos 100
Molnár Ferenc 194
Molnár Ferenc, A. 489
Molnár István 460
Molnár János 321
Molnár József 188
Molnár Tünde 486
Monaque, Antoine 268
Monok István 59, 97, *111–113, 113–114, 114–115,* 146, 233, *264–265,* 266, *265–267, 268,* 295, 368, 369, 435, 479, 487
Monostori György 480
Monostori Imre 485, 488
Montaigne, Michel de 266
Móra Ferenc 480, 484
Moreau, Brigittte 15, 18
Móricz Zsigmond 466
Morigny, Jean de 124–127, 129 135, 138, 139
Móró Mária Anna 489

Morris, William 360
Moscorow, Andreas 407
Mossoczy Institoris Mihály 368
Mosto, Giovannni Battista 483
Mózes Huba *422–430*
Mravik László 489
Mudrák József 490
Mund-Dopchie, Monique 111
Munkácsy Mihály 85
Murányi Gábor 482
Muratori, Lodovico Antonio 54
Murmelius, Johannes 174
Muszka Miklós 100, 102
Mügelni Henrik → Henricus de Mügeln
Müller Dávid 197, 203, 212
Müller György 203
Müller Izidor 203
Müller Jakab 360
Müller Pál 197, 204, 207–212
Müller, könyvkereskedő 419
Mylius, Johann Daniel 165

Nadányi János 295, 296, 303, 386, 387, 394, 407
Nádasdy Ferenc 33, 40, 145, 155, 364
Nádasdy Lipót 416
Nádasi János 101, 102
Nádassy László196, 197
Nagy András 453
Nagy Ferenc 240
Nagy Gábor 170
Nagy György János 320
Nagy István, ifj. 458
M. Nagy István 302
Nagy Iván 490
Nagy János 141
Nagy Júlia 488, 489
Nagy Károly 201, 212
Nagy Lajos 193
Nagy Ödön 461
Nagy Rezsőné 49
Nagylucsei Dóczi Orbán 473
Nagysolymosi Koncz Boldizsár 390, 407
Nagyszigethi Szily Kálmán 490
Naláczi József 444
Naményi Lajos 104
Napóleon, I., francia császár 78
Napoleon, III., francia császár 91
Négyesy László 65
Nelson, Nicolas Harding 161
Néma Sándor 258, 259
Nemes Erzsébet 487
Nemeséri Lilla 260
Nemeskürty István 423, 429
Németh András 498, 499
Németh György 486
Németh László 264, 466, 486
Németh Noémi 59
Németh S. Katalin 97, 155, *363–366*, 368, *368–370*
Némethi Jakab 28, 29, 32, 35, 36
Némethi Mihály 292, 305, 308, 391, 403, 405, 406
Nepos, Franciscus → Nepveu, François
Nepveu, François 238
Neumann, Jacob Friedrich 77
Newton, Isaac 140
Nicolaus de Lyra 433
Nicole, Pierre 47, 50–52, 54
Nicquetius, Honorius 144, 145, 156, 166
Niederhauser Emil 214
Niessen, James P. 488
Nigrinus, Georgius 27, 28, 36
Nordau, Max 80, 81, 83, 84, 88, 89
Nordmann, Johannes 90
Notker, Balbulus 496
Nussbächer, Gernot 96
Nyman, Gunborg 266

Nyáry család 65, 336
Nyéki József 484

O'Malley, John W. 141
Ochino, Bernardino 264, 265
Odojevszkij, Alekszandr Ivanovics 262
Oeglin, Erdhard 13
Ojtozi Eszter 481, 489
Okal, Miroslav 501
Oláh Miklós 480
Oláh Szabolcs 373
Olasz Márton 235
Olivier, Pierre 18
Opitz, Antonia 486
Opitz, Theodor 262, 322
Oporinus, Johann 436
Oravecz Mónika 49, 52
Orbán Péter 467
Orbán, II., pápa 213, 214, 216–218

Orczy III. Anna 65
Orczy József 335, 336, 338
Orczy Lőrinc 65–70, 335, 336
Orczy VIII. István 65, 336
Orczyak 335
Origano Glacensi Silesiano, Davide 155
Ormós Miklós dr. 456
Orosz Ferenc , 239, 242
Orosz Magdolna 484
Orszagh Hviezdoslav, Pavol 501
Osler, Margaret J.140, 161
Ostorodt, Christoph 264
Osualdus de Lasko →Laskai Osvát
Oszkó Beatrix , 427, 429
Otmar, Johann 12–14
Ott Ádám 317
Ott Lajos 461
Ottó bajor herceg 282
Otto, Everardus 443, 446, 447
Otto, Louise 89

Ötvös Péter 57, 479
Őze Sándor 374

P. Howard → Rejtő Jenő
P. mester → Anonymus
Paál László 486
Pächt, Otto-Alexander 120
Paczolay Gyula 482
Padeloup család 360
Pagel, Walter 146
Pájer Antal 248
Pajorin Klára 487
Pál, Szent, apostol, 170, 227, 422
Pál, Szent, Remete 422–426
Palacký, František 314
Pálffy János 65
Pallavicini, Sforza 141
Pálma Pál 235, 236, 242, 243
Pálmány Béla 315, 318
Palotai Mária 486
Pályi Jenő 198
Pap Endre 248
Pap Gábor 468
Pápai Páriz Ferenc 149, 176, 321, 433
Pápay Sámuel 171
Papp István 488
Papp János 250
Papp Júlia 481, 500
Papp Károly, dr. 458
Papp Z. Attila 486
Paracelsus, Theophrastus 146
Paraeus, David 160
Pascal, Blaise 50, 52
Paschalis, II., pápa 213, 217
Pastor, Adam 265
Pásztor János 233
Patachich Ádám 103, 104
Pataki József 404, 405
Pataki Sámuel 404, 405
Pater Stanislaus → Albach József Szaniszló
Pathai István 398, 407
Pauer János 472
Paulay Lajos 208
Pauler Tivadar 82
Pauli , Stephanus 405
Paulus → Pál, Szent, Remete
Pável Ágoston 465
Pavercsik Ilona 148, 151, 155, 159, 394, 396, 397
Pázmány Péter 28, 29, 35, 39, 141, 154, 226, 227, 229, 230, 232, 237, 238, 240, 242, 245, 320, 365, 394, 429
Péchoin, Daniel 44
Péczeli József 321, 322
Pejacsevich, Peter 82
Pelbárt Jenő 482
Pelbartus de Themeswar → Temesvári Pelbárt
Pellegrin, Elisabeth 130
Pellegrin, Nicole 114
Pensinger, Sebastian Heinrich 238
Péntek Imre 468, 469
Pereire, Benito 141
Pereszlényi, Paulus 321
Perger Péter 38, 293, *366–368, 478–490,* 490
Perkins, William 160, 161
Persovits József 487
Pertrik Géza 389
Péter László 373
Pethe Ferenc 314
Petit, Jean 17
Petőfi Sándor 82, 83, 88, 89, 198, 263, 322, 346, 420, 466, 500
Petrarca, Francesco 427
Petri, Adam 13, 16, 19
Petrik Géza 367
Petrovay György 336
Petrovay II. József 335

Petrovay Zsuzsanna 65
Petrowitsch, E. 89
Petrőczi Éva 385
Petrů, Jaroslav 309
Petrus Remensis 492
Petrus Ungarus 13
Petřvaldský család 319
Peucer, Caspar 437–439
Peypus, Friedrich 19
Pezold, Marie von 89
Pfeffer, Johann 238
Philippus de Barberis 431
Philomathes 154
Physcius, Paul Thomas 61
Pichler, Vitus 241, 243, 246
Pignon Laurens 119
Pilcz család 479
Pilinyi Péter 481, 485, 486, 490
Pimodan, Georges von 323
Pingree, David 136
Pintér István 486
Pirich, Gustav 48, 54
Piscator, M. Philipp Ludwig 56, 59
Piti Ferenc 213
Pius, IX., pápa 435
Pius, V., pápa 23
Pius, VI., pápa 241
Pius, VII., pápa 244
Pivar Ella 352, 464
Planck, Max 196
Plihál Katalin *258–261,* 482
Pluskal, Frantisek Sales 309
Pócs Dániel 480
Pócs Éva 137
Podlacha, Wladislas 120, 132
Podmaniczky Frigyes 322
Pogány György 482, 489, 490
Pogányné Rózsa Gabriella 490, 499
Pokorny 266
Pollyáni Vizy József 176
Ponnickau, Johannes Georgius 222, 224
Ponori Thewrewk József 322, 323
Pontano, Giovanni 442
Portonariis de Tridino, Vincent de 16
Pósa Endre 461
Pósaházi János 142, 155, 297, 298, 391, 392, 394–397, 399, 400, 406–408
Postel, Guillaume 153, 440
Postma, Ferenc *442–448,* 447
Pott, Sandra 47
Prágai Cosmas → Cosmas Pragensis
Prágai Kozma → Cosmas Pragensis
Práger Ferenc 457
Práger Sándor 457
Prato, Fioravante a 23
Pray György 169, 176, 185, 187–1290, 323, 333
Pražák, Richard 309, 315, 316, 483
Préclin, Edmond 51
Prešeren, France 466
Prévost, Jean 148
Priszter Szaniszló 155
Prive, Jacobus 131
Probst, Franz 418, 420
Proctor, Robert 10, 474
Prukner Zoltán 486
Przybyszewski, Boleskaw 137
Przypkovius, Samuel 265
Ptolemaiosz 150, 267, 436, 440
Pulitzer József 490
Pulszky Ferenc 412, 418, 420, 421
Puskin, Alekszandr Szergejevics 262, 263
Püspöky Ferenc 65
Pyrker László 418

Queen, Ellery 212
Quetif, Jacobus 20
Queval, Élisabeth 268

R. M. → Rózsa Mária
Raabe, Paul 96, 369
Rabecz István 454
Rácz Ágnes 479
Rácz Ambrus 403
Ráday család 360
Ráday Eszter 331, 334
Ráday Gedeon 333
Ráday Pál 65, 331, 487
Radimská, Jitká 42, 48
Radu, Mariuca 482
Raine, James 119
Rajcsányi János 239
Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 42, 48, 49, 52, 65, 66, 481
Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 57
Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 290
Rákóczi Katalin 483
Rákócziak 67, 289, 293
Rákóczi-család 65

Rákosi Jenő 93
Rákosi Szidi 194
Ramus, Petrus 64
Rapolt 282
Ráth György 402
Ravensberg, Johannes de 14
Rawlinson, Richard 131
Récsey Viktor 432
Rédlich, P. Aloysius 61
Reginald de Piperno 492
Regiomontanus, Johannes 440
Regnault, François 17, 18
Regnault, François, ifj. 17, 18
Regnault, Pierre 18
Reich Jenő → Rejtő Jenő
Reich Károly 482
Reich Lipót 194
Reinhardt, Max 194
Reisz T. Csaba 483
Rejtő Jenő 193–197, 201, 203–205, 207–212
Remete László 488
Remete Szent Pál → Pál, Szent, Remete
Renaldo, John J. 141
Renan, Ernest 92, 322
Renouard, Philippe 9, 15, 17, 18
Rényi (Róth) Dezső 460
Rényi Dezsőné özv. 460
Répássi László 460
Rettegi György 329, 334
Rettich Béla 487
Reuss, David 483
Révai Miklós 172, 173, 178, 179, 208
Révész T. Mihály 485
Reviczky Gyula 263
Rex Dezső 410, 412, 413
Réz, Heinrich 81
Rhenanus, Beatus 169
Rhetikus, Georg Joachim, 437
Ribay György 489
Riccioli, Giovanni Battista 149, 154, 156, 159, 439
Richterová, Alena 368
Rickhes, Michael 28, 32, 35, 36, 41
Ricobaldus Ferrariensis 431
Rictius, Matthaeus 36
Riedel Szende 322, 323
Riedel, Andreas 311
Rilejev, Kondratyij Fjodorovics 262
Rimaszombathi Mihály 326
Ring Éva 368
Ritter Aladár 208
Roberto da Lecce → Caracciolo, Roberto
Roberts, Fred 198, 200, 204
Robertus de Sorbone 492
Rodriguez, E. A. → Barsi Ödön
Rojas Mónika *498–500*
Rókay Péter 375
Romer, Augustin 33
Róna Emy, D. 196
Ronsard, Pierre de 266
Rosegger, Peter 88, 89
Rosenthal, Kaspar 18
Rosnyai János 291, 292, 298, 299, 301, 388, 394–399
Ross, David 436
Rossi, Gabriele 20
Rotarides Mihály 101
Róth Tamás 333
Rousseau, Jean-Jacques 248
Royss, Ferdinand 74, 77
Rozgonyi József 332
Rózsa György 79, 483
Rózsa Mária *77–80*, 81, 109–111, 486, 490
Rozsmán Erzsébet 464, 469
Rozsondai Marianne 184, 273, 358, 359, 361, 479
Rubertus Maiister → Caracciolo, Roberto
Rubeus, Gabriel → Rosso, Gabriele 20
Rubinyi Mózes 94
Rudaš Jutka 468, 469
Rudingerus, Esromus 437
Rudnay Sándor
Rudolf, II., német-római császár, I., magyar király 323
Ruiz-Lapuente, Pilar 438
Ruland, Martin 165
Rumy Károly György 483
Rupp Miklós 195
Ruskin, John 360
Ruszoly József 480
Rüdinger, Esrom 437, 438, 440, 442
Rynmann, Johannes 11–15, 20, 24

S. Rex Stephanus → István, I., Szent, magyar király
Saád József 490
Sabbio, Vincenzo 23
Sacon, Jacques 15, 16

Ságody Győző 457
Saint Étienne → István, I., Szent, magyar király
Sajnovics, János 169, 176, 189
Sajó Géza 43
Saki, Francois 326
Salm, Hugo Franz 309, 310
Salomon, Ludwig 78, 79
Samareus, Johannes 326
Samareus, Sámuel 326
Samarjai Péter 303
Sámbár Mátyás 398
Sambucus → Zsámboky János
Sand, George 89, 90
Sandinus, Christophorus 265
Sándor István 174, 182, 490
Sándor Lipót főherceg 337, 338
Sándor Tibor 479
Sándor, I., orosz cár 105
Sándor, VI., pápa 431
Sándor, VII., pápa 144
Sántha Attila 194
Sántha Emese 363
Sánthánė Antal Sára 479
Sapper → McNeile, Herman Cyril
Sarbak Gábor 430, 483
Sárdi Nagy János 301, 302
Sasku Károly 250
Savoyai Jenő 48, 51
Savreux, Charles 44
Scalichius, Paulus 56
Scaliger, Paulus 56
Schaffer, Andreas 145
Schaidenperger, Georg 147–149, 166
Schalmayr, Johann 31, 35–37, 39
Schanz, Julius 88, 89
Schanz, Paulina 89
Schedel Ferenc 322
Schedius Lajos 168–170, 174, 176, 182, 259
Schenda, Rudolf 75
Schenkl, Georg Jakob 242, 245
Scherer, Georg 240, 242, 245
Schier, Xystus 169
Schiller, Friedrich 322
Schindling, Anton 75
Schlachta, Etelka 412, 420, 421
Schmeizel Márton 100, 102
Schmid János Miklós 104
Schmidt-Künsemüller, F. A. 287
Schneyer, Johann Baptist 491, 494
Schnitzer, Ignaz 82, 83, 88, 89
Schnitzler, Jakob 161
Schodelné Klein Rozália 107
Schoepf, August 250
Schott, Wilhelm 262
Schön, Erich 75
Schönlin, Johann Theodor 239
Schönsperger, Johann 14
Schöpflin Aladár 210
Schöpflin Géza 501
Schöps, Andreas 224
Schramkó Péter 482
Schröder-Devrient, Wilhelmine 420
Schucker, Conrad 162
Schulte, Christoph 80, 88
Schultens, Albertus 444, 446
Schultes, Jacob 238
Schultz-Bírányi → Bírányi Ákos
Schump, Wolfgang 28
Schuppener, Georg 142
Schurman, Anton 266
Schuster, Johann Traugott 323
Schuwer, Philippe 44
Schütz Antal 435
Schwamm, Kristin 170
Schwandtner, Johann Georg 101, 495
Schwarcz Jenő 460
Schwartner Márton 496
Schwarz Gottfried 100, 102, 389
Scribanus, Carolus 111–113
Scultetus, Tobias 224
Sebestyén Mihály 489
Seethaler, Josef 110
Segner János András 100, 102
Segner, Paul 238–243, 245, 246
Seguenny, André 265
Seidler Andrea *109–111*, 111
Seidler, Wolfram 111
Seilern Crescencia 415
Selmeczi Pálma 487
Semmelweis, Karl 33
Seneca, Lucius Annaeus 227
Sennert, Daniel 146, 162
Sennyey László 240, 242, 245
Serényi család 309, 311
Serényi Mária Franciska 311
Serfőző József 142, 143
Serfőző Szabolcs 480
Servet, Miguel 264, 265

Sesti, Emanuela 274
Severina (Türsch), Susanna 395
Severinus Sörenssen Longomontanus, Christ. 154
Sevillai Izidor → Isidorus, Sevillai
Seyfert, J. G. 77
Sforza, Bianca Maria 434
Shakespeare, William 210
Siebert, Harald 145
Silagi, Gabriel 376
Silberstein, Adolf 81, 84
Silberstein-Ötvös, Adolf 84
Silbiger Boriska 196
Simar, Jan 18
Simon Katalin 176
Simon Máté 188
Simon Melinda 335
Simon, Mattheus 188
Simonin, Michel 43, 114
Simonyi Károly 436
Singer Károly 459
Sinka István 108, 109
Sipos András 488
Sipos Anna Magdolna 499
Sipos Balázs 486
Sipos Csaba 487, 488
Sipos Gábor 363, 366, 444, 479
Sixtus, IV., pápa 434
Sixtus, V., papa 20, 21
Skalbmierz, Stanislas de 136
Skalics Pál 56
Slézia Gabriella 488
Slíz Mariann 484
Słowacki, Juliusz 262
Sógor György, ifj. 481
Soltész Erzsébet 43
Somkuti Gabriella 487
Somló Bódog 490
Sommervogel, Carlos 144, 157
Somogyi Sándorné 488
Soós Imre 233
Soós Imre 482
Sozzini, Fausto 264, 265
Sozzini, Lelio 264
Spaiser-nyomda 479
Spanyik, Glicér 323
Speer, Daniel 155
Spielhagen, Friedrich 92
Spina Giovanni Francesco 156, 157
Sporck, Frantisek Antonin 48, 53
Staël, Anne Louise Germaine de 310
Stanihurstus, Guillelmus 240, 243, 245
Stanislas de Skarbimierz 136, 137
Stapleton, Thomas 243
Stark, Johann Friedrich 75
Stassmann, Moritz 83
Stedler, Ulrich 146
Steinacker, Gustav Wilhelm 410–412, 419, 420
Steinitz, Wolfgang 143
Steinmann Judith *358–361*
Steinmann, Martin 438
Stemler Ágnes 478, 483
Stephanus de Borbone 492
Stephenson Francis Richard 436
Stift, Hildegard *410–421*
Ştirban, Sofia 482
Stoll Béla 189
Stopp, Klaus 79
Storchenau, Sigismund 243
Streibig-nyomda 479
Stuchs, Johann 18, 19
Sturm, Albert 82, 88
Sturm, Caspar 224
Sujánszky Antal 248, 415
Supka Géza 200, 482, 485
Surányi Imre *430–435*
Surányi Miklós 94, 95
Švabenský, Mojmír 309
Svatoš, Martin 368
Svéd László 486
Sylvanus, Georgius 101, 365
Sylvester János 174, 189

Szabó Ágnes 335
Szabó András 222
Szabó Endre 263
Szabó Ernő, P. 468
Szabó Ervin 479, 488, 490
Szabó Ferenc *226–233*, 227
Szabó Henriette 366, 367
Szabó J. 247
Szabó József 467, 468
Szabó Károly 9, 97, 173, 294, 296, 297, 364, 386–388, 391–394, 398, 399, 401, 406
Szabó Lilla 468
Szabó Lőrinc 95
Szabó Mária 464
Szabó Miklós 442
Szabó Pál 108, 109

Cs. Szabó László 95
Szakács Béla Zsolt 480
Szakáts István 487
Szaki, Ferenc 326
Szalai Béla 482
Szalai Károly 490
Szalay Imre 323
Szalay Károly 198
Szalay Lajos 95
Szalay László 323
Szállási Árpád 486
Szalóky Sándor 455
Számadó Emese 488
Szamosközy István 499
Szamosy → Szontágh Gusztáv
Szamota István 173, 174
Szana Tamás 84
Szántai Lajos 480, 482
Szapáry János 321, 472
Szapáry, Franz 318
Szarka Géza 485
Szarka László 468
Szathmáry László 146
Szauder József 335
Szczucki, Lech 136, 437
Szebeni Olivér 480
Széchenyi Ágnes 479
Széchényi Ferenc 369, 450, 487
Széchenyi István, 107, 314, 321, 322, 337, 347, 410–416, 418–421
Szegedi Ferenc 394
Szegedi György 176
Szeitz Ferenc 460
Székely András Bertalan 468
Székely Gábor 486
Székely István 365
Székely Vladimir 198
Székelyhidi Nethlebius Mihály 328
Szekula, Julius 82, 89
Szelestei N. László 104, 336, 366, 480, 487
Szemere Bertalan 107, 344
Szénási Zsófia 483
Szenci Kertész Ábrahám 291, 293–296, 299–301,303–305, 307, 385, 388, 392, 401, 402, 404, 405
Szenci Molnár Albert 61, 63, 113, 140, 222–226
Szendrei Ferenc 326
Szent Ágoston → Ágoston, Szent
Szent Ambrus → Ambrus, Szent
Szent Anzelm → Anzelm, Szent
Szent Bernát → Bernát, Szent
Szent Bonaventura → Bonaventura, Szent
Szent Domonkos → Domonkos, Szent
Szent Erzsébet → Erzsébet, Szent, Árpádházi
Szent Ignác → Ignác, Szent, Loyolai
Szent István első vértanú → István, Szent, első vértanú
Szent István király → István, I., Szent, magyar király
Szent Katalin → Katalin, Szent, Alexandriai
Szent Katalin → Katalin, Szent, Sienai
Szent László → László, I., Szent, magyar király
Szent Pál → Pál, Szent, apostol
Szent Tamás → Tamás, Szent, Aquinói
Szenteleki Kornél 464
Szenti Tibor 490
Szentiványi Márton 142, 143, 153, 155, 158, 159, 166, 240, 242, 245
Szentpéteri Márton 61
Szentpétery Imre 143, 144, 218, 219, 276, 279, 282, 374, 442
Szép József 455
Szepessy Tibor 437
Szepesy, Ignác 242
Szerafin érsek 214, 215
Szerbhorváth György 486
Szerdahelyi Gábor 240
Szerdahelyi József 173, 188
Szigethi Ágnes 274
Szigeti Lajos Sándor 109, 486
Szigligeti Ede 315, 322
Szíj Rezső 361
Szíjártó Imre 468
Szilády Áron 173, 190
Szilágyi Ferenc 191
Szilágyi György 101, 102, 365
Szilágyi István 335
Szilágyi Márton 356, 357
Szilágyi Sámuel 320
Szilágyi Sándor387
Szily Kálmán 178
Szinnyei József 106, 175, 315, 317, 389, 420
Szirák Péter 486
Szirmai János 360
Szitányi György 206
Szókratész 196
Szollás Ella 462
Szollogub, Vlagyimir 262

Szombathelyi Tamás 423, 427
Szombathi János 174
Szomi Pál 464, 468, 469
Szontágh Gusztáv 252
Szovák Kornél 215, 219, 279, 374, 476, 480
Szögi László 442, 486, 498
Szőke Imola 363
Szöllösi Mihály 398, 407
Szőnyi György 485
Szőnyi György Endre 117
Szőnyi Nagy István 399, 408
Szörényi László 119, 226
Sztankovits János 418
Sztripszky Hiador 387
Szukits Marianna 484
Szúnyogh Sándor 353–355, 464, 465, 468, 469
Szuromi Szabolcs 215
Szűcs Jenő 381
Szűcs Miklós 106
Szűcs Sámuel 106, 108
Szvák Gyula 214
Szvoránvi Róbert 435

Tabajdi Márta 488
Tábori Kornél 198, 201
Tábori Pál 198, 201
Takács Anna 479
Takács Béla 290, 296–298, 388, 395, 396, 398
Takáts József 453
Takó Gábor 488
Taksony, magyar fejedelem 373
Tállyai Pál 480
Tamás, Szent, Aquinói 150, 153, 158, 382, 425, 492
Tamerlán → Timur Lenk
Tanai Péter 260
Táncsics Mihály 322
Tandori Dezső 499
Tanstetter György 258
Tapié, Victor-Lucien 48
Tapolcainé Sárai Szabó Éva 481, 487
Tarnai Andor 280, 335, 423, 427, 430
Tarnóc Márton 154
Tasner Antal 411
Tasso, Torquato 322
Tekeres Lajos, dr. 461
Telegdi Miklós 172, 177–179, 190, 238
Telegdy Pál 108
Teleki család 329
Teleki Eszter 330, 331
Teleki József 331–334
Teleki József, unoka 333
Teleki Józsefné Bethlen Kata → Bethlen Kata
Teleki László 322, 329–331, 333, 334
Teleki Mihály 299, 300, 302, 306, 329
Teleki Sámuel 311
Temesvári Pelbárt 1–24, 220, 378, 379
Tenke Sándor 448
Terentius Afer, Publius 499
Térfy Gyula 451
Ternar, Jože 468
Tersztyánszky János 239
Tessedik Sámuel 320, 321
Tétémi Pál 426
Teuffenbach, Albin 310
Teutsch, Friedrich 37
Tevan Andor 481
Thévet, André 266
Thiergen, Peter 261
Thomas a Campis → Kempis, Thomas a
Thomas Sanctus → Tamás, Szent, Aquinói
Thomay József 457
Thorde → Torda
Thoren, E. Victor 437
Thorndike, Lynn 440
Thoroczkay Gábor *213–218*, 213, 215, 216, 218, 381, 475–477
Thou, Christopher de 266
Thou, Jacques-Auguste de 266
Thököly Imre 67, 364, 389
Thun, Leo 323
Thuróczy János 374–377, 379, 380, 384, 495
Thysanodes, Georgius Nicolaus → Komáromi Csipkés György
Tímár Andor 92
Timkó György 480, 481
Timpler, Clemens 64
Timur Lenk 440
Tirinus, Jacobus 240, 242, 245
Tistabets, Gaspar →Tiszabecsi Gáspár
Tiszabecsi Gáspár 325
Tito, Josip Broz 352
Tobenz, Daniel 241, 243, 246
Tobos, A. 201
Tofeus Mihály 306, 404
Toldy Ferenc 172–174, 177, 179, 248, 249, 262, 365
Toldy László 416

Tollet, Daniel 42
Tolnai Gábor 301, **402, 449, 451**
Tolnai Lajos 90
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 263
Tomcsányi Zsuzsanna 487
Tomka Szászky Jánosl01, 494–498
Tompa József 171
Tompa Mihály 89, 322
Toplák János 464
Torda 373, 375
Torda István 490
Tordai Zádor 142
Torday György 201
Tótfalusi Kis Miklós 26, 37–39, 291–293, 296, 305–308, 359, 390, 391, 404–406
Tóth András 450
Tóth Ferenc 42, 49
Tóth Ferenc 454
Tóth Gergely 494–498
Tóth István György 73
Tóth Kálmán 444, 448
Tóth Krisztina 487
Tóth Péter 499
Tóth Vilmos 82
Tóth Zoltán 214
Tóth-Barbalics Veronika 486
Tóthi Gábor 486
Tótsolymosi János 280
Toussaint, Jacques 266
Toxon → Taksony
Tököli → Thököly Imre
Töltényi Miklós 315, 490
Töltési István 292, 308, 399, 400
Török Enikő 494, 495, 498
Török József 222
Török Rezső 198
Török Zsolt 482
Trassler József György54
Trattner János Tamás54
Tsernátoni Pál 296
Tuba László 485
Tuckerman, Bryant 440
Turgenyev, Ivan Szergejevics 89, 263
Turlino, Policreto 23
Turnowski, Jan 223
Turóczi József 482
Turóczi-Trostler József 155
Türsch özvegye, Susanna 394
Türsch, Johann David 395–397
Tüskés Gábor 75, 184, 185, 189, 481
Tzútz István 105

U. H. → Ujvári Hedvig
Udvarhelyi Mihály 291, 294–296, 300, 302–304, 306, 307, 386, 387, 390, 394, 400, 401, 403
Ugyel 373, 376, 377
Ujvári Hedvig *80–91*, 486
Újvári Péter 84
Ujvárosi István 302
Ulászló, I., magyar király 69, 70, 117, 120–124, 128, 130–132, 135–139
Ulászló, II., magyar király 120, 132, 133, 139
Ungváry Rudolf 489
Unrest, Jakob 375, 376
Unti Mária 259
Untzer, Matthias 162, 163

Váczy János 170
Vahot Imre 323
Vaj Lajos 469
Vajda János 322
Vajda Péter 323
Vajkovics Emericus 241, 243, 246 /?/
Vajnági Márta 483
Valgrisi, Felicita 21
Vallasek Júlia 486
Van Alphen, Hieronymus Simons 442, 443, 446–448
Van Eeghen, Isabella Henriette 53
Van Espen, Zeger Bernhard 54
Van Megen, Alexander 447, 448
Van Sluis, Jacob 447
Van Swieten, Gerard 48
Vanyó Tihamér 233
Váradi Miklós 155
Varga András 59
Varga Gábor 361
Varga Gyula 461
Varga József 464, 465, 468, 469
Varga József dr. 354, 355
Varga Katalin 195, 208
Varga Róbert 489
Varga Sándor 351, 352, 355, 464
Varga Sándor, könyvtörténész 92, 93, 462
Vargha Dezső 478
Varjas Béla 426, 430
Varju Elemér 173, 174
Várkonyi Ágnes, R. 65

Varnhagen von Ense, Karl August 262, 420
Vas Gereben 322
Vásárhelyi 305, 306
Vásárhelyi Judit, P. 96, 97, 140, 144, *361–363*, 449
Vaszary Gábor 198
Vata 379
Vatable, François 267
Vauchez, André. 380
Vayer Lajos 274
Vécsey Leó 201
Veenstra, Jan Riepke. 119
Végh Kálmán 458
Vekerdi József 479
Vekerdi László 485, 489
Velenczei Katalin 97, 430
Verdi, Giuseppe 315
Verdussen, Hieronymus 32, 33, 40
Veres Péter 109
Veresegyházi István 292, 304, 305, 391, 406
Veresegyházi Szentyel Mihály 291, 292, 294, 300–305, 308, 386–388, 391, 392, 398, 401–403, 405, 406
Verhovay Gyula 485
Verneron 431
Verók Attila 368, 369, 479
Véronese, Julien 122
Verseghy Ferenc 322, 484
Vertel József 482
Vesalius, Andreas 59
Veszprémy László 214, 218, 219, 374–376, 378, 381, 480
Viard, Jules 124
Vid Katalin 487
Vida János 464
Vida Máté 498
Vidoue, Pierre 18
Vietor, Konrad 222
Vigand, Martin → Wigandt, Martin
Villám Judit 487
Vilmos testvér→Guillelmus Parisiensis
Vilmos, IV, Bölcs, hessen-kassel-i őrgróf 439
Vincze Tamás 483
Virág Benedek 175, 322, 426
Virág Rita 486
Viskolcz Noémi 28, 56–59, 64
Visser, Sibbe Jan 264
Visser, Piet 264
Viszota, Gyula. 410, 413, 415, 416, 418, 420
Vita Zsigmond 58
Vitéz János 440, 499
Vitringa, Campegius 265
Vizi László Tamás 481
Vizkelety András 254, 491–494
Vlačić Ilirik, Matija → Flacius, Matthias Illyricus
Vladislas Varnenczyk → Ulászló, I., magyar király
Vlaj Lajos 351, 464, 468
Vlieger, A. 448
Vogel Sándor 161
Voigt Vilmos 478
Voigt, Christoph Nicolaus 368
Voigt, Leopold 34, 41
Voit Krisztina 489
Volney, Constantin-François Chasseboeuf de 310
Voltaire 248
Völgyesi Orsolya 344, *344–351*
Völgyi János 464
Vörös Imre 226, 230
Vörös László 486
Vörösmarty Mihály 248, 323
Vratislav család 309
Vratislav z Mitrovic, Jozef 316
Vratislav z Mitrovic, Ludmilla 314

Wacker, Jakob 13
Waczulik Margit 143, 159
Wagner József 234
Wajai Gábor 447
Walch, Christian Wilhelm Franz 489
Wallentinyi Samu 500
Walsh, James Edward. 474
Wanka Lajos 458
Wann, Paul 12
Warnenczyk Ulászló → Ulászló, I., magyar király
Watson, Nicholas 124, 125, 134, 139
Wéber Simon Péter 481
Wechel, Andreas 27
Wechel, Johannes Sigismund 27
Wehli Tünde 273, 274, 381
Weichenhan, Michael 436
Weiler, Kurt Walter 436
Weinert-Wilton, Louis 200
Weinmann, Marcus 175
Weiss, Ignaz Philipp 81
Weiss, M. 410, 419, 420
Weisz Ede 484

Weisz Sándor 454
Welten, Oskar 89
Weöres Sándor 466
Werbőczi István 364
Werner, Carl 222
Wernher, Georg 163
Wesselényi Miklós 322, 332
Westman, S. Robert 437
Weyrauch, Erdmann 266
Wheatley, Dennis 200
Wiberl, Johann Christian 12
Widebram, Friedrich 437– 439, 442
Wiederstein, Peter 58, 64
Wiegand, Johann 320
Wieland, Christoph Martin 47, 78, 481
Wielgus, Stanislaw 136
Wierix, Antoine 29
Wigand, Johann 436
Wigandt Martin 242
Willer Aladár 203
William of Auvergne → Guillaume d'Auvergne
Windisch Éva, V. 307
Windisch, Karl Gottlieb 320
Windischgrätz, Alfred 347
Winter, Eduard 143
Wirth István 460
Wissowatius, Andreas 265
Wittman, Reinhard 266
Wohlberg Izidor 454
Wohlberg Jónás 454
Wohlberg József 454
Woidowsky, Andrzej 264
Wolf József 104
Wolf, Hieronymus 437
Wolff de Pfortzheim, Jakob 10, 11
Wolfner József 92, 93
Wollzogen, Johannes Ludovicus 265
Wood, Anthony a 325
Wotlitianus, Andreas Ambrosius 225
Woude, Ad van der 266
Wucherer, Matthias 35

Young, Edward 321

Zabanius, Johannes 37
Zach, Franz Xaver 436
Zacus Francois 326
Zadjeli-Schlachta, Etelka → Schlachta Etelka 420
Zádori István 326
Zágorec-Csuka Judit *351–355*, 353, *463–469*, 464, 465, 467–469, 484
Zákonyi Ferenc dr. 459
Žalik, Franc 354
Zappella, Giuseppina 21–23
Zathey, Jerzy 136
Zbosky Vencel 153
Zefferin, Bernard 157
Zeman László 500, 501
Zemon Davis, Natalie 114
Zemplén Jolán, M. 143, 159
Zenaro, Damiano 19, 21, 22
Zenker, Ernst Victor 78
Zetserfledt, Nicolaus 224
Zeyk Miklós 250
Zichy Ferenc 347, 348
Ziegler → Ciegler, Georg
Ziegler, Walter 75
Ziletti, Francesco 20–23
Zimmermann Ferenc 58
Zimmermann, Frank 222
Zipser, Andreas 323
Zoller, Friedrich 74, 76
Zolnai Béla 49, 52
Zoltán 373
Zoltán András 480
Zombori István 215, 476
Zoványi Jenő 395, 444
Zöldhelyi Zsuzsa 261–264
Zrínyi Miklós 32, 146
Zrínyiek 468
Zudrell, Petra 88
Župančič, Oton 466
Zwelfer, Joan 148
Zwicker, Daniel 265
Zwinger, Theodor 153

Zsámboky János 365, 471, 473
Zschokke, Heinrich 420
Zsemlye Ferenc 461
Zsófia, lengyel királyné 137
Zsoldos Endre 435, 436
Zsoldos Ignác 250

BORSA GEDEON

Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői

Egyetlen más Magyarországon élt szerző műveinek sem jelent meg a 15–16. században annyi kiadása nyomtatásban, mint az obszerváns ferences rend két tagjának: Laskai Osvátnak és Temesvári Pelbártnak. Természetesen mindkettő kora tudományosságának nemzetközi nyelvén, latinul írt. Így nevük a külföldi szakirodalomban Osualdus de Lasko (Oswaldus de Lasco), ill. Pelbartus de T(h)emesvar (T(h)emeswar) formában olvasható. A mai ismertek alapján e két szerző munkáinak az alábbi kiadásairól lehet tudni:[1]

LASKAI OSVÁT (kb. 1450 Laskó (Baranya) – 1511.VI.10 Pest)

Biga salutis

1A. De sanctis Hagenau 1497.VII.27. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 37, CIH 2484, H 9054.
1B. De tempore Hagenau 1498.I.22. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 39, CIH 2482, H 9052.

2A. De sanctis Hagenau 1499.VII.14. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 47, CIH 2485, H 9055.
2B. De tempore Hagenau 1499.IX.28. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 48, CIH 2483, H 9053.

3A. Quadragesimale Hagenau 1501.XII.24. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 89, BNHC O 238, VD 16 O 1418.
3B. De tempore Hagenau 1502.II.17. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 108, BNHC O 245, VD 16 O 1425.
3C. De sanctis Hagenau 1502.VI.12. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 107, BNHC O 242, VD 16 O 1422.

4A. De tempore Hagenau 1506.IX.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 136, BNHC O 246, VD 16 O 1427.

[1] Ez az összeállítás napvilágot látott már nyomtatásban: *Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkái. The works of Pelbartus de Themeswar and Osvaldus de Lasko.* BORDA Lajos gyűjteménye. Collection of Lajos BORDA. Zebegény, 2004. 52–57, 72–73. – Az egész évre szóló *Biga salutis* és a *Pomerium* c. beszédgyűjtemény tagjait szűk időhatárok között ugyan, de külön-külön jelentették meg. A részek szerinti hasznos áttekintést Borda Lajos készítette (*i. m.* 58–59, 73.).

4B. De sanctis Hagenau 1506.X.13. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 135, BNHC O 243, VD 16 O 1423.
4C. Quadragesimale Hagenau 1506.XI.4. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 137, BNHC O 239, VD 16 O 1419.

5A. Quadragesimale Hagenau 1515.XII. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 199, BNHC O 240, VD 16 O 1420.
5B. De sanctis Hagenau 1516.V.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 210, BNHC O 244, VD 16 O 1424.
5C. De tempore Hagenau 1516.VII.9. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 211, BNHC O 247, VD 16 O 1428.

6. Quadragesimale (boh.) Praha 1605 Niger. – 8°
RMK III 7518, Knihopis 5551.

Gemma fidei (szerzésének ideje: 1506).

7. Quadragesimale Hagenau 1507.VI.6. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 141, BNHC O 241, VD 16 O 1421.

Biga salutis

1.	De sanctis	Hagenau	1497. VII. 27.	**1A.**
2.	De sanctis	Hagenau	1499. VII. 14.	**2A.**
3.	De sanctis	Hagenau	1502. VI. 12.	**3C.**
4.	De sanctis	Hagenau	1506. X. 13.	**4B.**
5.	De sanctis	Hagenau	1516. V. 10.	**5B.**
1.	De tempore	Hagenau	1498. I. 22.	**1B.**
2.	De tempore	Hagenau	1499. IX. 28.	**2B.**
3.	De tempore	Hagenau	1502. II. 17.	**3B.**
4.	De tempore	Hagenau	1506. IX. 10.	**4A.**
5.	De tempore	Hagenau	1516. VII. 9.	**5C.**
1.	Quadragesimale	Hagenau	1501. XII. 24.	**3A.**
2.	Quadragesimale	Hagenau	1506. XI. 4.	**4C.**
3.	Quadragesimale	Hagenau	1515. XII.	**5A.**
4.	Quadragesimale	Praha	1605.	**6.**

TEMESVÁRI PELBÁRT (kb. 1435 Temesvár – 1504.I.22 Buda)

Stellarium (szerzésének ideje: 1480–1483).

8. Stellarium Hagenau 1498.V.2. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 41, CIH 2558, H 12563. vö. 31.

9. Stellarium [Basel c.1499 Jakob Wolff.]. – 4°
RMK III 76, CIH 2559, H 12562.

10. Stellarium Hagenau 1501.I.28. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 90, BNHC P 260, VD 16 P 1206. vö. 33.

11. Stellarium Hagenau 1501.IV.8. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III.91, BNHC P 261, VD 16 P 1207. vö. 34.

12. Stellarium Hagenau 1502.IV.24. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 109, BNHC P 263, VD 16 P 1209. vö. 35.

13. Stellarium Augsburg 1502 Otmar ny. – Schönspeger kiad. – 2°
RMK III 103, BNHC P 262, VD 16 P 1208. vö. 36.

14. Stellarium Hagenau 1504.III.12. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 120, BNHC P 264, VD 16 P 1210. vö. 37.

15. Stellarium Hagenau 1505.IV.24. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 127, BNHC P 265, VD 16 P 1211. vö. 38.

16. Stellarium Straßburg 1506 Knobloch ny. Ravensberg kiad. [Köln]. – 2°
RMK III 138, BNHC P 267, VD 16 P 1212. vö. 39.

17. Stellarium Hagenau 1508.III.1. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 150, BNHC P 268, VD 16 P 1213. vö. 40.

18. Stellarium Hagenau 1509.IX.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 153, BNHC P 269, VD 16 P 1214. vö. 41.

19. Stellarium Lyon 1509.VIII.8. Sacon ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 158,VD 16 ZV 24944, Gültlingen I.214.48. vö. 42.

20. Stellarium Lyon [1509] Clein. – 4°
RMK III 160, BNHC P 266, Gültlingen I.135.34. vö. 43.

21. Stellarium [Hagenau] 1511.X.27. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 169, BNHC P 270, VD 16 P 1215. vö. 44.

22. Stellarium Lyon 1514.VII.12. Lescuyer ny. Koberger kiad.[Nürnberg]. – 2°
RMK III 190, BNHC P 271, Gültlingen III.103.6. vö. 45.

23. Stellarium [Hagenau] 1515.VIII.31. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 201, BNHC P 272, VD 16 P 1216. vö. 46.

24. Stellarium Paris 1517.V.7. Bienayse ny. Parvus, Regnault, Le Preux kiad. – 8°
RMK III 216, Inv.chron. II. 1683, Renouard III.594. vö. 47.

25. Stellarium [Nürnberg] 1518.XII.25. Stuchs ny. Koberger kiad. – 2°
RMK II 223, BNHC P 274, VD 16 P 1217. vö. 48.

26. Stellarium Hagenau 1520.VII.5. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 233, BNHC P 275, VD 16 P 1218. vö. 49.

27. Stellarium Paris 1521.VI.18. Vidoue ny. [Regnault kiad.]. – 8°
RMK III 5112, BNHC P 276, Inv. chron. III.197. vö. 50.

28. Stellarium Venezia 1586 Bertano. – 4°
RMK III 751, BNHC P 277, EDIT 32906.

Expositio (szerzésének ideje: 1483–1487).

29. Expositio Hagenau 1504.V.31 Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 124, BNHC P 213, VD 16 P 1162.

30. Expositio Hagenau 1513.IV.9. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 183, BNHC P 214, VD 16 P 1163.

Pomerium (szerzésének ideje: 1489–1498).

31A. De tempore Hyem. & Est. Hagenau 1498.VII.27. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 42, CIH 2556, H 12551. vö. 8.
31B. De sanctis Hyem. & Est. Hagenau 1499.II.20. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 49, CIH 2554, H 12555.
31C. Quadragesimale Hagenau 1499.XI.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 50, CIH 2552, H 12559.

32A. De tempore Hagenau 1500.II.22. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 56, CIH 2557, H 12552.
32B. De sanctis Hagenau 1500.VI.8. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 55, CIH 2555, H 12556.
32C. Quadragesimale Hagenau 1500.VII.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 57, CIH 2557, H 12560.
33A. De tempore Hyem. & Est. Hagenau 1501.II.22. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 94, BNHC P 231, VD 16 P 1179. vö. 10.
33B. Quadragesimale Hagenau 1501.IV.30. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 96, BNHC P 246, VD 16 P 1192.
33C. De sanctis Hyem. & Est. Hagenau 1501.VI.14. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 92, BNHC P 215, VD 16 P 1164.

34A. Quadragesimale Hagenau 1501.VI.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 97, BNHC P 247, VD 16 P 1193. vö. 11.
34B. De tempore Hagenau 1501.VIII.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 95, BNHC P 232, VD 16 P 1180.
34C. De sanctis Hagenau 1501.IX.30. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 93, BNHC P 216, VD 16 P 1165.

35A. Quadragesimale Hagenau 1502.VI.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 112, VD 16 P 1195. vö. 12.
35B. De tempore Hagenau 1502.VIII.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 111, BNHC P 234, VD 16 P 1182.
35C. De sanctis Hagenau 1502.IX.7. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 110, BNHC 16 P 217, VD 16 P 1167.

36A. Quadragesimale Augsburg 1502.X.31. Otmar ny. – Schönspeger kiad. – 2°
RMK III 106, BNHC P 248, VD 16 P 1194. vö. 13.
36B. De tempore Augsburg 1502 Otmar ny. – Schönspeger kiad. – 2°
RMK III 105, BNHC P 233, VD 16 P 1181.

36C. De sanctis Ausgburg 1502 Otmar ny. – Schönspeger kiad. – 2°
RMK III 104, BNHC P 218, VD 16 P 1166.

37A. De tempore Hyem.& Est. Hagenau 1503.IX.25. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 113, BNHC P 235, VD 16 P 1183. vö. 14.
37B. De sanctis Hyem.& Est. Hagenau 1504.I.31. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 121, BNHC P 219, VD 16 P 1168.
37C. Quadragesimale Hagenau 1504.II.14. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 123, VD 16 P 1196.

38A. De tempore Hagenau 1504.X.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 122, VD 16 P 1184. vö. 15.
38B. De sanctis Hagenau 1505.I.23. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 128, BNHC P 220, VD 16 P 1169.
37C. Quadragesimale Hagenau 1505.IV.23. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 129, BNHC P 249, VD 16 P 1197.

39A. De sanctis Straßburg 1505.II.4. Knobloch ny. Ravensberg kiad. [Köln]. – 2°
RMK III 131, VD 16 P 1171. vö. 16.
39B. De tempore Straßburg 1505.XII.1. Knobloch ny. Ravensberg kiad. [Köln]. – 2°
RMK III 132, BNHC P 236, VD 16 P 1185.
39A. Quadragesimale Straßburg 1506.III.20. Knobloch ny. Ravensberg kiad. [Köln]. – 2°
RMK III 139, BNHC P 250, VD 16 P 1198.

40A. De tempore Hagenau 1507.X.5. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 143, BNHC P 237, VD 16 P 1186. vö. 17.
40B. De sanctis Hagenau 1507.XII.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 142, BNHC P 221, VD 16 P 1172.
40C. Quadragesimale Hagenau 1507.XII.20. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 144, BNHC P 251, VD 16 P 1200.

41A. De tempore Hyem.& Est. Hagenau 1509.IV.13. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 155, BNHC P 238, VD 16 P 1187. vö. 18.
41B. Quadragesimale Hagenau 1509.V.8. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 156, BNHC P 252, VD 16 P 1201.
41C. De sanctis Hyem.& Est. Hagenau 1509.VII.31. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 154, BNHC P 222, VD 16 P 1173.

42A. De tempore Lyon 1509.VIII.8. Sacon ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 161, BNHC P 239, VD 16 ZV 24936, Gültlingen I.213.46. vö. 19.
42B. De sanctis Lyon 1509.VIII.8. Sacon ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 159, BNHC P 223, VD 16 ZV 24943, Gültlingen I.213.45.
42C. Quadragesimale Lyon 1509.VIII.8. Sacon ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 162, BNHC P 253, VD 16 ZV 24937, Gültlingen I.214.47.

43A. De tempore Hyem.& Est. Lyon [1509] Cleyn. – 4° vö. 20.
RMK III. 79, Gültlingen I. 134.30–31.
43B. De sanctis Hyem.& Est. Lyon [1509] Cleyn. – 4°
RMK III 5063, BNHC P 224, Gültlingen I.134.32–33.

43C. Quadragesimale Lyon 1509.XI.23. Cleyn. – 4°
RMK III 163, BNHC P 254, Gültlingen I.134.29.

44A. Quadragesimale Hagenau 1511.I.24. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 172, BNHC P 255, VD 16 P 1202. vö. 21.
44B. De sanctis Hagenau 1511.VII.1. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 170, BNHC P 225, VD 16 P 1174.
44C. De tempore Hagenau 1511.VIII.31. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 171, BNHC P 240, VD 16 P 1188.

45A. De tempore Lyon 1514.III.23. Lescuyer ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 192, Gültlingen III,102.4. vö. 22.
45B. De sanctis Lyon 1514.VI.3. Lescuyer ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 191, BNHC P 226, VD 16 ZV 25164, Gültlingen III.102.3.
45C. Quadragesimale Lyon 1514.VII.26. Lescuyer ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 193, BNHC P 256, Gültlingen III.102.5.

46A. Quadragesimale Hagenau 1515.X. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 203, BNHC P 257, VD 16 P 1203. vö. 23.
46B. De sanctis Hagenau 1515.XII. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 202, BNHC P 227, VD 16 P 1175.
46C. De tempore Hagenau 1516.II.19. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 212, BNHC P 241, VD 16 P 1189.

47A. De sanctis Hyem.& Est. Paris 1517.II.5. Bienayse ny. Parvus, Regnault, Le Preux kiad. – 8°
RMK III 217, Inv. chron. II.1684, Renouard III.595. vö. 24.
47B. De tempore Hyem.& Est. Paris 1517.VI.20. Bienayse ny. Parvus, Regnault, Le Preux kiad. – 8°
RMK III 218, Inv, chron. II.1685, Renouard III.596.
47C. Quadragesimale Paris 1507[=1517].VIII.20. Bienayse ny. Parvus, Regnault, Le Preux kiad. – 8°
RMK III 147, Inv. chron. II.1686, Renouard III.597.

48A. Quadragesimale [Nürnberg] 1519.III.3. Stuchs ny. Koberger kiad. – 2°
RMK III 230, BNHC P 258, VD 16 P 1204. vö. 25.
48B. De tempore [Nürnberg] 1519.VIII.1. Stuchs ny. Koberger kiad. – 2°
RMK III 229, BNHC P 242, VD 16 P 1190.
48C. De sanctis [Nürnberg] 1519 [Stuchs ny.] Koberger kiad. – 2°
RMK III 228, BNHC P 228, VD 16 P 1176.

49A. Quadragesimale [Hagenau] 1520.V. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 235, BNHC P 259, VD 16 P 1205. vö. 26.
49B. De sanctis Hagenau 1520.XI. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 234, BNHC P 229, VD 16 P 1177.
49C. De tempore Hagenau 1521.II.5. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 240, BNHC P 243, VD 16 P 1191.

50A. Quadragesimale Paris 1521 [Cornillau ny.] Regnault kiad. – 8°
RMK III 245, Inv. chron. III.198. vö. 27.
50B. De sanctis Hyem.&Est. Rouen 1521.IV.5. Olivier ny. Regnault kiad. Paris. – 8°
RMK III 5113, BNHC P 230.
50C. De tempore Hyem.&Est. Paris 1521.IX.20. Vidoue ny. Regnault kiad. – 8°
RMK III 5114, BNHC P 244–245, Inv. chron. III. 381.

Pomerium

Sermones de tempore.

Vasárnapokra, és az egyház állandó ünnepeire írott beszédsorozat.
A pars hyemalis rész a téli, a pars estivalis rész a nyári időszakra írt beszédeket tartalmazza.

1.	De tempore	Hagenau	1498. VII. 27.	31A.
2.	De tempore	Hagenau	1500. II. 22.	32A.
3.	De tempore	Hagenau	1501. II. 22.	33A.
4.	De tempore	Hagenau	1501. VIII. 3.	34B.
5.	De tempore	Hagenau	1502. VIII. 3.	35B.
6.	De tempore	Augsburg	1502.	36B.
7.	De tempore	Hagenau	1503. IX. 25.	37A.
8.	De tempore	Hagenau	1504. X. 3.	38A.
9.	De tempore	Straßburg	1505. XII. 1.	39B.
10.	De tempore	Hagenau	1507. X. 5.	40A.
11.	De tempore	Hagenau	1509. IV. 13.	41A.
12.	De tempore	Lyon	1509. VIII. 8.	42A.
13.	De tempore	Lyon	[1509]	43A.
14.	De tempore	Hagenau	1511. VIII. 31.	44C.
15.	De tempore	Lyon	1514. III. 23.	45A.
16.	De tempore	Hagenau	1516. II. 19.	46C.
17.	De tempore	Paris	1517. VI. 20.	47B.
18.	De tempore	[Nürnberg]	1519. VIII. 1.	48B.
19.	De tempore	Hagenau	1521. II. 5.	49C.
20.	De tempore	**Paris**	1521. IX. 20.	50C.

Sermones de sanctis.

Szentekről írt beszédgyűjtemény. Pars hyemalis része a téli, pars estivalis része a nyári időszakra írt beszédeket tartalmazza.

1.	De sanctis	Hagenau	1499. II. 20.	**31B.**
2.	De sanctis	Hagenau	1500. VI. 8.	**32B.**
3.	De sanctis	Hagenau	1501. VI. 14.	**33C.**
4.	De sanctis	Hagenau	1501. IX. 30.	**34C.**
5.	De sanctis	Hagenau	1502. IX. 7.	**35C.**
6.	De sanctis	Augsburg	1502.	**36C.**
7.	De sanctis	Hagenau	1504. I. 31.	**37B.**
8.	De sanctis	Hagenau	1505. I. 23.	**38B.**
9.	De sanctis	Straßburg	1505. II. 4.	**39A.**
10.	De sanctis	Hagenau	1507. XII. 3.	**40B.**
11.	De sanctis	Hagenau	1509. VII. 31.	**41C.**
12.	De sanctis	Lyon	1509. VIII. 8.	**42B.**
13.	De sanctis	Lyon	[1509]	**43B.**
14.	De sanctis	Hagenau	1511. VII. 1.	**44B.**
15.	De sanctis	Lyon	1514. VI. 3.	**45B.**
16.	De sanctis	Hagenau	1515. XII.	**46B.**
17.	De sanctis	Paris	1517. II. 5.	**47A.**
18.	De sanctis	[Nürnberg]	1519.	**48C.**
19.	De sanctis	Hagenau	1520. XI.	**49B.**
20.	De sanctis	Rouen	1521. IV. 5.	**50B.**

Sermones Quadragesimales.

Nagyböjti beszédvázlatok a bűnbánatról, a bűnről és a Tízparancsolatról.

1.	Quadragesimale	Hagenau	1499. XI. 10.	31C.
2.	Quadragesimale	Hagenau	1500. VII. 10.	32C.
3.	Quadragesimale	Hagenau	1501. IV. 30.	33B.
4.	Quadragesimale	Hagenau	1501. VI. 10.	34A.
5.	Quadragesimale	Hagenau	1502. VI. 10.	35A.
6.	Quadragesimale	Augsburg	1502. X. 31.	36A.
7.	Quadragesimale	Hagenau	1504. II. 14.	37C.
8.	Quadragesimale	Hagenau	1505. IV. 23.	38C.
9.	Quadragesimale	Straßburg	1506. III. 20.	39C.
10.	Quadragesimale	Hagenau	1507. XII. 20.	40C.
11.	Quadragesimale	Hagenau	1509. V. 8.	41B.
12.	Quadragesimale	Lyon	1509. VIII. 8.	42C.
13.	Quadragesimale	Lyon	1509. XI. 23.	43C.
14.	Quadragesimale	Hagenau	1511. I. 24.	44A.
15.	Quadragesimale	Lyon	1514. VII. 26.	45C.
16.	Quadragesimale	Hagenau	1515. X.	46A.
17.	Quadragesimale	Paris	1507[=1517]. VIII. 20.	47C.
18.	Quadragesimale	[Nürnberg]	1519. III. 3.	48A.
19.	Quadragesimale	[Hagenau]	1520.V.	49A.
20.	Quadragesimale	Paris	1521.	50A.

Rosarium (szerzésének ideje: I. 1500, II–III. 1501–1503, IV. 1504– gondozója Laskai Osvát).

51A. Rosarium I. Hagenau 1503.IX.8. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 114, BNHC P 206, VD 16 P 1158.

51B. Rosarium II. Hagenau 1504.V.14. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 125, BNHC P 207, VD 16 P 1159.

51C. Rosarium III. Hagenau 1507.VIII.2. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 145, BNHC P 208, VD 16 P 1160.

51D. Rosarium IV. Hagenau 1508.XII.2. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 151, BNHC P 209, VD 16 P 1161.

52. Rosarium I–IV. Venezia 1585–1586 Ziletti ny. & kiad., Bozzola [Brescia], Griffio, Marchetti [Brescia], Zenaro kiad. – 4°
RMK III 752, BNHC P 210, EDIT 39553, 47322, 52604.

53. Rosarium I–IV. Venezia 1589 Prati. – 4°
RMK III 792, BNHC P 211, EDIT 35949.

54. Rosarium I–IV. Brescia 1590 [Sabbio? Turlino? ny.] P. Bozzola, T. Bozzola, Marchetti kiad. – 4°
RMK III 803, 5498, 5499, BNHC P 212, EDIT 27314, 28571.

A fenti összeállítás kihagyta a szakirodalomban említett, de példánnyal nem bizonyítható kiadásokat. A számításba vehető bibliográfiák közül csak a legfontosabbak kerültek be, hogy számuk – az áttekinthetőség végett – nem haladja meg

tételenként a négyet. Ugyancsak tudatosan figyelmen kívül maradt, hogy a *Biga salutis* szerzőségét a legutóbbi időkig a külföldi szakirodalomban többen újra meg újra – tévesen – Michael de Hungaria-nak tulajdonították.

Az idézett szakirodalom rövidítésének feloldása:

BNHC – *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. I–III.* Budapestini, 1990.

CIH – *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I–III.* Bp. 1990.

EDIT – *Le edizioni italiane del XVI secolo: censimento nazionale. I–* Roma, 1985– – A még publikálatlan rész hozzáférhetősége az Interneten: *http://edit16.iccu.sbn.it*

Gültlingen – GÜLTLINGEN, Sybille von: *Bibliographie des livres imprimés à Lyon au seizième siècle. I–* Baden–Baden, 1992–

H – HAIN, Ludovicus: *Repertorium bibliographicum... I–IV.* Stuttgart – Lutetiae Parisiorum, 1826–1838.

Inv. chron. – *Inventaire chronologique des éditions parisiennes du XVIe siècle. I–* Paris, 1972–

Knihopis – *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Díl II. Část I–IX.* Praha, 1939–1967.

Renouard – RENOUARD, Philippe: *Imprimeurs et libraire parisiens du XVIe siècle. I–* Paris, 1964–

RMK III – SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár. III. 1–2. rész.* Bp. 1896–1898. – Pótlások, kiegészítések, javítások. 1–5. füzet. Bp. 1990–1996.

VD 16 – *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts. I–XXII.* Stuttgart, 1983–1995.

A két ferences munkái bizonyos átfedést mutatnak, hiszen Temesvári halálával megszakadt dogmatikai művének, a *Rosarium*nak (Rózsakert) negyedik kötetét Laskai fejezte be. Mind Laskai, mind Temesvári munkáinak áttekintését nehezíti az a körülmény, hogy azok közül az egy-egy prédikációs gyűjtemény három-három tagja között – a megjelentetés idejében is – szoros összefüggés mutatkozik. A *Biga salutis*(Az üdvösség szekere) és a *Pomerium* (Gyümölcsöskert) három-három részének (De tempore, De Sanctis és a Quadragesimale) közreadása időben viszonylag egymást gyorsan követően, sorozatszerűen történt. Itt fokozott figyelmet igényel az, hogy a *Pomerium*nak a vasárnapokra (De tempore) és a szentek ünnepeire (De sanctis) szóló részek szövege olyan terjedelmes, hogy negyedrét alakú kiadások esetében a téli (pars hyemalis), ill. a nyári (pars aestivalis) részhez idővel külön-külön címlap készült, mert nagy terjedelme miatt célszerű volt mindkét művet két-két darabba köttetni. Sőt később mindkét részhez külön, összefoglaló címlapot is nyomtattak. Tovább nehezíti az áttekinthetőséget az, hogy Temesvári legkorábbi munkáját, az Istenanya tiszteletére írt beszédeinek gyűjteményét, a *Stellarium*ot, mintegy negyedik részeként, a *Pomerium* kiadásaihoz csatolták.[2] Laskai

[2] Az 1498. évi *Stellarium* (8) fólió alakban készült, így az nem ízesült még pontosan a *Pomerium* 1498–1499-ben készült, negyedrét alakú kiadásához (31), jóllehet mindkettőt a Rynmann–Gran páros jelentette meg.

Biga c. művének Quadragesimale része, amelynek kézirata talán csak ekkorra készült el, ugyancsak a 16. század első évében látott először nyomtatásban napvilágot, és csatolták ettől kezdve a másik kettőhöz. Ugyancsak egyedül ezt a részt – egészen rendkívüli módon – a 17. században csehre lefordítva is kinyomtatták.

Laskai *Biga salutis*ának hét kiadása közül hatot Hagenauban, egyet Prágában készítettek. Temesvári *Stellarium*ának 21 kiadása közül egyet Bázelben, 11-et Hagenauban egyet Augsburgban, egyet Straßburgban, hármat Lyonban, kettőt Párizsban, egyet Nürnbergben és egyet Velencében állítottak elő. Az *Expositió*nak mindkét kiadása Hangenauban látott napvilágot. A *Pomerium* 20 kiadása közül 13 Hagenauban, egy Augsburgban, három Lyonban, kettő Párizsban, (közülük az egyik részben Rouanban), egy pedig Nürnbergben készült. A *Rosarium* négy kiadása közül egyet Hagenauban, kettőt Velencében és egyet Bresciában állítottak elő. Temesvári 47 kiadása közül tehát összesen Bázelben egyet, Hagenauban 27-et, Augsburgban kettőt, Straßburgban egyet, Lyonban hatot, Párizsban négyet, Nürnbergben egyet, Velencében kettőt és Bresciaban egyet nyomtattak. Laskai két munkájának hét tételben 15 kiadványa, Temesvári négy munkájának 47 tételben 106 kiadványa ismeretes. Összesen tehát a két szerző hat művének 54 tételben 121 kiadványának számbavételéről van szó.

* * * * *

A fentiekben felsorolt 121 kiadvány közül csupán egyetlen egy nem árulja el, hogy hol, mikor és ki állította elő. Ez Temesvári elsőként megírt munkája, a *Stellarium* egyik kiadása (9. sz.). E kötet nyomdájának és elkészítése idejének hiánya az időrendi besorolásban gondot okoz. Szerencsére a 15. századi kiadványok, az ún. ősnyomtatványok hiányzó impresszumadatainak meghatározásához a 19/20. század fordulóján az angol Robert Proctor és a német Konrad Haebler igen hatékony módszert dolgozott ki. Ennek alapján viszonylag nagy pontossággal és meglehetősen megnyugtató módon lehet kiegészíteni a hiányzó adatokat. Temesvári *Stellarium*ának említett, impresszum nélküli kiadása meghatározására elsőnek éppen Proctor vállalkozott, aki azt az abban alkalmazott három betűtípus alapján a bázeli Johann Amerbach műhely év nélküli termékei közé sorolta.[3] Alig másfél évtized után – ugyanezt a példányt – az időközben immár Haebler által tökéletesített módszer felhasználásával – a British Museum alapvető és példamutató ősnyomtatvány-katalógusa a bázeli Jakob Wolff de Pfortzheim 1497–1499 között készített termékei közé sorolta.[4] Ezt a meghatározást azután valamennyi mértékadó ősnyomtatvány-katalógus a mai napig kivétel nélkül mind magáévá tette.[5]

[3] PROCTOR, Robert: *An Index to the early printed books in the British Museum.* London, 1898. 7640. sz.

[4] *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. P. III.* London, 1913. 778. IA 37733.

[5] Így legutóbb a világ legnagyobb ősnyomtatvány-gyűjteménye is: *Bayerische Staatsbibliothek. Inkunabelkatalog. (BSB-Ink) Bd. IV.* Wiesbaden, 1998. P-136.

A kiadvány elkészítésének pontos időmeghatározása, a nyomtatvány előállításához felhasznált három betűtípus datált kiadványokban egyidejű alkalmazása 1497 és 1499 között mutatható ki.[6] A datálás e három éven belül a betűtípusok használata alapján tovább már nem pontosítható. Éppen erre vállalkozott más megközelítésben Borda Lajos,[7] aki a bázeli kiadvány elkészültét az 1499. év második felére helyezte. Indoklása szerint a *Stellarium*ot Hagenauban a *Pomerium* három részével időben mindig igen közel együtt jelentették meg.[8] Ez alól csupán egy kivétel akad 1499-ben, amikor is a *Pomerium*mal (37) párhuzamosan nem jelent meg a *Stellarium*. Ezt Borda azzal magyarázta, hogy éppen ekkor készült bázeli kiadás (9) miatt e művel – pillanatnyilag – telített volt a piac.

Temesvári a *Stellarium*át már 1480–1483 között vetette papírra, de az elsőként 1498. V. 2-án látott nyomtatásban napvilágot (8.). A legkorábbi megjelentetése a most vizsgált két szerzőnek Laskai *Bigá*jának 1497. VII. 27-én megjelent De sanctis (1A) és az 1498. I. 22-én elkészült De tempore része (1B) ezt időben röviddel megelőzte.

Feltűnő, hogy a fentebb említett bázeli nyomtatvány az egyetlen e városból Laskai és Temesvári121 kiadványa között. Így valahogy nem illeszkedik a két hazai szerző munkáinak 1497-től évtizedeken át folyamatosan kiadott sorozataiba, amelyek élén különben minden esetben az augsburgi Johannes Rynmann kiadó megbízásából a hagenaui Heinrich Gran által nyomtatott kiadványok[9] állnak. A szakirodalomban több helyen is olvasható az a feltételezés,[10] hogy Rynmann érdeme Temesvári kézirata értékének felismerése, annak Németországba hozatala.

Rynmannak jól érzékelhető módon kulcsszerepe volt a két magyar ferences műveinek a német nyelvterület könyvpiacára juttatásában, így érdemes ő vele valamivel behatóbban is foglalkozni.[11] A württembergi Öhringen városkában született (Stuttgarttól északra) 1455–1460 között. Származási helyét kiadványain – legalább is Temesvári és Laskai könyvein – neve mellett, szinte hangsúlyosan, mindig feltüntette. Ezzel szemben Augsburgot, ahol jelentős kiadói tevékenységét kifejtette, csak egészen kivételesen jelölte meg ugyanezeken a helyeken. (A két

[6] Jakob Wolff tevékenysége az 1492 és 1518 közötti évekből ismeretes. Vö. BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. 2. Aufl. Wiesbaden, 1982. 32.

[7] 1. jegyzet 11.

[8] 1498–1499: (8) & (31), 1501: (10) & (33) és (11) & (34), 1502: (12) & (35) ... 1520: (26) & (49) összesen nem kevesebb, mint 11 alkalommal.

[9] Gran tevékenysége az 1489 és 1527 közötti évekből ismertes: BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 171.

[10] Így pl. Adriányi Gábornál: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. Bd. VII.* (Hamm, 1994). Sp. 174–178.

[11] Életrajzi adatainak és tevékenységének legalaposabb összefoglalása, amelyen ez az összefoglalás is készült: GERMAN, Wilhelm: *Der Buchhändler Johannes Rynmann von Öhringen 1460–1522.* = Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte 1914. 155–194.

hazai szerző művein egyetlen alkalommal sem.)[12] 1485–1490 között Nürnbergben dolgozott, mint „puchtrucker". Önálló nyomdásztevékenysége nem ismeretes, így vagy alkalmazott volt, vagy betűmetsző, ill. betűöntő lehetett. Ez utóbbi a valószínűbb.[13] 1491-től immár véglegesen Augsburgban könyvkereskedést nyitott, ahol két év múlva a polgárságot is elnyerte. Mint új vállalkozó nyilván mindent megtett, hogy üzletét felvirágoztassa. (Ebben igen csak eredményes volt, mert néhány év alatt sikerült magát és családját – hatalmas összeg ellenében – a Hohenlohe gróftól a jobbágyi kötöttségből kivásárolnia.) Az új vállalkozásoknál a kapcsolatok személyes kiépítése volt mindig a leghatékonyabb módszer. Különböző helyeken (pl. 1508-ban Heidelbergben) mozgó könyvraktárairól is lehet tudni. Vagyis minden korszerű eszközt megragadott könyvkereskedése fellendítése érdekében. Az egyik életrajzi forrás[14] szerint ekkoriban igen sokat utazott mind Németországban, mind külföldön. Ez megerősíti azt a fenti feltételezést, amely szerint Rynmann a budai és a pesti ferenceseknél járva személyesen vette fel a kapcsolatot Temesvárival és Laskaival. Kétségtelen, hogy kiadói tevékenysége megkezdésének első évében, vagyis 1497-ben már közreadta a *Biga salutis*nak" a szentek ünnepeire írt részét (1A).

Rynmann augsburgi kiadói tevékenységét az 1497–1522 közötti időből több mint kétszáz könyve tanúsítja. Leginkább teológiai és prédikációs irodalom megjelentetésével foglalkozott.[15] Érdekes párhuzam érzékelhető, hogy a legtöbb prédikációs kötet, amelyet megjelentett, a két említett magyar ferencesen kívül, két passaui szerző (Paul Wann és Michael Lochmair) munkája. Rynmann kiadói tevékenységének első három évében (1497–1499) az említett négy szerző tucatnyi kötetén kívül mindössze két további könyvet jelentetett meg. Úgy tűnik, hogy a kiadói tevékenységének megkezdése előtt megtett utazásai során e két passaui szerző prédikációs könyvei is megragadhatták figyelmét.[16]

[12] Ennek azután az lett a következménye, miután legtöbb kiadványát a hagenau Grannal nyomtatta, hogy őt is az általa kiadott könyvek többségében hagenaui kiadónak tartották (pl. VD 16 XXV. 121–122.).

[13] Erre utalhat egyik 1502-ben készített kiadványa, amelynek zársoraiban ez olvasható „Impressit ex archetypo Johannes Rynmannus Augustensis: characterum venetorum opifex et ingeniosus" (VD 16 R 4014). A könyv azonban az augsburgi Johann Otmar műhelyében készült (VD 16 XXV. 17γ).

[14] WIBEL, Johann Christian: *Hohenlohische Kyrchen- und Reformations-Historie. I–III.* Onolzbach, 1752–1755. III. 215. Az 1498. évben szülővárosában kelt oklevél Rynmannról így írt: „...etliche Jare ein Handel vnnd gewerbe mit gedruckten büchern vnd anderm In vßwerdig konnigreichen vnd Nationen, auch in Nidern vnnd hohen Teutzschen landen gefurt vnnd alle Jar grosse vnnd weyte reyßen getan."

[15] LANDMANN, Florenz: *Der Augsburger Buchhändler Johannes Rynmann und die von ihm in den Jahren 1497–1522 verlegten Predigtbücher.* = Kirche und Kanzlei 1930. 35–44.

[16] Wann ugyan 1489-ben már elhunyt, de a két magyaron kívül Lochmair „felfedezése" is Rynmann érdeme lehet.

Rynmann nevezhető az első, szorosabb értelembe vett kiadónak Németországban,[17] vagyis olyan vállalkozónak, akinek nem volt saját nyomdája.[18] A könyvnyomtatás első századaiban a mai értelemben vett kiadók, vagyis akik a könyv elkészítésének költségét vállalták annak minden hasznával, ill. ráfizetésével, gyakorlatilag mind könyvkereskedők voltak. Így kiadványaikon nevük mellett általában a „librarius" vagy „bibliopola", ill. „Buchführer" megjelölés olvasható. A tipográfusok maguk évszázadokon át egyben kiadók is voltak, vagyis az alkalmi megrendeléseken kívül saját kockázatukra állítottak elő termékeik kisebb-nagyobb részét. A legjellegzetesebb ilyen kiadvány a naptár volt, amely egyik legbiztosabb anyagi alapot biztosított a régi idők nyomdászainak. Közülük, akik idővel anyagilag kellően megerősödtek, nem ritkán abbahagyták ezt a mesterséget (vagy „művészetet", ahogy ők inkább szívesebben jelölték magukat). Tipográfiai felszerelésüktől megválva a továbbiakban könyvkereskedőként, egy részük pedig kiadóként is tevékenykedett.[19]

Rynmann több nyomdászt is foglalkoztatott könyvei elkészítéséhez, azonban Temesvári és Laskai kiadását már egytől-egyig a hagenaui Gran-féle műhellyel állíttatta elő számára. Ráadásul nem is keveset! Laskainak – az egyetlen 17. századi, prágaitól eltekintve – valamennyi kiadása, míg Temesvárinak a 106-ból pontosan a fele, vagyis 53.

Az 1497-ben kialakult együttműködés az augsburgi kiadó és a hagenaui nyomdász számára egyaránt meghatározó jelentőségű volt.[20] Mind Rynmann,[21] mind Gran[22] mással közösen is jelentetett meg ugyan nyomtatványokat, mégis a két magyar szerző munkái alkották mindkettőjük számára egyaránt tevékenységük rendkívül jelentős részét. Mintaképpen a16. század első négy évét összesítve kiderül,

[17] BENZING, Josef: *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts.* In: *Archiv für Geschichte des Buchwesens. XVIII.* Frankfurt a. M., 1977. 1250. has.

[18] A könyvnyomtatás korai időszakában a latin nyelvű munkáknál az impresszumban általában a kiadóra (bibliopola) az „expensis", „impensis", „sumptibus" stb., a nyomdászra (chalcographus, artis impressoriae magister) pedig az „arte", „cura", „labora", „opera" „industria", „impressit" stb. szavak közül egy, vagy nem ritkán több is utal.

[19] Jó példa erre a magyarországi származású Petrus Ungarus (Pierre Hongre), aki 1482–1501 között Lyonban nyomtatott, majd 1510-ben ugyanott már „bibliopola"-ként adott ki könyvet más, helyi műhelyben nyomtatva. Vö. GÜLTLINGEN, Sybille von: *Bibliographie des livres imprimés à Lyon. Avec la collaboration de René Badagos [recte Badogos]. I.*– Baden-Baden, 1992– 8.

[20] Közös kiadványaik száma 112. Vö. BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 171. – BENZING, Josef: *Bibliographie haguenovienne.* Baden-Baden, 1973. 7–44.

[21] Rynmann nyomdászai: magában Augsburgban Johann Otmar (pl. VD 16 R 4014), Erhard Oeglin (pl. VD 16 M 4465) és Jakob Wacker (pl. VD 16 A 4462), Nürnbergben Hieronymus Höltzel (pl. VD 16 B 123), Bázelban az 1499. évi *Stellarium* kapcsán már említett Jakob Wolff, de csak egy évtizeddel később (pl. VD 16 M 5640) és Adam Petri (pl. VD 16 J 784), Straßburgban Johann Knobloch sen. (pl. Grannal hármasban VD 16 H 1566).

[22] Gran kiadói Rynmannon kívül: Bázelben Wolfgang Lachner (pl. VD 16 F 1888), Speyerben Konrad Hist (pl. VD 16 S 7358), Ulmban Paul Götz (pl. VD 16 J 804). Ugyancsak Ulmból, de már Rynmann halála után Johann Gruner (pl. VD 16 V 263)

hogy a hagenaui nyomdász 37 kiadványa egy kivételével mind az augsburgi kiadó rendelésére készült. A 36 közül nem kevesebb, mint 29 Temesvári és Laskai munkája. Mindössze hétnek nem magyar a szerzője. E kiadó-nyomdász páros nagyon szoros együttműködését ugyancsak számszerűen jól bizonyítja, hogy Rynmann 1522-ben bekövetkezett halála után Gran 1523–1528 között mindössze hat művet nyomtatott, vagyis évente átlagosan egyet, míg ennek előtte 22 éven át összesen több mint kétszázat, vagyis évente mintegy tizet.[23]

Temesvári és Laskai műveinek kimagaslóan legjelentősebb megjelentetője tehát az augsburgi Rynmann és a hagenaui Gran együttesen volt. Időrendben a következő ilyen, a magyar ferencesek műveit közreadó nyomdász-kiadói páros mindkét tagja Augsburgban működött: Johann Otmar nyomdász[24] és id. Johann Schönsperger kiadó. 1502-ben az ő gondozásukban látott napvilágot a teljes *Pomerium* (36.) és hozzá a *Stellarium* (13.). Itt érdemes megjegyezni, hogy Schönsperger eredetileg nyomdász volt 1481–1520 között,[25] és mint ilyen, rendkívül színvonalas munkájával kimagaslott kortársai közül. Miksa császár udvari nyomdászaként készített számára több, a korabeli nyomdászat csúcsteljesítményei közé tartozó kiadványt.[26] 1502-ben azonban már kiadóként más nyomdásszal is készíttetett könyveket. Ilyen az említett Temesvári sorozat, de ugyanebben az esztendőben, Nürnbergben is foglalkoztatott más tipográfust.[27]

Az 1505–1506. években újabb páros vállalkozott a Temesvári-féle sorozat (39. és 16.) megjelentetésére: a straßburgi id. Johann Knobloch,[28] mint nyomdász és a kölni Johannes de Ravensberg,[29] mint kiadó. Knoblochnak az 1500–1528 közötti években kifejtett tevékenysége több száz kiadványával jelentősnek mondható. Feltűnő, hogy az említett kölni kiadón kívül 1508–1515 között rendszeresen csak a fentiekben szerepelt hagenaui Gran nyomdával volt kapcsolata, még pedig ez esetben Knobloch mint kiadó és nem nyomdász.[30] A straßburgi Martin Flachnál ugyancsak kiadó volt Knobloch 1511-ben,[31] amíg az ugyancsak straßburgi Paul Götz kiadó 1514-ben Knoblochnál nyomatott.[32] Magyarországi kapcsolatai is voltak: a budai Urbanus Kaym könyvkereskedő 1515-ben két tankönyvet is készíttetett Knoblochnál.[33] Ezzel szemben a kölni kiadó nevéhez csupán Temesvári munkáinak ez a megjelentetése köthető. Ravensberg 1507-ben Párizsban az egyetem

[23] A statisztikák a VD 16 alapján készültek.

[24] Johann Otmar 1502 és 1514 között dolgozott Augsburgban. Vö. BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 14.

[25] BENZING: *i. h.* (17. jegyzet) 13.

[26] Ilyen az imádságoskönyve (1513), a „Teuerdank" (1517 és 1519) és a „Gilgengart" (1520).

[27] Pl. Nürnbergben Hieronymus Höltzelt (VD 16 P 4288).

[28] 1500–1528 között dolgozott (BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 438.)

[29] BENZING: *i. h.* (17. jegyzet) 1239. has.

[30] VD 16 A 2955, G 4054, V 1248, W 3334, H 1994, ZV 14934, S 6057, S 6058.

[31] VD 16 T 369.

[32] VD 16 J 373.

[33] *Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet ... 5. füzet.* Bp. 1996. 273.

könyvkereskedőjeként tevékenykedett „in vico S. Jacobi sub signo trium coronarum".[34] Ma mindössze három, párizsi kiadványa ismeretes.[35]

Időrendben a következő, nem a Gran–Rynmann páros által közreadott Temesvári kiadások 1509-ben Lyonban készültek. Ezzel a magyar ferences munkáinak megjelentetése kilépett a német nyelvterületről. Ráadásul e francia városban, ebben az évben két különböző nyomdában állították elő Temesvári munkáját: augusztusban Jacques Sacon fólió (42. és 19.), novemberben pedig Jean Cleyn negyedrét alakban (43. és 20.).

Jacques Sacon a Temesvári-féle *Pomerium*ot (42.) – természetesen az ahhoz immár állandóan társított *Stellarium*mal (19.) – vagyis mind a négy művet ugyanarra a napra (1509. aug. 8) keltezve a nürnbergi Anton Koberger kiadó megrendelésére készítette. Így kézenfekvő a magyarázat, hogy miképpen lépte át a magyar ferences munkáinak megjelentetése a német nyelvterületet, ahol az összes korábbi kiadása napvilágot látott. A német kiadó kora kimagaslóan legnagyobb nyomdájának tulajdonosa volt. Amint fentebb erről már szó esett, a gazdaságilag megerősödött nyomdászok egy idő után a könyvek előállítása helyett, mint kiadók és könyvkereskedők, inkább csak annak forgalmazásával foglalkoztak A már a 15. század hetvenes éveinek elejétől nyomtató Koberger a 16. században első éveiben hagyott fel ezzel a tevékenységével. 1513-ban bekövetkezett haláláig főleg kiadóként működött.[36] Természetesen nem csak Lyonban, de Bázelben[37] és Straßburgban is[38] nyomtatta kiadványait. Visszatérve Saconra, magyar szempontból fontos, hogy nála készült – a nyomdász és a kiadó nevének feltüntetése nélkül – az esztergomi misekönyv 1501. május 6-án kelt kiadása.[39] Úgy tűnik kölcsönösen elégedettek voltak a Temesvári-sorozat közös elkészítésével, mert tucatnyi további kiadvány jelent meg 1510–1522 között Jacques Sacon és Anton Koberger nevével.[40] A lyoni tipográfus különben főleg a helybeli kiadók számára dolgozott: jó fél tucat számára állított elő könyvet.[41] De további német kapcsolattal is rendelkezett, mert pl. Würzburg számára is állított elő misekönyvet.[42]

A Saconnál augusztusban elkészült és négy darabból álló Temesvári-sorozat felkelthette egy másik lyoni nyomdász, a Svábföldről érkezett Jean Clein érdeklődését. Miután a Sacon által Koberger számára előállított Temesvári-sorozat példányai a nürnbergi kiadóhoz kerültek, Cleyn érdemesnek tartotta azt lyoni terjesztésre

[34] RENOUARD, Philippe: *Répertoire des imprimeurs parisiens*. Paris, 1965. 361, 463.

[35] MOREAU, Brigitte: *Inventaire chronologique des éditionns parisiennes du XVIe siècle. I.* Paris, 1972. 1507: 59, 63, 193. sz.

[36] BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 351, *i. h.* (17. jegyzet) 1189. has.

[37] VD 16 B 2579.

[38] VD 16 N 1514.

[39] RMK III 102.

[40] GÜLTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 215–260. – Természetesen az idősebb Koberger 1513. október 3-án bekövetkezett halála után azonos nevű fia értendő.

[41] GÜLTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 205–258.

[42] GÜLTLINGEN *i. m.* (19. jegyzet) 213. 44.

előállítani Az ő ottani tevékenysége az 1496–1530 közötti évekből ismeretes. Német származását számos kiadványán a neve mellé helyezett „Alemannus" jelzővel működése során folyamatosan hangsúlyozta.[43] 1509. november 23-i keltezéssel közreadta a *Pomerium* nagyböjti részét (43C) negyedrét alakban. Ez könnyebben forgatható, mint a Sacon által néhány hónappal előbb kiadott fólió formátum, de ennek megfelelően ugyanaz a szöveg jóval vastagabb köteteket töltött meg. Feltehetően 1509 utolsó negyedében nyomtatta ki a Temesvári-sorozat három további tagját (43A, 43B, 20.) de dátum nélkül, ami szokatlan a Temesvári és Laskai kiadványok esetében. Ráadásul ez az egyetlen olyan Temesvári-, ill. Laskai-sorozat, amely nem nyomdász-kiadó páros vállalkozásában jelentettek meg: Clein ezek szerint a maga kockázatára készítette el ezeket a köteteket.

Clein üzleti kapcsolatait rendszeresen fenntartotta szülőhazájával. Jó példa erre az, hogy – Saconnal párhuzamosan – a nürnbergi Koberger kiadó részére nyomtatott több könyv is. Ezek közül 1513-ban még a műhelyalapító Anton számára.[44] Az ő halálakor azonos nevű fia még csupán 13 éves volt, így nagykorúságáig unokabátyja, Johann Koberger volt a gyám.[45] Ezt követően immár az ő, vagyis Johann megrendelésére több kiadványt is készített Cleyn 1516–1518 között.[46] De ő természetesen más kiadók számára is nyomott könyveket: így a lyoni Vincent de Portonariis de Tridino és Étienne Gueynard, dit Pinet, a párizsi Engelbert de Marnef, az angersi Jean Alexandre. De itáliai kapcsolatai is voltak: pl. Asti városából Baldassare Gabiano kiadó.[47]

Időrendben a következő lyoni Temesvári-sorozat mind a négy kötete az 1514. év során látott napvilágot Bernard Lescuyer műhelyében, amelynek kiadója az említett nürnbergi Johann Koberger volt (22. és 45.). Az ő ilyen jellegű működése 1526-ig ismeretes, amelynek során Thomas Anselm hagenaui és Adam Petri bázeli nyomdász munkáját is igénybe vette.[48] A lyoni tipográfusnak az 1513–1521 közötti években folytatott tevékenységének emlékét ma mindössze 16 kiadványa őrzi, amelynek tehát egynegyede Temesvári műve. Lescuyer Johann Kobergernek ezeken felül még más könyvet is nyomtatott. Leginkább a lyoni kiadó, Étienne Basignana foglalkoztatta. Liturgikus kiadványokat azonban viszonylag széles körben állított elő: nem csupán a saját költségén megjelentett franciaországi Belley és Vienne egyházmegyék, de fél Európa számára is: Krakkótól (Poznań számára), Trieren át Barcelonáig.[49]

Három évvel a lyoni Lescuyer-féle Temesvári-féle sorozat megjelentetése után a francia fővárosban is napvilágot látott ugyanez a négy mű Jean Bienayse mű-

[43] GÜLTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 128–152.

[44] GÜLTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 140. 54.

[45] BENZING: *i. h.* (17. jegyzet) 1189. has.

[46] GÜLTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 145. 72 – 145. 7 – 147. 87.

[47] GÜLTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 129. 7 – 130. 10 – 134. 28 – 135. 36 – 136. 39. – 139. 53 – 148–149. 93–94.

[48] BENZING: *i. h.* (17. jegyzet) 1189. has.

[49] GÜLTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) *III.* (1995). 102–105.

helyében (24. és 47.). Ráadásul – minden korábbi kiadástól eltérően – nyolcadrét alakban. A tipográfus korábban kiadó volt Rouenban, majd 1510–1521 között Párizsban dolgozott, mint könyvkereskedő, kiadó, nyomdász és betűöntő. Kizárólag csak a Temesvári kötetek megjelentetésének évében, 1517. esztendőben nyomtatott egyedül: korábban Jacques Ferrebouc, később Jean Kerbriant volt a társa. A ma ismert17 darabból álló nyomdai tevékenységének középpontjában breviáriumok és misekönyvek készítése állt a legkülönbözőbb egyházmegyék (pl. az angliai Salisburytól a norvégiai Trondheimig) és rendek (pl. premontreiek, ciszterek, ferencesek, domonkosok) számára. Néhány prédikációs kötetet is készített, így Temesvárit is.[50]

Párizs – Velence mellett – az akkori idők nyomdászatában kimagaslóan vezető helyet töltött be. Egyidejűleg sok-sok tucat kiadó és nyomdász dolgozott egyre fejlettebb szervezeti megoldásokkal. A költségek megosztása végett a nyomdászok egy-egy közösen készített, nagyobb lélegzetű munka megjelentetéséhez öntött betűik és (vagy) könyvdíszeik egy részét – ideiglenesen – átengedték az immár így kialakult közös vállalkozásnak. Ugyanígy jártak el a kiadók is, hogy a nyomtatás költségének kockázatát csökkentsék. Így más a 15. század végétől egyre gyakoribb volt ez a megoldás: a megosztott kiadás (édition partagée). Ennek a Temesvári-sorozatnak így három kiadója is volt: Poncet La Preux, Jean Petit és François Regnault. Mindhármuk neve együtt szerepel a szedett kolofonban. Az elkészült példányok végére – az egymás között előzetesen megállapított számú példányra – rányomták az illető kiadó jelvényét. Így elvben e sorozat mind a négy tagjából három-három változat létezik. A Bienayse-féle műhely kiadványainak módszeres feldolgozására – hála annak, hogy a betűrendben viszonylag elöl foglal helyet – már sor került, a fentiekben körvonalazott és a rendkívüli fejlettség miatt igencsak bonyolult, párizsi körülmények között. Ennek során még arra is fény derült, hogy a *Quadragesimale* kötet szedéséhez a füzetek jelentős részénél más nyomda (feltehetően Nicolas Bérauld vagy Pierre Le Roy) betűit használták.[51] Az említett kiadók közül Poncet Le Preux könyvkereskedői és kiadói tevékenysége 1498 és 1559 között ismertes.[52] A könyvek korának legnagyobb párizsi közreadója, Jean Petit volt, aki kb. 1492–1530 között működött,[53] amíg François Regnault (apa és fiú)1501 és 1540 között.[54]

Temesvári sorozatának másik párizsi kiadására 1521-ben került sor, az előzővel azonosan, ugyancsak nyolcadrét alakban (27. és 50.). Ez alkalommal is Temesvári mind a négy kötetét megjelentette François Regnault kiadó Ő az első, négy évvel korában megjelentetett, párizsi Temesvári-sorozat egyik közreadója volt. Úgy tűnik, hogy beváltnak tekintette e művek forgalmazását, és ezért vállalkozott, immár egyedül, annak újbóli kinyomtatásának megrendelésére. François Regnault névvel

[50] RENOUARD: *Imprimeurs…*, *i. m. III.* 440–456.
[51] RENOUARD: *Imprimeurs…*, *i. m. III.* 597. sz.
[52] RENOUARD: *i. m.* (34. jegyzet) 268–269.
[53] RENOUARD: *i. m.* (34. jegyzet) 339–341.
[54] RENOUARD: *i. m.* (34. jegyzet) 362–364.

1501 és 1540 között két személy is tevékenykedett: apa és fia. 1521-ben már nem élt az idősebb, így a fiatalabb vezette ekkor a családi könyvkereskedést. A családnak szoros kapcsolatai voltak Rouen városával. Így pl. az ifjabb Regnault is ott halt meg.[55]

Különlegessége e sorozatnak, hogy az összes korábbi kiadásoktól eltérően a négy kötet nem ugyanannál a nyomdásznál készült, sőt az egyik nem is Párizsban. Az 1521. április 5. napján elkészült De sanctis részt Rouen-ban Pierre Olivier állította elő, aki ott 1501 és 1530 között tevékenykedett.[56] Előbb Jean de Lorraine, majd Jean Mauditier társaként, de 1506-tól immár egyedül. Számos roueni kiadón kívül több párizsi, caeni, angersi, sőt angliai megrendelésére is dolgozott. A helyi kiadók közül az első években különösen kiemelkedő szerepet töltött be Olivier megrendelői között Pierre Regnault. Nyilván az ő rokona volt a párizsi François Regnault, aki számára a roueni nyomdász már 1511-től folyamatosan készített kiadványokat, és néhány év múlva Olivier legfontosabb parterévé vált egészen 1525-ig.[57] Temesvári *Quadragesimale* kötetének, amely hónap és nap megjelölése nélkül viseli az 1521. évszámot, nyomtatója a betűtípusok tanúsága szerint a párizsi Jean Cornillau,[58] aki az 1518–1530 közötti években dolgozott.[59] A Reganult-féle Temesvári-sorozat másik két kötete, a *Stellarium* és a *Pomerium* De tempore része1521. június 18. és szeptember 20. napokra keltezve hagyta el Pierre Vidoue párizsi sajtóját. Az ő munkássága az 1510–1543 közötti évekből ismeretes.[60]

A négy darabból álló Temesvári-sorozatnak van még egy nürnbergi kiadása is, amely 1518–1519-ben készült az ifjabb Anton Koberger megbízásából, de immár nem Lyonban, mint ahogy ezt apja és unokabátyja tette korábban, hanem Nürnbergben Johann Stuchs műhelyében (25. és 48.). Az apai műhelyt öröklő nyomdász tevékenysége az 1509–1535 közötti évekből ismeretes.[61] Viszonylag ritkán nyomott mások számára 1512-től, és akkor is legtöbbet – éppen ezzel a Temesvári sorozattal növelve e kiadványok számát – Anton Koberger részére. Más nürnbergi kiadók is rendeltek nála egy-egy kiadványt: Wolfgang Huber, Zacharias Eyb, Jörg Glockendon jun.[62] De a tiroli Schwazban tevékenykedett Kaspar Rosenthal, a bécsi Lukas Alantsee, de a cseh Jan Šimar is készíttettek Johann Stuchs-szal egy-egy könyvet.[63] Az ifj. Koberger, a 15. század végének „nyomdászkirálya" id. Anton Koberger volt, akinek műhelyében 24 könyvsajtó és több mint száz alkalmazott dolgozott.

[55] RENOUARD: *i. m.* (34. jegyzet) 362–364.

[56] *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au seizième siècle.* 22. Baden-Baden, 1975. 38–71.

[57] *Répertoire* (56. jegyzet) 48–49, 52, 54, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64.

[58] MOREAU: *i. m.* (35. jegyzet) *III.* 198. sz.

[59] RENOUARD: *i. m.* (34. jegyzet) 94.

[60] RENOUARD: *i. m.* (34. jegyzet) 428–429.

[61] BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 353–354. – Gutenberg Jahrbuch 1954. 130–132.

[62] VD 16 H 2002, H 2014, B 1160.

[63] VD 16 M 5079, S 4144, H 5117.

Ehhez képest azonos nevű fiának kiadói tevékenysége igencsak szerénynek mondható. A bázeli Adam Petri és a hagenaui Thomas Anshelm & Johann Alberti mellett – a Temesvári-sorozatot elkészítő Johann Stuchson kívül – csupán az ugyancsak nürnbergi Friedrich Peypust foglalkoztatta kiadványai elkészítéséhez.[64] Érdekes, hogy a Koberegerek által kiadott három Temesvári-sorozatot három különböző személy adta közre: az id. Anton (19. és 42.) 1509-ben, a gyám Johann (22. és 45.) 1514-ben és az ifj. Anton (25. és 48.) 1518-ben.

Az eddig felsorolt nyomdászok és kiadók állították elő, ill. hozták forgalomba a mohácsi vész előtt Laskai és Temesvári valamennyi munkáját és kiadását. E két szerző homiletikai és teológiai tartalmú könyveinek közreadását a reformáció megszakította. Ezt követően évtizedekig nem látott nyomtatásban napvilágot Temesvári egyetlen műve sem. A tridenti zsinatot követő évtizedekben – elsősorban Itáliában, de Németországban is[65] – sorra megkísérelték újra megjelentetni a Luther fellépte előtti időkben kedvelt, így számos kiadást megért és elsősorban a papság által olvasott könyveket. A 15.–16. század fordulója előtti és utáni két-két évtized ilyen jellegű munkái láttak egy évszázaddal később újra napfényt újra nyomtatott formában. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy a reformáció első évtizedei olyan változást okoztak a római egyházon belül is, hogy a korábbi írások közül a prédikációgyűjtemények a hallgatóság számára immár „porossá" váltak: megjelentetésük néhány kiadási próbálkozás után szinte kivétel nélkül folytatás nélkül maradt.

Hosszú szünet után Temesvári két művét is megjelentették a 16. század utolsó két évtizedében, de nem a német, vagy francia nyelvterületen, ahogy ez korábban történt, hanem Itáliában. Itt volt az ellenreformáció különösen erős, és a nyomdászat rendkívül fejlett. Temesvári legkorábban írt munkája a *Stellarium* 1586-ban látott napvilágot Velencében Giovanni Antonio Bertano gondozásában (28.). Az ő nyomdászati tevékenysége az 1570–1599 közötti évekből ismertes. A mintegy másfélszáz könyv közül, amelyet előállított alig fél tucat készült más kiadó megrendelésére. Közülük még a legtöbbnek kiadója Damiano Zenaro volt. Temesvári könyvét is Bertano saját kockázatára jelentette meg.[66] Ő különben nagyon sok más prédikációgyűjtemény közreadására vállalkozott. Úgy tűnik nem sok sikerrel, mert a *Stellarium*nak ez egyben az ismert utolsó kiadása.

A másik Temesvári-féle munka, amelyet Itáliában 1585 és 1590 között három alkalommal is kinyomtattak (52, 53. és 54.), a szerző írásai közül időrendben éppen az utolsó, a Laskai által befejezett *Rosarium*. Ez nem kifejezetten prédikációkat tartalmaz, hanem az ilyen jellegű könyveknek az egyházatyák műveinek igénybevételével a lelkipásztori tevékenységben történő gyakorlati felhasználását segítő kézikönyv. Ezzel magyarázható, hogy míg a tridenti zsinatot követően a reformáció előtti idők legkedveltebb beszédgyűjteményeinek újra történő megjelentetése

[64] VD 16 A 4180, P 1819, V 1183, B 5594, T 626.

[65] Pl. Michael de Hungaria *Sermones tredecim* művének más címekkel közreadott kiadásai Kölnben, 1611-ben és 1621-ben. Vö. BORSA Gedeon: *Michael de Hungaria élete és művének nyomtatott kiadásai*. Bp. 1997. 120–127.

[66] EDIT CNCT 2685.

sorra kudarcot vallott, ezzel szemben a *Rosarium*ot Itáliában – jóval később – többször is megjelentették. A négy kötetes munka első kiadása 1503–1508 között jelent meg a Gran-Rynmann páros gondozásában (51.). Érdekes módon ez visszhang nélkül maradt, mert többször nem is látott nyomtatásban napvilágot évtizedeken keresztül. Éppen ezt a német nyelvterületen ezek szerint nem kelendő művet adták ki Velencében és Bresciában háromszor is a 16. század vége felé. De a *Rosarium* itáliai sikerét a beszédgyűjteményektől eltérő módszerén kívül az a törekvés is segíthette, hogy azt közreadói minél jobban olvashatóbbá és használhatóbbá igyekeztek tenni: Ennek érdekében egyrészt túlnyomó részben feloldották a korábbi számtalan rövidítésjelet, másrészt mutató készült hozzá. Jól érzékelhető tehát az igyekezet, hogy ezt a nem éppen friss írást minél kelendőbbé tegyék. E törekvés nem is maradt hatás nélkül, amit a fél évtizeden belüli három kiadás igazol.

Az első kiadás (52.) nyomdásza, Francesco Ziletti 1585. augusztus 13-án V. Sixtus pápának címzett ajánlásában panaszkodott arról, hogy Temesvári munkáját méltatlanul elfelejtették. Az eredeti kiadáshoz is csak nehezen jutott hozzá, amelyet végül is Aloysius Balbustól kapott meg, aki ügyvéd és neves könyvgyűjtő volt Velencében.[67] A hagenaui szöveget a lapszéli jegyzeteken kívül alcímekkel tagolták Velencében, a helyesírást következetesebbé tették jobban közelítve a klasszikus latinhoz (pl. „questio" helyett „quaestio"). Mindezeken felül a frissítés legfontosabb eszköze a mutató, amely az itáliai kiadásokhoz készült. Ezt a munkát, amint erről egyedül az 1589. évi kiadás (53.) címszövege tájékoztat, feltehetően Cipriano Guidi és Gabriele Rossi domonkosok végezték el.[68] Ennek a mutatónak jelenlétét mindhárom itáliai kiadás címlapján külön is feltüntette.[69]

Jóllehet a három kiadás szövege azonos, azonban nem egyetlen szedésről készült, hanem három alkalommal szedték ki Temesvári, ill. Laskai szövegét. A mutató levélszámmal és annak négy hasábjára betűvel hivatkozott. Hogy ez a fáradtságos munkával készült új rész változtatás nélkül használható legyen a két későbbi kiadásban is, ezeknél az egész munka szövegének szedését hasábonként mindig szóra pontosan az első kiadással azonosan kellett zárni. De nem csak hasábonként, hanem igen sűrűn soronként pontos az utánszedés. A három mutató összevetéséből kiderül, hogy ennek utalásai meglehetősen pontatlanok, ami pedig a vesztét jelenti a keresett szövegrész megtalálásnak. Így pl. az „Actus triplex" hivatkozása 1586-ban a helyes „217d", 1589-ben ez „218d"-re és 1590-ben „317d"-re torzult. Ebből az is kiviláglik, hogy a harmadik szedés az első és nem a második alapján történt. Érdemes még megjegyezni, hogy mindhárom kiadásban füzetjelzőt használtak. Ez a mű címének igen apró betűkkel szedett rövidítése a kötetszámmal

[67] Luigi (Aloysio) Balbi l. ADELUNG, Johann Christoph.: *Fortsetzung und Ergänzung zu Christian Gottlieb Jöchers Allgemeinem Gelehrten-Lexicon. I.* Leipzig, 1784. 1360. has.

[68] Nunc denuò summa cura, ac diligentia ab innumeris mendis, quibus non sine gravi studiosorum damno erat refertum, expurgatum, ac illustratum per r.r.p.p. Ciprianum Lucencem, Venetiis Academicum Uranicum, ac Gabrielem Rubeum Venetum, almi ord. S. Dominici. – cf. Quetif, Jacobus – ECHARD, Jacobus: *Scriptores ordinis praedicatorum.* Paris, 1719–1721. Suppl. Noviss. 6.

[69] Cum rerum notabilium indice.

(pl. Aur. Ros, Tom.1), amelyet minden ív első lapjának legalján balra szedtek. Erre a nagyobb nyomdákban azért volt szükség, mert azokban párhuzamosan több munkát állítottak elő, és az ívek az egyes munkafázisban (pl. szárítás) könnyen összekeveredtek. A füzetjelző segítségével ellenőrizhető volt, hogy idegen művek, vagy a *Rosarium* más köteteinek füzetei nehogy tévedésből belekeveredjenek az összehordásakor. Mindhárom esetben – eltekintve a második kiadás első 12 füzeténél tapasztalható egyenetlenségektől – a füzetjelző az első és a harmadik levélen áll. Ebből megállapítható, hogy a füzeteket két ívből állították össze oly módon, hogy az elsőt a másodikra helyezték, majd a kettőt együtt hajtogatták össze.

A három most tárgyalt kiadás közül kettő is olyan, hogy több kiadó közös vállalkozásaként jelentették meg. Erről, a fejlett könyvkereskedelemre jellemző megoldásról a fentiekben, Párizs kapcsán már szó esett. A *Rosarium* első itáliai kiadása esetében (52.) ez a francia fővárosban tapasztaltnál is színesebb. Itt ugyanis két városból (Velence és Brescia), öt különböző személy neve szerepel négyféle címlapon, nem csupán jelvényükkel különböztetve meg egymást, mint Párizsban.

A négy kötetből álló *Rosarium* velencei nyomdásza Francesco Ziletti volt, aki mint nyomdász és könyvkereskedő (egyben kiadó) 1568–1587 között dolgozott, és mintegy 300 kiadványa ismeretes. Mind a saját, valamit mindkét felesége (Giacomina Bevilaqua és Felicita Valgrisi) révén a velencei nyomdászat jeles családjaihoz tartozott. Több társsal is dolgozott időnként, majd 1584-ben a tucatnyi tagból álló, Società dell'Aquila kiadói egyesülés alapításában is részt vett.[70] Mindebből világosan érthető, hogy kiterjedt kapcsolatai alapján több személyt is bevont Temesvári *Rosarium*a megjelentetésébe. A négy kötetből álló munkát 1585-ben kezdte nyomtatni, amint ez a második kötet végén álló kolofonból és Ziletti V. Sixtus pápához ez év nyarán írt és a fentiekben már említett ajánlásából kiderül. Azonban mind a négy kötet címlapján a nyomdász és kiadó Ziletti neve mellett az „1586" évszám olvasható. Felette – a címlap közepén – az első köteten az említett pápa arcképe, míg a három további köteten Ziletti üstököst viselő jelvénye látható.[71]

A többi kiadó nevével ellátott példányokat is mind ugyanarról a szedésről nyomtatták, csupán a címlap közepén álló jelvényt, ill. képet és az utolsó sorban álló kiadó nevét változtatták meg. Ilyen formában látott napvilágot e Temesvári mű Damiano Zenaro nevével és az ő égő szalamandrát ábrázoló jelvényével.[72] Az ő kiadói tevékenysége az 1563–1600 közötti évekből és jóval több, mint háromszáz általa megjelentetett műből ismeretes. Számos velencei társával közösen jelentetett meg könyveket. Ő is tagja volt, akárcsak Ziletti, a Società dell'Aquilanak.[73] „Venetiis sumptibus P. Marię Marchetti" megjelöléssel, de Ziletti jelvényével a címlapon, is megjelent a *Rosarium* 1586-ban. Pietro Maria Marchetti azonban

[70] EDIT CNCT 247.

[71] ZAPPELLA, Giuseppina: *Le marche dei tipografi e degli editori italiani del Cinquecento. I–II.* Milano, 1986. II. 369. sz.

[72] ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) *II.* 1016. sz.

[73] EDIT CNCT 294.

Bresciaban volt 1578–1600 között kiadó. Több mint száz ismert kiadványán mindig feltüntette ezt a városnevet.[74] Ez azonban kivétel lehet, mert a nyomtatás egyértelműen azonos a Ziletti nevével készülttel, akinek neve a második kötet végén az 1585. évszámmal itt is megtalálható. Hasonlóan szokatlan az immár negyedik változata az ugyanezzel a Ziletti-féle szedéssel készült Temesvári műnek címlapján álló legalsó sor: „Venetiis apud Ioan. Gryphium, sumptibus Petri Bozolae. A címlapon griffmadarat ábrázoló jelvény látható, amilyeneket mindketten használtak.[75] Ebből azt kell gondolni, mintha Gryphius nyomtatta volna a munkát. Pedig a szedés egyértelműen azonos a Ziletti-félével. Giovanni Griffio jun. mint nyomdász 1579–1599 között készített közel száz könyvéből tudott, de kiadói tevékenysége eddig ismeretlen volt.[76] Pietro Bozzola kiadó az 1574–1590 között Bresciaban és Cremonában végzett munkásságának alig kéttucatnyi termékét tartja a szakirodalom számon.[77] 1586-ban feltehetően Bresciában volt, amire egyrészt a fentebb említett Pietro Maria Marchetti, valamint e mű alább ismertetendő 1590. évi bresciai kiadása alapján lehet következtetni, mert ezen a kiadáson Bozzola kapcsán városnevet nem tüntettek fel a *Rosarium*on.

Köblös Zoltán, aki a szakirodalomban elsőként különböztetett meg ebből a velencei kiadásból három változatot (Zenaro, Ziletti, Griffio), úgy vélte, hogy mindegyik más és más szedésről készült.[78] Ennek bizonyítékát abban látta, hogy a levélszámozás összevetése során eltéréseket észlelt a három különböző névvel megjelent kötetek között. Ilyeneknek minősítette, ahol az egyikben ugyanazon a helyen van, ill. nincs szám, vagy ha egyikben hibás, míg a másikban helyes szám látható. Sajnos ez az ellenőrzés a szedésnek éppen olyan helyén történt, ahol a szedés a nyomtatás közben a legsérülékenyebb, vagy is a szegélyeken. Itt ugyanis, ha az öntött betűk hasábjai nem voltak elég feszesen egymáshoz szorítva, úgy eldőlhettek vagy besüppedhettek. Ez esetben a nyomtatáskor a papír nem ért az öntvénynek a betű, vagy szám alakját mutató, kidomborodó részéhez, így az a könyvben azután nem látható. A levélszám hiánya tehát erre vezethető vissza. A másik, Köblös által észlelt eltérésnek, vagyis helyes és helytelen számozásnak pedig az a magyarázata, hogy a régi tipográfusok a nyomtatás során észlelt hibákat igyekeztek a szedés megigazításával – legalább a még ezt követően előállított példányokban – menet közben kijavítani. Köblös a három eltérő névvel ellátott címlapú példányoknak a levélszámozásban általa észlelt eltéréseit táblázatba foglalta. Ebből is egyértelműen kiviláglik, hogy azokban olyan azonos hibák (ismétlődő, kimaradt, hibás számok) találhatóak, amelyeket csakis azonos szedéssel magyarázhatók. Ez utóbbiak száma különben jóval nagyobb, mint az önálló szedésre – alaptalanul – gyanút adó eltérések.

[74] EDIT CNCT 255.

[75] ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) *I.* 209, *II.* 706. és 710. sz. hasonló, de nem azonos.

[76] EDIT CNCT 552.

[77] EDIT CNCT 735.

[78] Erdélyi Múzeum 1906. 264–267.

Temesvári e munkájának első itáliai kiadása nyilván sikeres volt, mert 1589-ben Velencében címlapján „apud Fioravantem à Prato & socios" megjelöléssel hasábra pontos utánszedésben ismét napvilágot látott (53.). Prati 1584–1618 között tipográfus volt, aki főleg a „Società Minima" részére dolgozott.[79] Ez az egyetlen ismert kiadványa ennek a nyomdásznak a 16. századból, amely a „társai" megjelölést viseli.[80] A címlapon Prati jelvénye foglal helyet.[81] Úgy tűnik, hogy e nagyobb lélegzetű, négy kötetből álló kiadvány megjelentetésének költségeit a meg nem jelölt nevű társaival osztotta meg.

A *Rosarium* harmadik itáliai kiadása 1590-ben látott napvilágot „Brixiae" helymegjelöléssel három, különböző nevet viselő címlappal (54). Közülük kettő részt vett ugyanennek a munkának Velencében Ziletti által nyomott, korábbi kiadásában: Pietro Maria Marchetti és Pietro Bozzola. (Ez utóbbi akkoriban ifj. Giovanni Griffio társaságában.) A harmadik személy, aki részt vállalt ennek a bresciai kiadásnak megjelentetésében Tommaso Bozzola volt, aki ugyancsak kiadóként működött 1566–1600 között, és talán Pietro apja volt.[82] Arra lehet gondolni, hogy az első velencei közös vállalkozás sikerén felbuzdulva mind Velencében, mind Brescián – egymástól függetlenül, de időben csaknem párhuzamosan – annak újabb megjelentetésébe fogtak. (Mintha megerősítené ezt a feltevést az, hogy a bresciai szedéséhez a korábbi és nem a későbbi velencei kiadást használták, amint erről fentebb szó volt.) Az 1590. évi bresciai kiadásnak tehát három változat van, amely csupán a címlap alsó felében (a jelvény és a megjelentető neve) tér el egymástól. Ez egyik Pietro Bozzola, a másik Tommaso Bozzola, azonos griffmadaras, ezek szerint családi jelvénnyel[83] és a harmadik Marchetti, Aldus-féle jelvénnyel, amilyet a bresciai kiadó is használt.[84] Sajnos a nyomdászra csupán következtetni lehet, mert a könyv egyik változata sem tünteti fel azt. Ebben az időben Brescia-ban két olyan nyomdász is tevékenykedett, aki mind a Bozzola család, mind Marchetti számára évtizedeken keresztül dolgozott: Vincenzo Sabbio és Policreto Turlino.[85]

A fentiekben kísérlet történt a középkor végi két legnagyobb hatású magyar szerző munkáit kiadó és nyomtató személyekről vázlatos kép nyújtására. Ezen a kis résen keresztül remélhetőleg egyben sikerült némi bepillantást nyújtani a könyvek készítésének és forgalmazásának akkori helyzetéről.

[79] EDIT CNCT 576.

[80] EDIT CNCT 4060.

[81] ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) *II.* 26. sz.

[82] EDIT CNCT 344.

[83] ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) *II.* 703. sz.

[84] ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) *I.* 51, *II.* 48. sz.-hoz hasonlít, de azzal nem azonos.

[85] BORSA Gedeon: *Clavis typographorum librariorumque Italiae 1465–1600. I–II.* Budapestini, 1980. II. 294.

GEDEON BORSA

Les éditeurs des ouvrages de Osualdus de Lasko et de Pelbartus de Themeswar

Aucun d'autres auteurs de la Hongrie des 15–16e siècles ne connaît plus d'éditions de ses ouvrages que les deux franciscains, Osualdus de Lasko et Pelbartus de Themeswar. Évidemment, les deux écrivaient en latin, langue internationale de la science de l'époque, ainsi leurs noms autant dans leurs livres que dans la littérature spéciale figurent en forme latinisée, respectivement Osualdus de Lasko (Oswaldus de Lasco) et Pelbartus de T(h)mesvar (T(h)emeswar).

La bibliographie de leurs ouvrages et des éditions ignore systématiquement les publications dont certains auteurs avaient donné nouvelle aux 19e–20e siècles, mais dont l'existence n'est pas prouvée par un exemplaire retrouvé. Il est presque certain, que ces „éditions" ne sont que des „phantômes" bibliograhiques, nés de malentendu, ou d'erreurs d'écritures.

Des 121 volumes répertoriés 73, c'est-à-dire la plupart, sont publiés par Johannes Rynmann, éditeurs et bibliopole d'Augsburg (1491–1522). En Allemagne il était le premier éditeur sans atelier d'imprimerie. Aux premières années de son activité, il avait recherché partout en Europe des ouvrages, dignes d'être publiés. Ainsi avait-il fait la connaissance des deux auteurs franciscains et de leurs ouvrages manuscrits, dans les deux couvents franciscains situés sur le territoire de la capitale hongroise actuelle.

Parmis leurs ouvrages c'étaient les volumes de sermons, que Rynmann avait fait paraître en plusieurs éditions par l'atelier de Heinrich Gran à Hagenau. Ces éditions ont été reprises – jusqu'en 1521 – par plusieurs éditeurs de Bâle, d'Augsburg, de Strasbourg, de Lyon, de Paris et de Nürnberg. A partir cette dernière date, par l'influence de la Réforme, aucun des ouvrages des deux franciscains hongrois n'était pas édités pendant plusieurs décennies.

Au moment de la Contre-Réforme, surtout en Italie on avait fait paraître en longue série des ouvrages répandus au tournant des 15e et 16e siècles. C'était le cas de Pelbartus également (1585–1590, à Venise et à Brescia), mais le succès leur avait manqué, car les vieux sermons n'avaient plus tellement d'influence aux croyants que jadis. Il est une exception curieuse, l'édition d'un volume de sermons d'Osualdus au 17e siècles à Pragues, et de plus, traduit en tchèque.

V. ECSEDY JUDIT

Bécs: 17. századi nyomdafelszereléseink egyik forrása[1]

Régóta ismert, hogy milyen sok szállal kötődött a 16. század magyarországi nyomdászata a korabeli bécsi könyvnyomtató-műhelyekhez. A magyar határhoz közel fekvő Bécs a Nyugat felé vezető utak első állomása volt, kereskedelmi és kulturális téren egyaránt. A latin nyelven író magyar szerzők első és legfontosabb megjelenési helye Bécs volt, nemcsak azokban az évtizedekben, amikor átmenetileg szünetelt a magyarországi nyomdászat (1481–1535), hanem később is. Történeti és szépirodalmi munkák sora bizonyította, hogy nemcsak latin, hanem magyar nyelvű könyvek is megjelentek itt azután is, hogy az országban már számos hazai tipográfia is dolgozott. A gazdasági, kereskedelmi és kulturális érintkezés jellegzetes területe volt a bécsi nyomdák és hazai tipográfiák kapcsolata. Érdekes módon még a magyarországi protestáns nyomdák közül is (az országban a 16. sz folyamán ezek voltak túlnyomó többségben) nem egynek Bécsből származott a felszerelése.[2] A Debrecenben megtelepedő, majd több magyarországi városban is működő Hoffhalter-nyomdát pedig éppen Bécsből menekítette tulajdonosa, Raphael Hoffhalter. Mindaddig amíg protestáns meggyőződése miatt távozni nem kényszerült, nyomdája egyike volt a császárváros legjelesebb officináinak.[3]

Míg a magyarországi könyvnyomtatás e korai szakaszának bécsi kapcsolatait a hazai szakirodalom nagyrészt feltárta, annál kevésbé kutatott terület a bécsi és magyarországi nyomdák 17. századi összefüggése.[4] Minthogy önálló hazai betűké-

[1] A bécsi kutatásokat a Klebersberg-ösztöndíj tette lehetővé 2004 áprilisában.

[2] Például Bornemisza Péternek, a kizárólag protestáns munkákat kiadó nyomdatulajdonos prédikátornak.

[3] Hoffhalter 1556–1563 között működött Bécsben, önálló könyvkiadóként és nyomdászként, 1560–1561 között a bécsi jezsuiták számára is nyomtatott. Munkásságáról és felszereléséről l.: BORSA, Gedon: *Die Illustrationen de ältesten ungarischen Perikopenbücher, II, Hoffhalter.* = Gutenberg-Jahrbuch (Mainz) 1980. 246–257.

[4] Bécs nyomdászatára nézve az alapvető mű MAYER, Anton: *Wiens Buchdruckergeschichte 1482–1882. Bd. I–II.* Wien, 1883–1887. Az ausztriai könyvnyomtatásról, benne részletesen Bécs nyomdászatáról száz évre rá jelent meg összefoglalás: DURSTMÜLLER, A.: *500 Jahre Druck in Österreich. Bd. 1–2.* Wien, 1980. Mindkét összefoglaló mű tárgyalja az egyes nyomdák kiadványai között a magyar vonatkozásúakat is, de a nyomdai kapcsolatokkal, tipográfiai összefüggésekkel egyik sem foglalkozik.

szítésre az 1690-es évek előtt[5] – M. Tótfalusi Kis Miklósnak kolozsvári működéséig – nem került sor, a hazai nyomdák felszerelésének eredetét kutatva nyilvánvalóan külföldi beszerzési forrással kellett számolni, és a földrajzi közelség tekintetében megint csak elsősorban Bécs jöhetett számításba. Különösen nyugat-dunántúli és általában katolikus nyomdáink esetében volt valószínűsíthető a bécsi forrás.

A korai bécsi és magyarországi nyomdák kapcsolataival osztrák szemszögből nem foglalkoztak. A 17. század folyamán Bécsben működő nyomdák tipográfiai felszerelésének rekonsturálására eddig – egy kivétellel [6] – nem történt kísérlet. Ezzel szemben az ugyanebben a században dolgozó magyarországi könyvnyomtató-műhelyek rekonstrukciója révén szinte teljes áttekintést sikerült nyerni arról, hogy milyen tipográfiai felszerelést használtak hazai nyomdáink. A soron következő lépés annak meghatározása, hogy ezek a különböző hazai nyomdákban használt, egymástól eltérő tipográfiai felszerelések honnan származtak? A kutatásnak ebben a fázisában elkerülhetetlennek látszott, hogy a megismert hazai nyomdafelszereléseket európai környezetükben vizsgáljuk. Az elmúlt évtizedek kutatásai során ugyan nyilvánvalóvá vált, hogy a hazai tipográfiáknak Krakkóval, Sziléziával, Prágával és távolabbi, németalföldi városokkal is voltak kapcsolatai, ezt kellően bizonyítják az onnan származó tipográfusok és néhány ily módon azonosított nyomdafelszerelés.

Bécs kiemelkedő szerepét azonban érdemesnek látszott átfogóan, külön is megvizsgálni, remélve, hogy ily módon nemcsak a hazai nyomdafelszerelések eredetéhez találunk bizonyítékokat, hanem a 17. század folyamán Bécsben működő nyomdák felszerelése is megismerhető, az egyes műhelyek pedig azonosíthatók lesznek.

A tipográfiai módszerrel végzett kutatások során a kézbevett nyomtatványok betűinek és díszeinek elemzésével sikerült egyéni jellemzőik segítségével elkülöníteni egymástól az egyes 17. századi bécsi műhelyeket, minden esetben regisztrálva, ha azonosság volt felfedezhető egy-egy magyarországi nyomda felszerelésével. Az alábbiakban e kutatás eredményeinek összefoglalására kerül sor, amelynek legfőbb tanulsága az volt, hogy jellegzetes tipográfiai együttesüknek köszönhetően még a 17. században is elkülöníthető az azonos városban – Bécsben – működő több tucatnyi nyomda felszerelése.[7] Az első pillantásra húsznál többnek tűnő nyomda azonban nem jelent ennyi önálló nyomdafelszerelést, hiszen pl. a Gelbhaar-műhelyt Kürner vitte tovább, a Formica-officína munkáját Cosmerovius folytatta, a Hacque-nyomdát van Ghelen vásárolta meg. Egyidejűleg 3–5 nyomdánál több nem dolgozott folyamatosan a császárvárosban.

[5] A legújabb kutatások sejteni engedik, hogy Raphael Hoffhalter magyarországi, debreceni működése idején készített egy vagy két betűsorozatot. Lásd BÁNFI Szilvia: *Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa.* = MKsz 1986. 1–16.

[6] Kivéve Ferenczffy Lőrinc munkásságát, l. HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc egy magyar könyvkiadó a XVII. században.* Bp. 1980.

[7] A hazai nyomdák felszerelésének azonosításakor a betűtípusoknak és díszeknek azt a jelölését vettem át, amely publikációkban közlésre került. A betűtípusokat sorszám, betűfajta és a nemzetközi gyakorlatban használt mm-ben mért 20-sor méret jellemzi (pl. 4A 150, azaz 4. számú antikva, amelynek 20-sormérete 150 mm).

Ha a bécsi és magyarországi nyomdák közötti kapcsolatokat időrendben próbáljuk áttekinteni, akkor a betűkben és díszekben mutatkozó első egyezések az 1610-es évek elején a Formica-nyomda és a pozsonyi Érseki nyomda között fedezhetők fel. A Forgách Ferenc esztergomi érsek által alapított nyomdát 1609-ben vagy közvetlenül ezt megelőzően szerelhették fel betűkkel és díszekkel. Az említett két tipográfiának egyik betűtípusa és két iniciálé-sorozata azonos.[8] Az 1616–1617-es években a bécsi officína és a pozsonyi érseki nyomda szoros kapcsolatát mutatja egy magyar nyelvű imádságoskönyv,[9] amelynek 1616-ban, Formica által nyomtatott íveihez valamivel később Pozsonyban az Érseki nyomdában új címlapot, ajánlást és előszót illesztettek.

A korabeli források közül a legkorábbi fennmaradt adat mindjárt egy teljes bécsi tipográfiának Magyarországra kerüléséről szól. A Bécsben 1611-től kezdve nyomtatással és könyvkereskedéssel foglalkozó Hans Fidler a jelek szerint 1615-ben fel kívánt hagyni a könyvnyomtatással[10] és teljes tipográfiáját eladta Batthyány Ferencnek, aki ezzel Németújvárott (Güssing) nyomdát alapított. Az előző században itt már működött nyomda: Johannes Manlius műhelye hosszú időn át a Batthyány-család pártfogása alatt bocsájtott itt ki könyveket. Ez a most, ugyancsak a Batthyány-család egyik tagja által létesített tipográfia is a nyugatmagyarországi protestánsok számára dolgozott, előbb Németújváron, majd Pápán, Tejfalun (Mliečno, Milchdorf, Szlovákia), Somorján (Šamorin, Schüttsommerein, Szlovákia)[11] és végül Kőszegen. E három utóbbi helyen a nyomda vezetője Johannes Sigismund Wechel ill. Andreas Wechel volt, a neves európai protestáns nyomdász-dinasztiának, a Wechel-családnak két tagja. Az egykor 1615-ben Fidlertől vásárolt nyomdafelszerelést utoljára az 1659-re szóló kőszegi naptárban látni viszont. E vásárlást nemcsak a Bécsben, majd Németújváron megjelenő azonos betűk tanusítják, hanem fennmaradt a Fidler által átadott teljes nyomdai felszerelés jegyzéke is, az eszközök, betűk, díszek felsorolásával.[12]

Ezt a tipográfiát szünetelése idején, 1634-ben Ferenczffy Lőrinc királyi titkár meg akarta vásárolni a nyomda-alapító fiától, Batthyány Ádámtól. Érdekes, hogy bár ekkor már évek óta birtokában volt, és használta a Prágában vásárolt Nigrinus-féle officína kiváló felszerelését, amikor tudomására jutott, hogy a Batthyány-család tulajdonában lévő tipográfiát a németújvári várban raktározzák és nincs használatban, azonnal vételi ajánlatot tett rá. A vásárlás azonban aligha történt meg.

[8] A 12 K 132 kurzív szövegtípusnak és a „b" és „d" jelű iniciálé-sorozatnak reprodukcióját lásd V. ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636).* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975 (Bp. 1976.) 349–421.

[9] KOPCSÁNYI Márton: *Az evangeliumok és epistolak.* Bécs–[Pozsony], 1616–[1617] [Matthaeus Formica et typ. Archiepiscopalis], lásd RMNy 1145; MAYER: *i. m. I.* 215. Nr. 1097.

[10] Fidler nyomdai felszerelésének értékelését Matthaeus Formica végezte. A jegyzéket közli MAYER: *i. m. II.* 400.

[11] 1976-tól Tejfalu nem önálló, hanem Somorjához tartozik.

[12] Az eredeti, német nyelvű forrásokat is közli V. ECSEDY Judit: *Egy dunántúli református nyomda sorsa.* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. (Bp. 1981.) 303–352.

Különleges helyet foglal el a magyar nyomdatörténetben a már említett Ferenczffy Lőrinc személye, aki Bécsben előbb magyar könyvek magán-kiadójaként, majd nyomdatulajdonosként tette emlékezetessé nevét. Személyes ismeretség fűzte Johann Theodor de Bry-hez, a neves frankfurti nyomdászhoz, akivel már 1619-ben, II. Ferdinánd császárrá koronázása alkalmával is találkozott, de Bry veje pedig, Mattheus Merian rézmetszetekkel díszített bibliájának negyedik kötetét 1627-ben neki ajánlotta, mint a művészetet értő és pártoló magasrangú személynek.[13] A Bécsben élő királyi titkár 1628-ban vált maga is nyomdatulajdonossá, amikor Prágában megvásárolta a híres Georgius Nigrinus (Jiří Černý) illetve utóda Jonata Bohutský tipográfiáját. A Ferenczffy tulajdonában lévő 54 képből álló fametszetes illusztráció-sorozat azonban nemcsak saját, a Nigrinus-féle tipográfiával Bécsben nyomtatott kiadványain látható, hanem különböző időpontokban három másik bécsi műhelyben is: Gregor Gelbhaarnál 1618–1626 között,[14] Michael Rickhesnél 1629-ben,[15] és Matthaeus Formicánál 1627–1637 között.[16] Ferenczffy ugyanis, míg Prágában vásárolt betűkészletét külön kezelte, kölcsön vagy használatra nem adta ki, addig fametszetű képeit a jelek szerint az általa kiadott, de más bécsi tipográfiákban nyomtatott kiadványok díszítésére is felhasználta.[17]

Szemmel láthatóan a szép, illusztrált, metszetekkel gazdagon díszített könyvek kiadására törekedett. Mint kiadónak az említett három bécsi nyomdával való kapcsolatát meggyőzően bizonyítják fametszetes szentkép-sorozatának darabjai. Egyik 1637-ben, saját nyomdájában megjelent díszes kiállítású könyvén finom, virágokat ábrázoló, rézmetszetű keret látható.[18] Az 1618–1621 évek között Bécsben működött Wolfgang Schump, aki magát „typographicus aulicus"-nak nevezte egyik 1620-ból származó nyomtatványán, Pázmány Péter *Vindicia ecclesiasticae* c. művét ugyanezzel a címlapkerettel díszítette.[19] Holl Béla pedig a bécsi Gregor Gelbhaarnál készült Pázmány-kiadásról említi, hogy címlapján ezt a keretdíszt látni. Lehetséges, hogy ez a rézmetszet Ferenczffy tulajdona volt már akkor, amikor saját nyomdája még nem volt, de ismeretes, hogy gyűjtötte a rézlemezeket.[20]

Némethi Jakabnak, a pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda prefektusának kapcsolata Ferenczffy Lőrinccel akkor kezdődött, amikor Némethi évekig Bécsben tartózkodott, és Pázmány Péter esztergomi érsek, bíboros munkáit készítette sajtó alá. Egyidőben tűnnek fel Ferenzffy és Némethi kiadványaiban a rézmetszetű illusztrációk, címlapok is. A legkorábbi rézmetszetekkel díszített könyv Ferenczffy

[13] Viskolcz Noémi: *Ferenczffy Lőrinc és Matthaeus Merian d. Ae. kapcsolatához.* = MKsz 2000. 478–483.

[14] RMK III 1212, RMK III 1211, RMNy 1259 és RMK III 1394.

[15] RMNy 1422.

[16] RMNy 1377 , RMNy 1489, RMNy 1574 és RMNy 1666.

[17] Holl Béla: *i. m.* 59–62.

[18] RMK III 1518.

[19] RMK III 1287.

[20] Holl Béla: *i. m.* 165.

kiadványai között Hajnal Mátyás elmélkedő könyvecskéje, amelynek legfőbb ékessége egy 18 darabból álló, szívet ábrázoló embléma-képsorozat (1. kép).[21] E rézlemezek nem tartoztak Ferenczffy gyűjteményéhez, hagyatékában sem szerepelhettek, ezért a második, pozsonyi kiadásban[22] a képeket kezdetlegesebb fametszetek helyettesítik, amelyek néha az eredetinek tükörképei.

Azok a fametszetes képek, amelyek Ferenczffy kiadói tevékenysége során több bécsi nyomda kiadványaiban is megtalálhatók, a királyi titkár nyomdájának többi felszerelésével együtt halála után a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda tulajdonába került (1640). A Ferenczffytől származó nyomdafelszerelés nagy jelentőségű volt a jezsuiták számára. Először is, amint az a későbbi iratokból kitűnik, az egykori királyi titkár tipográfiája matricákkal is fel volt szerelve, továbbá jelentősen gazdagította az addig szerénynek mondható pozsonyi illusztrációk sorát. A Ferenczffytől származó felszerelés azonban később (1662) Nagyszombatba került,[23] ahogy az egyetem mellett a nyomda egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Ferenczffy egykor Prágában és Bécsben használt fametszetes dúcai még a 17. század végi nagyszombati nyomtatványokban is viszontláthatók.

Matthaeus Formica Kölner-Hof-ban működő nyomdáját több magyar nyelvű, és magyar vonatkozású, magyar szerzőtől származó kiadvány hagyta el az 1620–1630-as években. Ebből az időből három betűtípusnak és két iniciálé-sorozatnak a pozsonyiakkal való egyezését lehetett felfedezni. Míg Pozsonyból eltűntek (mert Bethlen Gábor intézkedése nyomán Gyulafehérvárra kerültek) az Érseki nyomda betűi és díszei, iniciáléi,[24] addig Bécsben a Formica-műhelyben továbbra is használatban voltak. Az újonnan, Pázmány Péter által 1623-ban alapított pozsonyi nyomda két típusa is közös a Formica-nyomdáéval, ezek egyike rendkívül jellegzetes, szögletes metszésű betűtípus.[25] Fent már szó volt Ferenczffy Lőrincnek a Formica-nyomdában készült kiadásairól. A Formica műhelynek a későbbiekben is volt kapcsolata a pozsonyi tipográfiával, mert a pozsonyi nyomda későbbi prefektusa, a már említett Némethi Jakab Káldi György segítőtársa volt Bécsben akkor is, amikor Formicánál biblia-fordítását nyomtatták („adiutor P. Káldi in impressione").[26]

[21] Az embléma-képek eredetijét Antoine Wierix németalföldi festő képei nyomán Martin Baes németalföldi rézmetsző készítette.

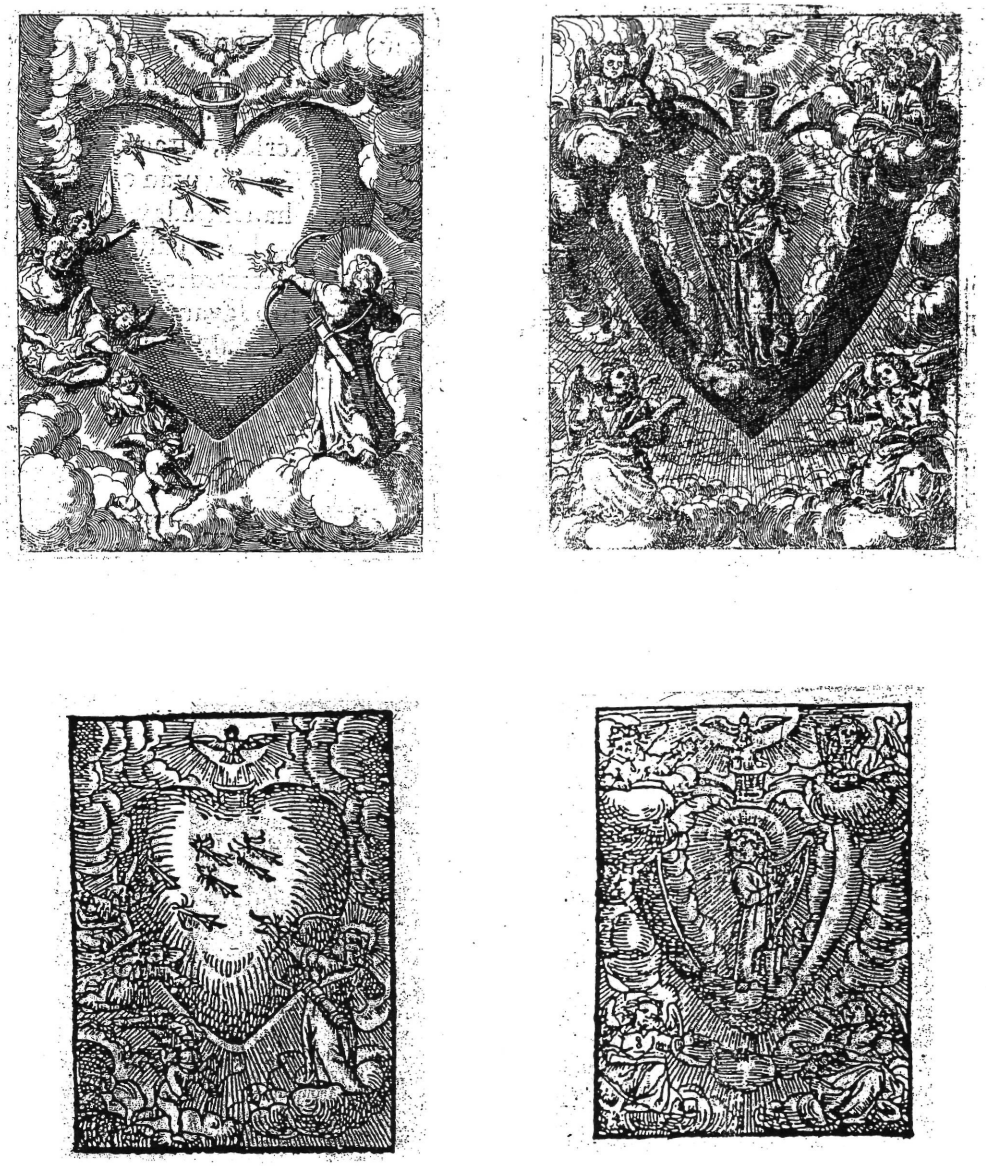
[22] RMNy 1952.

[23] Egyes díszei azonban már évekkel korábban, 1656-ban felbukkantak Nagyszombatban, még mielőtt a felszerelés hivatalos átadására sor került volna. Lásd HOLL Béla: *i. m.* 185.

[24] Ezeknek és a Formica-nyomda betűinek és iniciáléinak azonosságáról lásd a 7. jegyzetet.

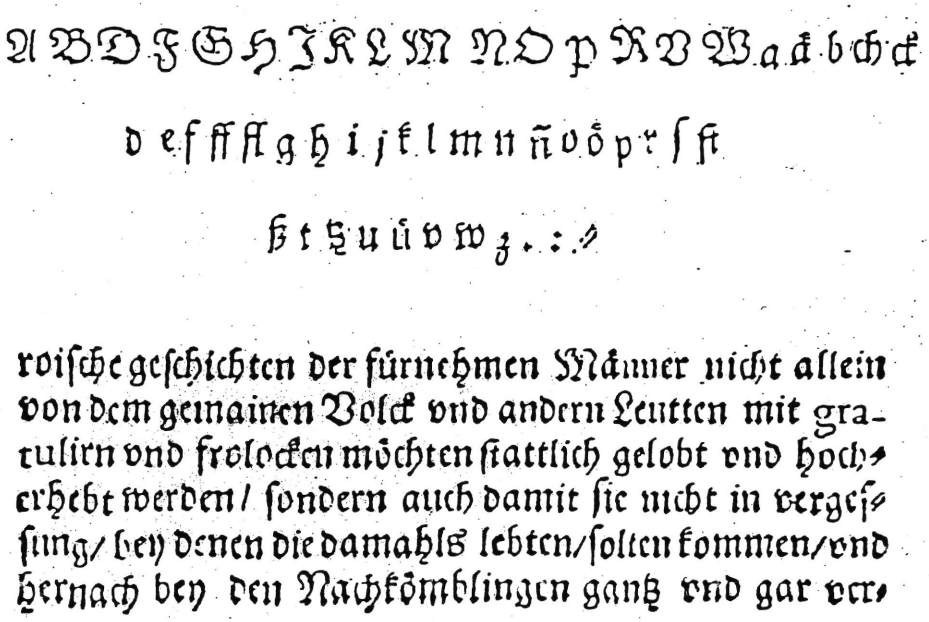
[25] A Pázmány által alapított pozsonyi nyomda 6A 117 és 14A 150 antikva típus használatáról lásd V. ECSEDY Judit: *A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652).* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998. (Bp. 2000.) 371–403.

[26] RMNy 1352. Káldi és Némethi együttműködését lásd BAKÓ Dorottya: *Káldi György élete és művei.* = MKsz 1987. 84–85.

1. Szívet ábrázoló emblémák Hajnal Mátyás ún. Szíves könyvecskéjéből. Fent rézmetszetes képek az első kiadásból (Bécs 1629), lent fametszetes másolataik a második kiadásból (Pozsony 1642).

Még nagyobb mértékű egyezés tapasztalható a Formica nyomda 1638–1640 közötti nyomtatványai és a pozsonyi nyomda 1635–1640 között bővített betűkészlete között: kilenc típus azonos a két nyomdában. Ezek közül egy antikva,[27] a többi német szöveg nyomtatására használt fraktúr ill. schwabacher betű. Vagyis a bécsi Formica és a pozsonyi jezsuita nyomdát szinte pontosan egyszerre és ugyanazokkal a betűkkel bővítették ki. A fennmaradt nyomtatványok azt mutatják, mintha a felújítás előbb történt volna meg Pozsonyban, és csak ezután néhány évvel Bécsben, Formicánál. Az egyezés a Formica és a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda között olyan mértékű, hogy Formicának csak olyan német betűi vannak, amelyek ugyanúgy megtalálhatók Pozsonyban is.[28] Ugyancsak egyezést mutat az egyik nagy, díszes szövegkezdő betűsorozat is.[29] A bécsi Formica és a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda betű közti számos egyezést egy közös betűöntő működésére lehet visszavezetni, amint arról a betűöntőkkel kapcsolatban még szó esik. (2. kép)

2. Fraktúr betűtípus, amelyet Johann Schalmayr betűöntő Bécsben készített egyidejűleg a pozsonyi jezsuita nyomda és a bécsi Formica-műhely számára az 1630-as években.

[27] 14A 150 nagyobb fokozatú antikva-típus.

[28] 21F 150, 23F 88, 20F 100, 25F 9 mm, 22F 125, 27S 125, 26S 88 és 24S 100 típus.

[29] A pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda „k" jelű sorozata.

Matthaeus Formica özvegye (Maria Formikin) 1640-ben ezen a néven vezette a nyomdát, majd hozzáment Matthaeus Cosmerovius lengyel származású nyomdászhoz (aki ezután több, mint harminc évig állt a nyomda élén: 1640–1674 között). Cosmerovius műhelye továbbra is a Kölner-Hof-ban volt. 1649-től udvari nyomdász, majd lovagi címmel tűntette ki a császár. A korszak egyik legjelentősebb műhelye volt az övé. Betűi legnagyobb részét saját műhelyében öntette.[30] Sokat nyomtatott olaszul, latinul, magyarul. Nála jelent meg Zrinyi Miklós *Adriai tengernek syrenája*[31] és Lippai János *Posonyi kert*jének három könyve közül is az egyik,[32] ami a bécsi Cosmerovius és a nagyszombati Akadémiai nyomda közötti szoros kapcsolatra utal. Betűkészletében három olyan típus található, amely azonos a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda betűivel, mindhárom fraktúr típus,[33] és mindhárom megvolt egyidejűleg a Rickhes-nyomda készletében is.

Számos magyar vonatkozású kiadvány nyomdásza volt Michael Rickhes is, sőt a pozsonyi nyomdával olyan szoros kapcsolata volt, hogy a 1620-as 1630-as években néhány terjedelmesebb magyar nyelvű nyomtatvány egy része nála, más része a pozsonyi nyomdában készült,[34] vannak olyan nyomtatványok is, amelyek címlapján bécsi Michael Rickhes nyomdász neve szerepel, de pozsonyi helymegjelöléssel.[35] Nem valószínű, hogy Rickhes műhelyének egy részét áthelyezte volna Pozsonyba, hiszen éppen ekkor Némethi Jakab Káldi György rendfőnök mellett Bécsben felügyelte a nyomtatást: „Praest typo" illetve 1631-ben: „praest typo et imprimit Postillam." Ez az együttműködés Pozsony és a bécsi Rickhes műhely között 1636-ig mutatható ki (ebben az évben halt meg a bécsi mester).

Rickhes műhelye előbb az az Újvilágban „in der Neuen Welt" működött, majd 1633-ban költözött át officinájával a Lugeck-re, ahol ma Gutenberg szobra áll. Ezt a helyet Rickhes latinosan „ad Lubecam"-nak jelölte, maga az épület valójában a Regensburger-Hof, azaz a bajor kereskedők székháza. 1629–1647 közötti nyomtatványain látható betűi azonosságot mutatnak a Pázmány-féle felszerelés két típusával,[36] mindkettő címbetű, amelyek nem lehettek ritkák a maguk idejében. A későbbiekben egy kurzív kiemelő típus közös a nagyszombati Akadémiai nyomda készletében találhatóval.[37] Itt feltehetően közös beszerzési forrásról lehet szó, mert nincs adatunk arról, hogy a Rickhes-műhelyben betűöntés folyt volna.

1663-ban jelent meg a bécsi nyomdászok sorában Johann Baptist Hacque (1663–1678), aki antwerpeni nyomdász-család tagjaként már ott kapcsolatban állt az utóbb szintén Bécsben letelepedett Hieronymus Verdussen és Johann van Ghelen

[30] Fritz, Georg: *Geschichte der Wiener Schriftgiessereien seit Einführung der Bucdruckerkunst im Jahre 1482 bis zur Gegenwart 1482–1923.* Wien, 1924. 29.

[31] RMNy 2360.

[32] RMK I 1054.

[33] 22F 125, 21F 150 és 23 F 88 fraktúr típus.

[34] RMNy 1421, RMNy 1422, RMNy 1509 és RMNy 1510

[35] Káldi György magyar nyelvű prédikációs-kötetei: RMNy 1509 és RMNy 1510 (1631)

[36] 1A 13 mm és 5A 8 mm

[37] 2K 9 mm kurzív címbetű

nyomdászokkal. Hacque néhány évi önálló bécsi tevékenység után 1667-ben üzleti kapcsolatba lépett Verdussen nyomdásszal és könyvkereskedővel. Első közösen nyomtatott könyvük a mai ismeretek szerint Augustin Romer *Servitus Mariana* (1667),[38] de közösen adták ki Martinus de Esparza *Quaestiones* című,[39] többkötetes munkáját is 1667-ben és 1668-ban.

Hacque és Verdussen együttműködése magyar szempontból azért érdekes, mert két közösen nyomtatott könyvük tipográfiai jellemzői azt mutatják, hogy teljes egészében ezzel a felszereléssel azonos a Pottendorfban, és részben azonos a Lajta magyarországi partján, Lorettomban, ugyancsak Nádasdy által alapított tipográfia betű- és dísz anyaga. Verdussen önálló bécsi tevékenységének nincs bizonyítéka, hacsak az a három, magyarországi egyházmegyék számára kiadott *Rituálé* nem,[40] amelyek a nyomtatás helyének elárulása nélkül Verdussen 1666-os impresszumát viselik. Pottendorfi nyomtatványnak tartották ezeket, bár egyébként nincs bizonyíték az ottani nyomda ilyen korai, 1666-os működésére. Az azonban továbbra sem kétséges, hogy a Nádasdy Ferenc országbíró által alapított pottendorfi nyomda ugyanazzal a felszereléssel dolgozott, mint bécsi együttműködésük idején Hacque és Verdussen. Úgy látszik, hogy a pottendorfi nyomdaalapítás alkalmából csak egy részt vettek ki a bécsi felszerelésből, hiszen bécsi nyomtatványok Hacque impresszumával a továbbiakban – Nádasdy tipográfiájának működése idején is – megjelentek. Másik magyarázat lehetne, ha a bécsi Hacque műhelyben is folyt volna betűöntés. Ez megmagyarázná a két helyen egyszerre jelen lévő azonos betűket. Hacque és Verdussen kapcsolata azonban további kutatást igényel, amelynek révén talán felderíthető lenne, hogy miért látható a pottendorfi nyomtatványokon Hacque nyomdászjegye, ha a nyomdászuk Verdussen volt? Ez a jelvény motollát ábrázol, amelyet felhőből kinyúló kéz hajt forgattyú segítségével. Felirata „Ingenio et virib[us]".

Azután, hogy Nádasdy Ferencet felségárulás vádjával 1671-ben kivégezték, Verdussen nevével bécsi nyomtatványon sem találkozunk. Amikor Nádasdy kivégzése után a pottendorfi és lorettói nyomdát leltárba vették, ott Verdussen neve nem szerepelt, az értékbecslést Cosmerovius végezte.[41] Minthogy a pottendorfi nyomdafelszerelés teljes egészében egyezni látszik a Hacque-tól, Bécsből ismerttel, így meglehetősen nehéz különválasztani a Bécsben Hacquenál és a Pottendorfban Verdussennél készült nyomtatványokat, amennyiben azok impresszum nélküliek. A pottendorfi és a magyarországi lorettói műhely között feltétlen kapcsolat keresendő, hiszen időben szorosan követték egymást. Ez utóbbinak nyomdavezetője David Krausz, akinek személye azonban Bécsből nem ismert.

[38] MAYER: *i. m. I.* 287. Nr. 1835

[39] MAYER: *i. m. I.* 287. Nr. 1836, 1837

[40] RMK III 2383, RMK III 2358 és Országos Széchényi Könyvtár: RMK III 2358b

[41] SEMMELWEIS, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts.* Eisenstadt, 1972. 75–77. – BORSA Gedeon: *Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666–1673).* = MKsz 1975. 201–207.

Hacque-nak más magyarországi kapcsolatai is lehettek. Megállapítható ugyanis, hogy Kéry János *Universa* c. három kötetes munkájának[42] azok a részei, amelyek nem a pozsonyi Gottfried Gründer nyomdász (1669–1673) felszerelését tükrözik, Hacque műhelyében készültek, minthogy tipográfiai jellemzői teljes egyezést mutatnak Hacque bécsi nyomtatványaival. Tehát Gründernél készült az első kötet törzse és a második kötet törzsének fele, minden más Hacque-nál. Egyik kötet címlapja sem Gründer nyomtatványa, annak ellenére, hogy mindegyik – valójában Hacque-nál készült címlapon – az áll, hogy „imprimebat Posonii Gottfried Gründerus 1673". Az első kötet ajánlásának tartalmából is egyértelmű, hogy legkorábban 1674-ben készülhetett – ekkor pedig Gründer már nem volt Pozsonyban.

Hacque özvegyétől Johann van Ghelen vásárolta meg a tipográfiát (1678–1721), aki Westphaliából Antwerpenbe került református nyomdász-családból származott. Az 1670-es évek elején jött Bécsbe. Hacque műhelyében alkalamzták mint tapasztalt nyomdászt, akit széleskörű nyelvismerete is alkalmassá tette a műhely fellendítésére. Hollandul, németül, latinul, franciául, olaszul, spanyolul és állítólag magyarul is tudott, éppen ezért főleg idegennyelvű kiadványok nyomtatását vállalta. Van Ghelen műhelye a Cosmerovius-nyomda mellett Bécs legjelentősebb nyomdája volt, amely öt sajtót foglalkoztatott folyamatosan. Cosmeroviushoz hasonlóan betűit saját használatra maga állította elő betűöntödéjében.[43] Nyomdai felszerelésében 1695-től kezdődöen számos azonosság mutatható ki a kolozsvári Unitárius nyomda betűivel, amelyet ugyancsak ekkortájt szereltek fel Bécsben vásárolt betűkkel. Hét típus esetében tapasztalható teljes azonosság a bécsi és az erdélyi műhely készletében.[44]

A 17. század utolsó harmadának egyik jelentős bécsi nyomdásza Leopold Voigt (1670–1706) egyetemi nyomdász. Nyomdája nagy számban adott ki magyar vonatkozású munkákat, és bőséges betűválasztéka között exotikus típusok is szerepeltek. 1669–1689 közötti nyomtatványait áttekintve megállapítható, hogy 1674-ben az ő műhelyében is új típusok jelentek meg, amelyek azonosak a nagyszombati Akadémiai nyomdában egy évvel később, 1675-ben megjelenő két új szövegtípussal.[45] Az azonos típusok egyidejű megjelenése azonos beszerzési forrásra utal.

A Bécsben 1693-ban alapított Lercher-nyomda felszerelése különösen érdekes számunkra, tekintve hogy típusai szinte kivétel nélkül azonosak a kolozsvári Unitárius nyomda számára néhány évvel később, Bécsből vásárolt betűkészlettel. [46] Ezek a betűk a bécsi Lercher-nyomda 1693–1710 közötti nyomtatványain mutathatók ki.

*

[42] RMK II 1325

[43] FRITZ: *i. m.* 33.

[44] Az Unitárius nyomda 4A 140, 2A 200, 3K 200, 6A 120, 9K 99, K 84 és K 100 típusa a bécsi Van Ghelen officínában is megtalálható

[45] A 85 és K 85 antikva ill. kurzív típus

[46] Az Unitárius nyomda 9K 99, 8A 99, 4A 150, 2A 200 típusa

Az előbbiekben többször vontuk le azt a következtetését, hogy a különféle nyomdák felszerelésében egyidejűleg megjelenő azonos típusok közös beszerzési forrásra vezethetők vissza. Ezt bizonyítottnak vehetjük, tekintve hogy megbízható források számolnak be arról, hogy bizonyos időpontokban – amikor egyébként az azonosságok egyszerre megszaporodtak – név szerint is ismert betűöntők dolgoztak Bécsben. Az egyes nyomdáknál felismert és elemzett azonosságok jelentős részben arra vezethetők vissza, hogy a bécsi nyomdák számára olyan, általában Augsburgból vagy Nürnbergből származó betűmetszők és betűöntők dolgoztak, akiket egyes magyarországi nyomdák is megbíztak hasonló feladatokkal. Nagyrészt ebből a körülményből adódik a bécsi és egyes hazai nyomdai készletek azonossága.

Anton Mayer megállapítása szerint a 17. sz. folyamán a nagyobb bécsi műhelyekben (mint a Gelbhaar, Cosmerovius, és van Ghelen officínában) helyben öntötték a betűket, saját használatra.[47] Főleg az ún. kenyérbetűket, azaz a gyakran és nagy mennyiségben használt szövegbetűket öntötték helyben, a ritkábban használt kiemelő, címbetűket külföldről vásárolták. A 17. században az első Bécsben működő és név szerint említett betűöntő Johann Schalmayr, akinek neve korabeli forrásban először 1637-ben a pozsonyi nyomdával kapcsolatban, majd 1640-ben a Formica-nyomdával kapcsolatban fordul elő.

Ő az az augsburgi származású betűöntő, aki 1635–1637 között a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda számára készített többféle szövegbetűt Némethi Jakab nyomdai prefektus megrendelésére. [48] Ugyanaz a Némethi Jakab, aki korábban, már a Forgách Ferenc és Pázmány Péter érseksége idején is jelen volt Bécsben, amikor Formica és Rickhes officínájában magyar nyelvű könyvek nyomtatását felügyelte. Némethi már 1635-ben új betűket rendelt a pozsonyi jezsuita kollégim számra, méghozzá magyar szöveg nyomtatására alkalmas betűket. E vásárlás időpontját két ezzel kapcsolatos korabeli forrás is megerősíti, de ugyanezt bizonyítják az 1635 után megjelent pozsonyi nyomtatványok tipográfiai anyagában bekövetkezett változások is. Ezek között szerepel az augsburgi Hans Schalmayr betűöntőnek Némethi megbízásából kifizetett összeg elismervénye is. Ugyanezzel a legkorábbi – 1635. évi – vásárlással kapcsolatos az a levél, amelyet Némethi Jakab írt Johann Luekhner kereskedőnek Pozsonyból Bécsbe, 1636. július 9-én. Az 1635. október 9-i szállítás után az 1637. április 4-i következik. Ez alkalommal a bécsi Matthias Wucherer ügynök a Schalmayr augsburgi betűöntő által elvégzett javításokra hivatkozik és arra, hogy ezeket ugyanaz a fent említett Luekhner át is szállította Pozsonyba. Külön érdekesség, hogy az 1635. október 9-i vásárlás tételesen is fel van sorolva: cicero antikva, cicero kurzív és verzális betűkből áll ez a vétel.

Természetesen a Némethi nevéhez fűződő teljes, újonnan beszerzett készlet ennél jóval több volt. E vásárlásból származó betűk 1636-tól mutathatók ki a po-

[47] MAYER: *i. m. I.* 70, 339

[48] Az eredeti német nyelvű forrásokat is közli V. ECSEDY Judit: *A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652).* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998. (Bp. 2000.) 371–391.

zsonyi nyomtatványokon. Ezt a felszerelést a korabeli iratok „typus novissimus"-nak nevezték, megkülönböztetve a Pázmány által adományozott betűktől és az 1640-ben, Lippay György támogatásával megszerzett „typus Ferenczffyanus"-tól. Ezt az adományozást a rendi feljegyzések is megőrizték: „Georgius Lippay Hungariae Cancellarius ad eam typographiam quam nobis Eminentiss. Card. Pazmanus donavit, adjecit etiam quoque, quem...Laurentius Ferenczffy...possedit, quoque prioricopiosior fuerit, ac facile 3000 flor aestimata"[49] Az 1662-ben rögzített iratok szerint Némethi a „typus Ferenczffyanus" betűkészletét nagy költséggel újraöntötte. A kiadványok betűi azt bizonyítják, hogy az újraöntést 1641-ben végezték.

Érdekes, hogy a Cosmerovius saját betűinek 1640-ben történt felöltéséről egy későbbi, pozsonyi nyomdával kapcsolatos iratból értesülünk: az említett, 1662-ből származó feljegyzés szerint a Ferenczffy-féle betűk újraöntést bizonyíthatja Matthias Cosmerovius bécsi tipográfus is, aki hasonló újraöntésnek vetette alá saját típusát, és igazolhatja azt is, hogy az a munka 4000 forint költséggel járt. Egyébként is ez a Ferenczffy-féle felszerelés lehetett – a pozsonyi nyomda most már háromféle felszerelése közül – a legértékesebb, hiszen ehhez matricák is tartoztak, nemcsak öntött betűk, amint azt az iratok több alkalommal is hangsúlyozták. Az előbbiekből emlékezhetünk, hogy Ferenczffy nyomdai felszerelése, amelyet Bécsben használt, eredetileg a prágai Nigrinus-officináé volt.

A Bécsben dolgozó augsburgi származású Schalmayr betűöntőtől vásárolt felszerelésről 1652-ben mintakönyv[50] is készült. Feltehető, hogy a pozsonyiak ennek a felszerelésnek eladására is gondoltak, és ennek elősegítésére készülhetett a betűmintakönyv. A korabeli iratok hangsúlyozzák, hogy „juxta syllabum characterum omnium Latinorum et Germanicorum impressum. Posonii. Anno 1652." Maga a betűmintakönyv azonban nem maradt fenn, emlékét csak a korabeli feljegyzések őrizték meg. Másrészt fennmaradt az a leltár, amelyet Matthaeus Formica halála után (1640) tipográfiájáról felvettek. A nyomdai hagyaték becslését Elias Kenbach könyvnyomtató, Johann Schalmayr betűöntő, és Matthaeus Rictius (Rickhes) könyvnyomtató végezte és írta alá.[51] Mivel a Formica-féle betűk már régiek voltak, Cosmerovius 40 mázsa ólmot vásárolt Lengyelországból és egy augsburgi betűöntővel – aki Schalmayr lehetett – újraöntette. (Erre a munkára utalnak az említett pozsonyi iratok.)[52] Ugyancsak ismert Cosmerovius özvegyének, Maria Formikinnek végrendelete is 1643-ból,[53] A nyomda leltározását, értékbecslését ekkor is Matthaeus Rickhes és Elias Kenbach könyvnyomtatók végezték. Megtudni belőle, hogy a betűkhöz matricák is tartoztak. A harminc évvel később, Matthaeus Cosmerovius halálakor (1674) felvett leltár részletesen [54] beszámol

[49] HOLL Béla: *Forrásszövegek a pozsonyi nyomdászat történetéhez a 17. század első feléből.* = MKsz 1973. 377–379.

[50] *Syllabus characterum* lásd RMNy 2436A

[51] A nyomdai hagyaték felbecslését közli MAYER: *i. m. II.* 400–401.

[52] HOLL Béla: *Forrásszövegek ... i. h.* 377–379.

[53] MAYER: *i. m. II.* 401.

[54] MAYER: *i. m. I.* 340. és FRITZ: *i. m.* 29.

többek között arról, hogy a műhelynek minden típushoz volt matricája, és 30 öntőkészüléke.

Schalmayrt mint önálló betűöntőt a szakirodalom nem tartja számon. Lehetséges tehát, hogy munkássága Bécsben kizárólag a Formica-Cosmerovius-officínához kötődik. Ugyanakkor a pozsonyi betűmegrendelésekről fennmaradt iratok Schalmayrrel kapcsolatban nem említik a bécsi Formica- ill. Cosmerovius-műhelyt.

A 17. század végén többször ügyes betűmetszőként és betűöntőként említik a nürnbergi származású Lobinger-testvéreket, akik több helyen is működtek.[55] 1675-ben a bécsi diplomata és orientalista Franz Meninski (Mininski) hívta Bécsbe Johann Lobingert, hogy újonnan alapítandó nyomdája számára egzotikus betűket metsszen és öntsön. Lobinger 1683-ig maradt Bécsben, Bécs elfoglalását követően Prágába ment, ahol több éven át önállóan, de csekély sikerrel betűöntőként tevékenykedett. Már ottani letelepedése is nehézségekbe ütközött lutheránus vallása miatt. [56] Miután Meninski megkapta a császári privilégiumot nyomda alapítására, Johann Lobinger Bécsben betűöntödét rendezett be, egzotikus betűket metszett számára keleti nyomtatványok kiadására, itt készült minden Meninski számára szükséges betűtípus.[57] Bár erre vonatkozó bizonyíték egyelőre nincs, mégis valószínűnek látszik az összefüggés a nagyszombati Akadémiai nyomda betűkészletének 1675. évi felfrissítése és Johann Lobinger bécsi munkálkodása között. A nagyszombati betűkkel azonos típusok ugyanekkor más bécsi műhelyekben is megjelentek, ami bizonyára nem véletlen.

Pancraz Lobinger, feltehetően Johann Lobinger bátyja, előbb 1678-ban Salzburgban foglalkozott betűmetszéssel és betűöntéssel, ahol kibocsájtott egy antikva típusokat felsorakoztató plakátformájú betűmintalapot.[58] A munkásságára vonatkozó következő adat már mint bécsi betűmetszőről és betűöntőről szól, 1693. augusztus 19-ről van adat, amikor a bécsi Pancraz Lobinger betűöntő átnyújtott a szebeni tanácsnak egy árajánlatot „für die Einrichtung einer Druckerei mit Schriften"[59] Mayer értelmezése szerint Lobinger megbízatása matricákra is vonatkozott. M. Tótfalusi Kis Miklóstól tudjuk, hogy az 1697. évi tűzvészben a szebeniek új típusa elolvadt.[60] Bizonyára arról az új betűanyagról van szó, amelyre 1693-ban Bécsben Pancraz Lobinger betűöntőtől ajánlatot kértek, és akivel Johannes Zabanius szebeni bíró Bécsben tárgyalt a szebeni nyomda részére készítendő betűkről.[61]

[55] BAUER, Friedrich: *Chronik der Schriftgiessereien in Deutschland un den deutschsprachigen Nachbarländern.* 2. erg. Aufl. Offenbach am Main, 1928. 157.

[56] BAUER: *i. m.* 158, 168–169.

[57] FRITZ: *i. m.* 31.

[58] BAUER: *i. m.* 158, 172.

[59] Részletesen közli az árajánlatot MAYER: *i. m. I.* 342.

[60] M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Mentség* 182, 230.

[61] TEUTSCH, Friedrich: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen.* = Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels (VI.) 1881. 65–66.

többek között arról, hogy a műhelynek minden típushoz volt matricája, és 30 öntőkészüléke.

Schalmayrt mint önálló betűöntőt a szakirodalom nem tartja számon. Lehetséges tehát, hogy munkássága Bécsben kizárólag a Formica-Cosmerovius-officínához kötődik. Ugyanakkor a pozsonyi betűmegrendelésekről fennmaradt iratok Schalmayrrel kapcsolatban nem említik a bécsi Formica- ill. Cosmerovius-műhelyt.

A 17. század végén többször ügyes betűmetszőként és betűöntőként említik a nürnbergi származású Lobinger-testvéreket, akik több helyen is működtek.[55] 1675-ben a bécsi diplomata és orientalista Franz Meninski (Mininski) hívta Bécsbe Johann Lobingert, hogy újonnan alapítandó nyomdája számára egzotikus betűket metsszen és öntsön. Lobinger 1683-ig maradt Bécsben, Bécs elfoglalását követően Prágába ment, ahol több éven át önállóan, de csekély sikerrel betűöntőként tevékenykedett. Már ottani letelepedése is nehézségekbe ütközött lutheránus vallása miatt. [56] Miután Meninski megkapta a császári privilégiumot nyomda alapítására, Johann Lobinger Bécsben betűöntödét rendezett be, egzotikus betűket metszett számára keleti nyomtatványok kiadására, itt készült minden Meninski számára szükséges betűtípus.[57] Bár erre vonatkozó bizonyíték egyelőre nincs, mégis valószínűnek látszik az összefüggés a nagyszombati Akadémiai nyomda betűkészletének 1675. évi felfrissítése és Johann Lobinger bécsi munkálkodása között. A nagyszombati betűkkel azonos típusok ugyanekkor más bécsi műhelyekben is megjelentek, ami bizonyára nem véletlen.

Pancraz Lobinger, feltehetően Johann Lobinger bátyja, előbb 1678-ban Salzburgban foglalkozott betűmetszéssel és betűöntéssel, ahol kibocsájtott egy antikva típusokat felsorakoztató plakátformájú betűmintalapot.[58] A munkásságára vonatkozó következő adat már mint bécsi betűmetszőről és betűöntőről szól, 1693. augusztus 19-ről van adat, amikor a bécsi Pancraz Lobinger betűöntő átnyújtott a szebeni tanácsnak egy árajánlatot „für die Einrichtung einer Druckerei mit Schriften"[59] Mayer értelmezése szerint Lobinger megbízatása matricákra is vonatkozott. M. Tótfalusi Kis Miklóstól tudjuk, hogy az 1697. évi tűzvészben a szebeniek új típusa elolvadt.[60] Bizonyára arról az új betűanyagról van szó, amelyre 1693-ban Bécsben Pancraz Lobinger betűöntőtől ajánlatot kértek, és akivel Johannes Zabanius szebeni bíró Bécsben tárgyalt a szebeni nyomda részére készítendő betűkről.[61]

[55] BAUER, Friedrich: *Chronik der Schriftgiessereien in Deutschland un den deutschsprachigen Nachbarländern.* 2. erg. Aufl. Offenbach am Main, 1928. 157.

[56] BAUER: *i. m.* 158, 168–169.

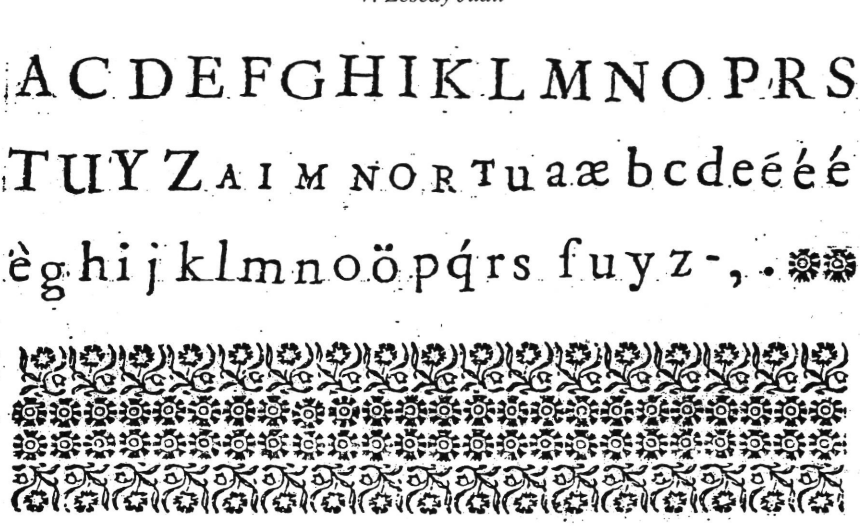
[57] FRITZ: *i. m.* 31.

[58] BAUER: *i. m.* 158, 172.

[59] Részletesen közli az árajánlatot MAYER: *i. m. I.* 342.

[60] M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Mentség* 182, 230.

[61] TEUTSCH, Friedrich: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen.* = Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels (VI.) 1881. 65–66.

3. Pancraz Lobinger Bécsben működő betűmetsző és betűöntő antikva-típusa és nyomdai cifrái a kolozsvári Unitárius-nyomdából (1697). Ugyanezeket a típusokat és ornamenseket szerezte be egyidejűleg a bécsi Hacque, Van Ghelen és a Lercher-officína is.

Újabban felfedezett források azt bizonyítják, hogy ekkortájt és ugyancsak Pancraz Lobingertől Bécsben vásárolta felszerelését újonnan a kolozsvári Unitárius egyház is.[62] Erről a Bécs nyomdászatával foglalkozó munkák még nem tudtak. Fritz szerint Pancraz Lobinger Bécsben működő önálló betűöntödéjének termékeiből semmi sem maradt ránk, de bizonyítottan üzemeltetett Bécsben egy betűöntödét.[63] Ezt az állítást azzal egészíthetjük ki, hogy bár valóban nem maradt fenn betűmintalap Lobingertől, de Bécsben készített és forgalmazott betűi számos bécsi nyomtatványban tettenérhetők, de legteljesebben a kolozsvári Unitárius nyomda 1697-től megjelenő nyomtatványain (3. kép). Szerencsétlen véletlen folytán ugyanabban az évben, amikor az új szebeni betűk tűzvészben elolvadtak, Kolozsvárott is tűz ütött ki. Az 1697. május 6-i nagy tűzvészről ismét M. Tótfalusi Kis Miklós tudósít, akinek közelben lévő nyomdája viszont szerencsésen megmenekült. M. Tótfalusi úgy tudta, hogy az unitáriusok betűi teljesen elpusztultak, „mert elégett a tipográfiaháza"[64] Az unitáriusok 1696-ban létesített nyomdája azonban hamarabb kiheverte a tűzvész okozta károkat, mint azt Tótfalusi gondolta. Már 1698-tól fogva jelentetett meg kisebb terjedelmű kiadványokat, így volt lehetőség a Lobinger betűöntőtől származó betűtípusok rekonstruálására

[62] Eredeti forrásokat a megvásárolt betűtípusok jegyzékével lásd PERGER Péter: *A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való szemvetés.* In: *Fata Libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon tiszteletére.* Bp. 2003. 289–304.

[63] FRITZ: *i. m.* 34.

[64] M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Mentség.* In: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* Bevezető tanulmánnyal ellátta JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1871. 240.

is. Amikor arról ír, hogy mennyire nem becsülik meg otthon betűöntő tevékenységét, Tótfalusi még hozzáteszi: „mert a bécsi fusor félannyi munkát, mint amennyit én egy talléron adtam, egy aranyra becsül. Micsoda pedig az ő munkája az enyémhez képest! "[65]

*

A fentieket röviden, és ez alkalommal a magyarországi nyomdák szemszögéből nézve, az alábbiak szerint foglalhatjuk össze. Nem meglepő, de mindenesetre a tipográfiai anyag sokszorosan bizonyítja, hogy a 17. század folyamán a legtöbb bécsi kapcsolata a pozsonyi és nagyszombati nyomdának volt. A legkorábbi pozsonyi katolikus nyomda, a Forgách Ferenc által alapított (1610) érseki tipográfia egy típusa és két iniciálé-sorozata felfedezhető a bécsi nyomdák kiadványaiban. A következő, Pázmány Péter által alapított, és a pozsonyi jezsuiták kezelésére adott nyomda (1623) jellegzetes betűi ugyancsak azonosak egyes bécsi nyomdák ekkortájt beszerzett típusaival.

Megállapítható, hogy az 1635–1640 között a pozsonyi nyomdában folyó felújítások pontosan egybeestek a bécsi Formica (később Cosmerovius-officína) ugyanilyen mértékű felújításával, mindez pedig Schalmayr augsburgi származású betűöntő átmeneti bécsi tevékenysgével magyarázható. Ugyanilyen kapcsolatot lehetett felismerni a század utolsó harmadában (1675) és végén, az 1690-es években is, amikor két nürnbergi betűmetsző és betűöntő, előbb Johann Lobinger, majd testvére Pancraz Lobinger dolgozott egyszerre egyes bécsi, és egyes hazai (erdélyi!) nyomdák számára is. Úgy látszik, hogy az 1675-ös nagyszombati felújítás után a betűtípusok terén újabb frissítésre az 1690-es években került sor. Még az 1720-as évek nagyszombati kiadványait is ugyanazok az elemek díszítik, mint amelyek Bécsben az 1690-es évektől már fellelhetők, feltehetően az említett betűmetszők és betűöntők munkájának eredményeként.

Teljességében bécsi eredetű az a tipográfia, amelyet Batthyány Ferenc Németújváron létesített, hiszen Hans Fidler bécsi nyomdáját vásárolta meg (1615), amely Magyarországra kerülve a nyugat-dunántúli protestánsok tipográfiajaként működött.

Azonosságok figyelhetők meg a kolozsvári Unitárius nyomda, valamint a bécsi Van Ghelen, Heyinger, de főként az éppen az 1693-ban dolgozni kezdő, és nyilván helyben felszerelt Lercher-nyomda betűinél. Ennek az a magyarázata, hogy Pancraz Lobinger Bécsben dolgozó nürnbergi betűmetsző és betűöntőtől származik a kolozsvári Unitárius nyomda felszerelése (1696), és ugyancsak tőle kért ajánlatot valamivel korábban (1693) a szebeni városi nyomda is. Ez utóbbinak újonnan vásárolt betűi azonban néhány év múlva tűzvészben elpusztultak.

A Nagyszombatban az 1690-es években megjelenő görög és héber betűk is feltehetően Johann vagy Pancraz Lobingtől eredhettek, ez azonban még további kutatást igényel. Régóta foglalkoztatja a kutatókat, hogy honnan származik a nagy-

[65] M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Mentség*... 240.

szombati nyomda 1680-as évek végén megjelenő cirill betűkészelte? További kutatást igényel, hogy nem Pancraz vagy fivére Johann Lobinger, az egzotikus betűk szakembere metszette-e ezeket is?

Várakozásainkkal ellentétben nem látszik bécsi eredetűnek az 1676-ban alapított csíksomlyói Ferences kolostori nyomda felszerelése. Ennek beszerzési forrását tehát másutt kell keresnünk.

Az 1660–1670-es években Nádasdy Ferenc által felállított két Lajta melleti katolikus nyomda, az osztrák területen lévő pottendorfi és a magyar területen fekvő lorettói nyomda felszerelése is bécsi eredetű: az ottani Hacque és Verdussen-tipográfia betűivel és díszeivel, vagy legalábbis annak egy részével mutat azonosságot.

Az egyes bécsi és magyarországi nyomdák felszerelése között kimutatható azonosságokat a fentiekben ugyan megpróbáltuk számba venni, de megnyugtató és minden részletkérdésre kiterjedő magyarázatot ezekre az azonosságokra nem tudunk adni. Éppen a betűöntők tevékenységével kapcsolatban több kérdés is megválaszolatlanul marad. Először is kérdés, hogy a Bécsben működő, név szerint ismert betűöntők saját matricáikról öntöttek-e betűt, vagy az egyes nyomdák tulajdonában lévő matricákról? Vajon a nagyobb officínák, amelyek számos betűtípus matricájával rendelkeztek és öntőműhelyük is volt, valóban csak saját használatra öntöttek-e betűt, vagy megrendelésre is dolgoztak? Másrészt voltak olyan hivatásos mesterek, akik betűmetszéssel, öntéssel és öntött betűk árusításával foglalkoztak. Pusztán a betűtípusok azonossága alapján nem tisztázható, hogy közös forrásból vásároltak-e a nyomdák, ugyanattól a betűöntőtől, vagy a matrica származott-e közös forrásból? Mindezzel csak a kérdés összetettségét akarjuk érzékeltetni, és azt, hogy az öntött betűk útja csak a betűk vizsgálata alapján egyértelműen nem tisztázható. Itt csak felvetettük azokat a számba vehető lehetőségeket, amelyek megmagyarázhatják a tipográfiai felszerelések közötti részleges azonosságokat. További útmutatóul a korabeli iratok szolgálhatnak, amelyek alátámaszthatják és megmagyarázhatják a tipográfiai megfigyeléseket.

Mindezeket figyelembe véve is, annyit megállapíthatunk, hogy Bécs a magyarországi nyomdák egyik legfontosabb beszerzési forrása volt. A bécsi nyomdák tipográfiai elemzésének csak egyik eredménye, hogy a hazai műhelyek bécsi nyomdákkal való kapcsolatát, és számos esetben felszerelésük bécsi eredetét sikerült tisztázni. Másik eredménye, amelynek remélhetőleg az osztrák nyomdatörténeti kutatás is hasznát veszi, hogy az egyidejűleg működő bécsi officínák tipográfiai jellegzetességeiknek, díszeiknek és betűiknek sajátságos együttese révén még a 17. században is megkülönböztethetők és jól elkülöníthetők egymástól.

Bécs és a magyarországi nyomdák kapcsolata tehát több síkon folyt: magyarországi szerzők magyar és latin nyelvű könyvei jelentek meg, több esetben sor került a korábban Bécsben kiadott, magyar szerzőtől vagy fordítótól származó művek pozsonyi vagy nagyszombati újrakiadására. Sok jel mutat arra, hogy a nagyszombati akadémiai nyomdának az 1650–1670-es években a bécsi officínák közül a Cosmerovius-műhellyel volt a legszorosabb a kapcsolata, az utóbbinál ekkor jelent meg a legtöbb magyar vagy magyar vonatkozású nyomtatvány. Ahogy korábban

a Formica és a Rickhes-nyomda, ugyanúgy később ezt a szerepet Voigt, Hacque és a Van Ghelen nyomdája vette át Cosmeroviustól. Tanúi vagyunk két teljes, egykor Bécsben használt nyomdafelszerelés Magyarországra kerülésének: a Fidler és a Ferenczffy-nyomda esetében. Mindkettőnek betűi és díszei a későbbiekben évtizedekig jelen voltak a hazai nyomdák felszerelésében. Különösen feltűnő ez a Pozsonyban és Nagyszombatban megjelenő könyvekben. Emellett azonos díszek (és betűtípusok) egyidejűleg is megjelentek Bécsben és Magyarországon, a közös beszerzési forrásoknak köszönhetően. Mindezek a sokrétű kapcsolatok különböző intenzitással, de a 17. század egészére jellemzőek.

JUDIT ECSEDY, V.

Vienne: une des sources des équipements d' imprimerie des officines hongroises du 17e siècle

Les relations de l'imprimerie hongroise du 16e siècle avec Vienne sont en grande partie mis au jour par nos collègues, par contre, l'évolution de ces mêmes rapports au 17e siècle est beaucoup moins recherchée. Examinant l'origine des équipements des ateliers hongrois, il est tout clair, qu'il faut prendre en compte des sources d'achat étrangères, à cause de la proximité géographique, en premier lieu Vienne. Les recherches des dernières décennies rendaient clair, que les officines typographiques hongroises avaient également des relations avec Cracovie, la Silésie, Prague et d'autres villes plus lointaines, comme celles des Pays-Bas, toutefois le rôle prépondérant de Vienne semblait mériter une attention toute particulière.

Les rapports des officines hongroises et viennoises peuvent être prouvés parfois à partir des sources écrites, mais la plupart des cas, ce sont les recherches typographiques, qui mènent à un résultat quelconque. Dans certains cas, (comme celui de l'officine Fiedler, venant de Vienne à Németujvár, oubien celui de l'apparition de l'équipement de l'officine de Ferenczffy à Pozsony et à Nagyszombat), les sources écrites et les preuves typographiques se renforcent les unes les autres. Les examens de l'auteur prouvent toutefois, que les rapports des officines viennoises et hongroises sont beaucoup plus intenses que l'on n'avaient supposé auparavant. Non seulement les officines hongroises catholiques, mais également certains typographies de Transylvanie prenaient en compte Vienne comme source d'achat de leur équipement, ainsi au moment du rafraîchissement de l'imprimerie de la ville de Szeben, ou la fondation de la typographie unitaire de Kolozsvár.

Les identités manifestes des équipements des officines de Vienne et de ceux des officines hongroises ramènent dans plusieurs cas à l'activité viennoise d'un graveur ou d'un fondeur de caractères d'Augsburg ou de Nürnberg. Il semble que les officines hongroises achetaient les nouveaux caractères de ces mêmes officines. La plupart des identités sont retrouvées entre les officines viennoises de Rickhes, de Cosmerovius, de Hacque, de Lercher et certains officines hongroises.

L'analyse typographique des officines de Vienne poursuivie par l'auteur a donné un résultat également pour l'histoire d'imprimerie autrichienne; il est prouvé, que les différentes officines viennoises du 17e siècle sont encore faciles à différencier par leur équipement.

GUILBAUD, JULIETTE

La diffusion des idées jansénistes par le livre français en Europe centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles

Périodiquement renouvelée, la question de la diffusion du jansénisme en territoires de langue allemande et en Europe centrale, aux XVIIe et XVIIIe siècles, reste encore un vaste terrain de recherches mêlant histoire sociale, culturelle, politique et religieuse, mais aussi différentes histoires nationales liées alors à celle de l'Empire et des États de la maison des Habsbourg d'Autriche. Si l'on s'accorde à reconnaître au livre un rôle essentiel dans l' "exportation" des idées jansénistes,[1] les routes par lesquelles il a circulé demeurent largement méconnues.

Les recherches présentées ici s'inscrivent dans le cadre d'une thèse de doctorat portant sur le Parisien Guillaume Desprez, libraire et imprimeur du Roi dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Par son ascension dans la hiérarchie et sa réussite professionnelle, à partir de sa réception comme libraire en 1651, il s'inscrit remarquablement dans l'histoire du livre et de l'édition du XVIIe siècle et lègue à son fils Guillaume II, au début du XVIIIe siècle, l'une des officines les plus prospères de Paris, en relation avec des libraires et imprimeurs de province et de l'étranger. Ses relations avec Port-Royal, pour lesquelles il apparaît rapidement comme l'un des libraires attitrés des jansénistes, mais aussi ses efforts pour s'attirer opportunément la bienveillance du pouvoir royal, le place au cœur de l'histoire politico-religieuse de son temps. Au chapitre de l'histoire sociale, enfin, Desprez constitue un exemple de réussite individuelle, en permettant à ses descendants d'accéder à la notabilité.

Partie intégrante de ce projet, la reconstitution du catalogue de Guillaume Desprez[2] a été entreprise, d'abord pour mettre en évidence les orientations de sa

[1] *Le Jansénisme et la franc-maçonnerie en Europe centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles* [colloque, Paris, 1998]. Éd. Daniel TOLLET. Paris, Presses universitaires de France, 2002. X–298 p., notamment les communications de KÖPECZI, Béla: *Le jansénisme de François II Rákóczi*. 39–45., RADIMSKÁ, Jitka: *Le jansénisme dans les bibliothèques de Bohême au XVIIe siècle*. 93–116., TÓTH, Ferenc: *Le jansénisme dans les collections de la bibliothèque diocésaine de Szombathely*. 183–196., LEBEAU, Christine: *Les livres interdits dans la monarchie des Habsbourg : la prudence efficace (1754–1776)*. 245–261.

[2] Par "reconstitution du catalogue", il faut comprendre plusieurs choses. Il s'agit d'abord de la recension des éditions sorties de presses de Guillaume Desprez, ou imprimées et/ou diffusées officiellement avec sa participation, c'est-à-dire, à l'exclusion des contrefaçons (portant parfois pourtant son adresse au titre !). Par ailleurs, un certain nombre de titres effectivement imprimés par G. Desprez,

production imprimée, au-delà du simple qualificatif "janséniste". Parallèlement, la recherche systématique d'exemplaires des éditions recensées devrait permettre de mieux connaître les voies de diffusion du livre janséniste et des idées dont il est porteur. Commencée dans les bibliothèques parisiennes et de province, l'enquête s'est poursuivie dernièrement dans des bibliothèques allemandes et d'Europe centrale, dans l'intention de mettre en évidence les modalités de transmission des idées jansénistes par le livre dans ces régions. Lors des examens de bibliographie matérielle réalisés à cette occasion, une attention particulière est portée aux éventuelles marques de provenance contenues dans les ouvrages (ex-libris, reliures aux armes, notes manuscrites, etc.). C'est à l'aide de ces indications, en se gardant bien de les "surinterpréter", que nous voudrions jeter un éclairage sur les routes suivies par le livre dit janséniste hors du royaume de France, vers des territoires où se sont ultérieurement (essentiellement au XVIIIe siècle) développés des courants de pensée philojansénistes, voire jansénisants.

Après un rappel des diverses sources utilisées dans la reconstitution du catalogue seront évoqués les bibliothèques dont les fonds ont été examinés, ainsi que les différents critères ayant présidé à leur sélection. La dernière partie se veut une présentation non exhaustive de quelques-uns des résultats de cette enquête encore en cours.

La reconstitution du catalogue d'un imprimeur ou d'une officine d'imprimerie[3], outil d'importance non négligeable – pour ne pas dire primordial – pour le bibliographe, est paradoxalement à l'image d'un parcours semé d'embûches, devant la multiplicité des sources à exploiter et leurs carences respectives.

Les catalogues de livres, imprimés par Guillaume Desprez lui-même tout au long de sa carrière, offrent un premier aperçu de ce que l'on pourrait prendre pour "le" catalogue des impressions sorties de ses presses. Conclusion par trop hâtive, puisque s'y mêlent, le plus souvent sans signe distinctif pour l'historien, le fonds (ou sortes) et l'assortiment, c'est-à-dire les « livres dont un éditeur-libraire n'assure que la vente, à l'édition desquels il n'a pris aucune part et dont il n'est pas le

---

et pris en compte par exemple dans l'évaluation du roulement des presses, ne rentreront pas dans ce catalogue-ci : il s'agit des nombreux travaux réalisés par l'imprimeur dans son statut d'imprimeur du Roi, comme les règlements, arrêts, édits, mémoires, etc., tirés à de très nombreux exemplaires pour être diffusés auprès des administrations et des autorités compétentes. Le catalogue Desprez en train d'être constitué (puisqu'il n'y en a jamais eu encore sous cette forme finalement) se veut ainsi la présentation des éditions à caractère commercial et/ou littéraire imprimées par G. Desprez.

[3] On peut citer, parmi les exemples récents, BALSAMO, Jean–SIMONIN, Michel: *Abel L'Angelier & Françoise de Louvain. (1574–1620), suivi du Catalogue des ouvrages publiés par Abel L'Angelier (1574–1610) et la veuve L'Angelier (1610–1620).* Genève, Droz, 2002. 636 p.

distributeur privilégié ».[4] Pour Desprez ont été dépouillés, pour en faire une juste répartition des titres (entre fonds et assortiment), les quatre catalogues conservés à la Bibliothèque nationale de France,[5] ainsi que les neuf du fonds de la bibliothèque Mazarine (Paris).[6] De format variable (12°, 8°, 4°), de six à huit pages, seuls deux des catalogues examinés contiennent exactement les mêmes titres. Un seul exemplaire porte sa date d'origine (imprimée : 1675). Cela n'empêche toutefois pas la datation a posteriori des autres catalogues, si l'on prend soin de comparer les titres qu'ils contiennent (et dont on connaît par ailleurs l'année d'impression), ainsi que les mentions d'éditions annoncées comme imminentes – qui, malheureusement, sont parfois /imminentes/ plusieurs années durant ! Cette datation rétrospective laisse envisager une assez bonne représentativité de l'ensemble de l'échantillon de catalogues – répartis de la décennie 1670 jusqu'aux premières années du XVIIIe siècle –, d'autant plus que Desprez n'est à l'origine que libraire, et imprimeur seulement occasionnel, avant d'exercer pleinement les deux activités.[7]

Les registres concernant la librairie, de plusieurs natures, ainsi que les procès-verbaux ou comptes rendus des visites et enquêtes auprès des gens du livre, ne sont pas dépourvus d'un moindre intérêt, malgré la mauvaise tenue notoire de certains d'entre eux, notamment dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Parmi ces sources, on peut citer le registre de la Caisse de conversion, rassemblant « differens memoires concernant la fourniture des livres faites [*sic*] aux nouveaux catholiques pour leur instruction »,[8] autrement dit, les contrats passés entre les

[4] *Dictionnaire encyclopédique du livre*. T. I. Dir. Pascal FOUCHÉ, Daniel PÉCHOIN, Philippe SCHUWER. Paris, Éd. du Cercle de la librairie, 2002. 164.

[5] Bibliothèque nationale de France (citée ci-après "BNF"), exemplaires cotés [Q-9442, [Q-8347, [Q-2425 et [Q-2426.

[6] Bibliothèque Mazarine, exemplaires cotés [4° A 11278-3, [4° A 16030-15, [4° A 16032-10, [Réserve 4° A 16031-1, [Réserve 4° A 16031-2, [Réserve 4° A 15395-9, [Réserve 4° A 15395-10, [Réserve ms. 4299-21 et [Réserve ms. 4300-23.

[7] La recherche de ces catalogues, que l'on pourrait presque qualifier de publicitaires, se fait assez aisément dans les catalogues de bibliothèques, car leur titre commence toujours par « Catalogue des livres de Guillaume Desprez [...] ». Il est intéressant de remarquer qu'ils témoignent des changements d'enseigne de l'officine de G. Desprez. Le plus ancien des catalogues consultés (probablement au début des années 1670) s'intitule « Catalogue des livres de Guillaume Desprez, libraire ruë Saint Jacques à Saint Prosper, avec les prix de chacun » (BNF, Q-9442) ; celui que l'on peut à bon droit considérer comme l'un des plus tardifs de l'échantillon s'intitule quant à lui « Catalogue des livres de Guillaume Desprez, imprimeur et libraire ord. du Roy, qui a acheté tous les livres de défunt Charles Savreux, & qui demeure ruë S. Jacques, vis-à-vis la porte du cloistre des Mathurins, à l'enseigne de saint Prosper & des trois Vertus : tous les livres de ce catalogue avec leur juste prix, ainsi qu'il les vend à sa boutique » (BNF, Q-2426). Or, c'est entre la mort de son confrère Charles Savreux (1669), autre libraire proche de Port-Royal, et 1673, date de son mariage, que G. Desprez rachète auprès de la veuve du défunt le fonds de sa librairie. C'est à partir de cette époque qu'il adjoint l'enseigne *Aux Trois Vertus* – autrefois celle de Ch. Savreux – à la sienne propre, *À saint Prosper*.

[8] BNF, manuscrit français 7054 (fonds cité ci-après "ms. fr.").

autorités et les libraires et/ou imprimeurs après la Révocation de 1685, au sujet des livres devant désormais "faire autorité" auprès des Nouveaux Convertis. Y sont détaillées notamment les dépenses engagées par les libraires et imprimeurs pour la fabrication des ouvrages recommandés, ainsi que les sommes perçues par les gens du livre pour la fourniture de ces volumes. Ainsi Desprez engage-t-il les sommes suivantes pour l'impression du *Catéchisme du concile de Trente*, 12°, contenant

> 30 feuilles ½. Le papier luy couste la rame 6 l. t. L'impression la rame 5 l. t. L'assemblage la rame 5 s. [Le tout] 11 l. t. 5 s. C'est pour le blanc 14 s. Pour la relieure en parch. carton 5 s. En veau 8 s.[9]

Durant l'année 1685, Desprez fournit un total de trois cent cinquante volumes pour une somme de 437 l. t. 10 s.,[10] puis, entre le 1er avril et le 1er juillet 1686, cinq cent cinquante volumes pour 740 l. t. le tout.[11] Ont été également dépouillés les registres de privilèges accordés par le chancelier entre les années 1653 et 1710, que ce soit pour des impressions ou des réimpressions,[12] les registres de saisie d'ouvrages au titre du dépôt légal, loin d'être toujours appliqué,[13] le registre des livres de privilèges reçus par la bibliothèque du Roi de 1684 à 1720,[14] ou encore la fiche rédigée sur Desprez lors de l'enquête du Bureau de la librairie de 1701 qui indique, entre autres informations sur la formation du maître ou la composition de son atelier en matériel et en personnel, les ouvrages dont l'impression est en cours, en l'occurrence,

> la bible de M. de Saci latine & francoise de petit romain, [mais Desprez] ne peut dire le nombre de feuillets n'estant pas preste d'estre achovée. Il imprime encore la Pratique de la prière continuelle petit in douze.[15]

De façon partielle pour l'un, et (théoriquement) exhaustive pour l'autre, le contrat de mariage[16] et l'inventaire après décès de Guillaume Desprez[17] offrent également

[9] BNF, ms. fr. 7054, fol. 14r.

[10] BNF, ms. fr. 7054, fol. 174r.

[11] BNF, ms. fr. 7054, fol. 170r.

[12] Registres de privilèges de librairie – années 1653–1660 : BNF, ms. fr. 21944 ; années 1660 (environ)–1673 : BNF, ms. fr. 21945 ; années 1673–1687 : BNF, ms. fr. 21946 ; années 1688–1699 : BNF, ms. fr. 21947. Extraits des registres du Conseil d'État – années 1703–1705 : BNF, ms. fr. 21948 ; années 1705–1710 : BNF, ms. fr. 21949.

[13] BNF, ms. fr. 22076.

[14] BNF, ms. archives Ancien Régime 34.

[15] BNF, nouvelles acquisitions françaises 400, fol. 118r.

[16] Archives nationales (citées ci-après "AN"), Minutier central des notaires parisiens (cité ci-après "MC"), étude CII, liasse 79, 12 p. : contrat de mariage entre G. Desprez et Catherine Mangeant (22 novembre 1673).

[17] AN, MC, étude XCVIII, liasse 372, 81 p. : inventaire après décès de G. Desprez (22 juillet et 22 octobre 1709).

une aide précieuse dans la reconstitution du catalogue de l'imprimeur. Le premier présente déjà, outre les modalités du contrat d'union proprement dit, un « estat sommaire des marchandises [...] appartenant a Desprez »[18] – en l'occurrence, les livres –, tandis que le second, en séparant cette fois fonds et assortiment, dresse en une vingtaine de pages la liste supposée complète des titres et le nombre de leurs exemplaires respectifs conservés dans l'officine à la mort du libraire-imprimeur. Le principal écueil de ces actes notariés, pour l'identification des livres, reste leur formulation souvent très approximative et pas du tout systématique : le titre de l'ouvrage y est généralement retranscrit selon l'usage et non selon la page de titre, l'auteur ou le format, voire les deux, sont trop souvent omis. Quant aux volumes de peu d'importance ou mésestimés par les recenseurs, ils disparaissent littéralement dans des prisées globales ("X volumes de peu d'importance", selon la formule consacrée !) sans que l'on en sache même la teneur.

S'ajoutent enfin à ces sources principales des mentions de titres glanées çà et là dans les mémoires, journaux contemporains, ou autres écrits retranscrivant notamment la polémique politico-religieuse déclenchée par les publications jansénistes. On ne saurait non plus omettre de citer parmi les sources, entre autres ressources électroniques, le catalogue informatisé de la Bibliothèque nationale de France.[19] Configuré notamment pour pouvoir faire une recherche par nom d'éditeur, libraire et/ou imprimeur, il se révèle – quand il fonctionne ! – une aide précieuse, mettant en quelques minutes à la disposition du chercheur plusieurs centaines de notices enregistrées à l'adresse de Guillaume Desprez, dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Il faut toutefois se garder d'un trop grand optimisme, puisque les quelque six cents notices trouvées par le sondage mêlent aussi bien les éditions originales que les contrefaçons, connues, supposées ou encore non dévoilées, sans parler des doublons ni des erreurs de catalogage. Quelques sondages aléatoires supplémentaires ont ainsi fait ressortir des titres sinon introuvables, du moins non recensés par une recherche méthodique – en raison de coquilles dans la rédaction de la notice, par exemple. Autant d'exemples de sources, donc, pour montrer combien leur recoupement est indispensable pour pallier les incomplétudes ou la difficulté d'exploitation des unes ou des autres. Enfin, les premiers sondages effectués dans les catalogues de vente n'ayant pas laissé entrevoir un apport suffisant à ce stade de l'enquête, l'exploitation de cette source n'a pas été poursuivie pour l'instant.[20]

[18] AN, MC, étude CII, liasse 79, p. 7.

[19] On peut citer comme autres ressources électroniques d'importance, également en ligne, le catalogue informatisé de la bibliothèque municipale de Lyon, ou le Catalogue collectif de France – ce dernier, d'utilisation moins commode, car il faut, pour l'interroger, au moins un auteur ou un titre ; une recherche par nom d'imprimeur, libraire et/ou éditeur n'est pas possible.

[20] Pour une première approche, BLÉCHET, Françoise: *Les Ventes publiques de livres en France, 1630–1750. Répertoires des catalogues conservés à la Bibliothèque nationale*. Oxford, Voltaire Foundation, 1991. 156 p.

Une fois dressée la liste des impressions supposées sorties de l'imprimerie Desprez, il convient d'en examiner tous les titres dans les éditions mises en évidence et d'en faire la collation méthodique selon les règles et conventions de bibliographie matérielle en usage,[21] afin de pouvoir proposer un catalogue d'impressions dans lequel se seront glissées le moins de contrefaçons possible. L'examen bibliographique en France étant encore en cours,[22] ne seront ici évoquées que les recherches menées dernièrement en Europe centrale où ont été diffusées, par la conjonction de plusieurs influences, les idées jansénistes parties de France.

C'est avec un certain retard, du moins un recul de quelques décennies par rapport à la chronologie qui est la sienne en France, que le jansénisme pénètre en territoires allemands[23] et, plus généralement, dans les terres d'Empire et les États héréditaires de la maison des Habsbourg d'Autriche, principalement lorsqu'est fulminée en 1713 la bulle pontificale *Unigenitus*. Jusque-là, rares sont encore les théologiens ou prédicateurs qui, à l'instar de Jean La Placette, pasteur français réfugié à Berlin au moment de la Révocation, exportent de fait les idées jansénistes en tentant d'adapter certains principes moraux prônés par les théologiens proches de Port-Royal comme Pierre Nicole.[24] Ce sont en effet les protestants qui, en révélant les points communs entre l'augustinisme et les principes professés par les réformés sur la grâce, la morale et le gouvernement de l'Église, se font les premiers vecteurs des idées jansénistes.

Mais c'est surtout à partir des années 1720 et dans la seconde moitié du XVIIIe siècle que se révèle une véritable influence de la pensée janséniste, jusque dans les cercles du pouvoir autour de l'impératrice Marie-Thérèse. Car c'est d'abord

[21] Parmi les ouvrages de références en la matière, on peut citer GASKELL, Philip: *A New Introduction to Bibliography* [1re éd., Oxford, Oxford University Press, 1972]. Winchester, St Paul's Bibliographies / Newcastle (Del.), Oak Knoll Press, 1995, 438 p., et BOWERS, Fredson: *Principles of Bibliographical Description* [1re éd., Princeton, Princeton University Press, 1949]. Winchester, St Paul's Bibliographies / Newcastle (Del.), Oak Knoll Press, 1994. XXV–499 p.

[22] Les fonds français examinés de manière exhaustive sont : à Paris, ceux de la Bibliothèque nationale de France (auxquels sont associés ceux de la bibliothèque de l'Arsenal), de la bibliothèque de Port-Royal, si possible (pour des questions matérielles) de la bibliothèque Mazarine ; celui de la bibliothèque municipale de Lyon, contenant notamment le fonds de la bibliothèque jésuite des Fontaines. Des sondages dans le Catalogue collectif de France, ainsi que dans le catalogue rétrospectif (conversion en cours) des notices des bibliothèques municipales, devraient venir compléter cette recherche. L'idéal demeurant de pouvoir consulter en mains propres le plus grand nombre d'éditions pour en faire la recension exacte.

[23] DEINHARDT, Wilhelm: *Der Jansenismus in deutschen Landen. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des 18. Jahrhunderts*. Réimpr. [de l'éd. de München, Kösel & Pustet, 1929]. Hildesheim, H. A. Gerstenberg, 1976. 28. : « Vor dem Jahre 1713 hat das katholische Deutschland von der jansenistischen Bewegung kaum recht Notiz genommen. »

[24] POTT, Sandra: *Reformierte Morallehren und deutsche Literatur von Jean Barbeyrac bis Christoph Martin Wieland*. Tübingen, M. Niemeyer, 2002. 24.

taire de sa bibliothèque de Rodosto (dans l'actuelle Turquie).[31] Parmi les prélats, des évêques comme György Klimó, à Pécs,[32] ou Ferenc Herzan, à Szombathely, ont également été lecteurs et vecteurs, dans leur diocèse, du jansénisme français.[33]

Le transfert de la pensée janséniste en Europe centrale, dans tous les sens du terme – c'est-à-dire telle quelle, partiellement et/ou pour en faire une "adaptation locale" – ne pouvant être contesté, il semble légitime de s'interroger sur le mode de diffusion de ces idées. C'est dans ce but qu'a été menée la recherche d'exemplaires d'éditions Desprez dans les fonds de plusieurs bibliothèques : à Vienne, la bibliothèque nationale autrichienne (Österreichische Nationalbibliothek, ÖNB) ; à Budapest, la bibliothèque nationale hongroise (Országos Széchényi Könyvtár, OSZK) et la bibliothèque universitaire (Eötvös Loránd Tudományegyetem / Egyetemi Könyvtár, ELTE) ; à Prague, la bibliothèque nationale tchèque logée dans le Klementinum (Národní Knihovna České Republiky, NKP) et la bibliothèque du monastère de Strahov (Strahovská Knihovna, SK). On pourra naturellement contester la représentativité de bibliothèques dites nationales, de même que l'absence regrettable de certaines institutions (telle la bibliothèque universitaire de Vienne), ou celle encore de bibliothèques ecclésiastiques, privées – princières ou religieuses[34] –, susceptibles de conserver des ouvrages jansénistes.[35] Il va sans dire que les résultats ici présentés ne sauraient être généralisés sans l'apport d'analyses complémentaires, mais se veulent plutôt les premiers fruits d'une enquête en cours. Le choix s'est porté sur des bibliothèques nationales non en tant que telles, mais pour des contraintes d'abord matérielles : en un temps limité, ces institutions conjuguaient à la fois la richesse et la variété du fonds, une facilité d'accès appréciable (par rapport à des institutions "privées") et, dans le meilleur des cas, la mise à disposition de ressources électroniques facilitant les conditions de consultation des ouvrages (dans un souci, il faut l'avouer, de rentabilité de l'entreprise dans le

[31] KÖPECZI, B.: *Le jansénisme de François II Rákóczi...*, 39.

[32] HÖLVÉNYI, György: *Katholische Aufklärung und Jansenismus in Ungarn.* In: *Katholische Aufklärung und Josephinismus* [colloque, Wien, 1977]. Éd. Elisabeth KOVÁCS. Wien, Verl. für Geschichte und Politik, 1979. 93–100 ; sur ce point, 99.

[33] TÓTH, F.: *Le jansénisme dans les collections de la bibliothèque diocésaine de Szombathely...*, 189–196.

[34] L'intérêt incontestable des bibliothèques privées souffre malheureusement du fait qu'elles n'ont pas toujours été inventoriées et, lorsqu'elles l'ont été, elles ne sont aujourd'hui pas systématiquement conservées en un seul dépôt, ce qui rend la consultation de leurs ouvrages malaisée. Jusqu'à présent ont été consultés, parmi les inventaires disponibles, celui de la bibliothèque du prince Rákóczi par ZOLNAI, Béla: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926. 27 p. ; pour Szombathely et la bibliothèque de l'évêque Herzan, le mémoire de ORAVECZ, Mónika: *Les Livres de langue française de la bibliothèque diocésaine de Szombathely* [mém. de fin d'études dactylographié]. Szombathely, 1994. 173 p. ainsi que l'inventaire réalisé par NAGY, Rezsőné–GÉFIN, Mária: *A szombathelyi Herzan-könyvtár francia könyvei és kéziratai.* Győr, Győregyházmegyei Alap Nyomdája, 1934. 96 p. L'enquête se poursuit.

[35] On peut par exemple s'attendre à trouver un grand nombre d'éditions jansénistes dans les bibliothèques de leurs principaux contradicteurs, les Jésuites.

temps imparti). La qualité de la production de Guillaume Desprez, que l'on a pu qualifier à bon droit de "libraire de Port-Royal", couvre assez bien l'ensemble du spectre des ouvrages dits jansénistes : on y retrouve les écrits d'Antoine Arnauld, de Pierre Nicole (ouvrages de morale et écrits plus polémiques), les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament dans la traduction de Le Maistre de Sacy, des éditions de saint Augustin ou de saint Fulgence, les traités mathématiques comme philosophiques de Pascal, etc. S'attacher à repérer ces éditions en particulier n'a donc rien de hasardeux.

Des examens de bibliographie matérielle menés en bonne et due forme accordent une attention particulière à la description des marques de provenance portées par les ouvrages : marques de possession externes – telles les reliures aux armes –, ou internes comme les ex-libris, les dédicaces, les simples notes manuscrites, etc. Toutefois, il est absolument impératif d'en faire une interprétation raisonnée, sous peine de prêter le flanc à une critique méthodologique pleinement justifiée. À cet égard, il n'est pas inutile de rappeler certains points qui, tout évidents qu'ils paraissent, n'en sont parfois que plus vite oubliés. D'abord, le possesseur d'un ouvrage n'est pas toujours identifiable, faute de quelque marque de provenance que ce soit (et c'est très souvent le cas) ; quand il l'est, il n'est pas toujours, loin s'en faut, connu (qu'il s'agisse d'un particulier ou d'une collectivité). Ensuite, posséder un livre ne signifie pas nécessairement l'avoir lu. Enfin, en matière de littérature polémique, comme c'est le cas ici pour les ouvrages jansénistes, on peut être détenteur d'un livre pour deux raisons diamétralement différentes, à savoir l'adhésion, ou au contraire le désaccord avec le contenu. (Dans ce dernier cas, connaître les arguments de l'adversaire permet de mieux le combattre, comme on peut s'y attendre de la part des Jésuites.) La bibliothèque "contemporaine" comme institution, lieu de conservation et de consultation doué d'une histoire propre, par le fait qu'elle a pu acquérir et intégrer dans ses fonds des éditions effectivement du XVIIe siècle, mais à une époque bien ultérieure (et pour une durée parfois limitée), joue ici pleinement son rôle d'intermédiaire en facilitant l'accès à des ouvrages de consultation sinon beaucoup plus confidentielle.[36]

Il s'agit donc avant tout d'examiner dans quelle mesure le livre, comme objet matériel, a pu être un vecteur de diffusion du jansénisme français en Europe centrale. Les voyages parisiens, voire les visites à Port-Royal de quelques nobles allemands, autrichiens, de Bohême ou de Hongrie, non plus que les séjours d'études des futurs hauts ecclésiastiques au Collegium Germanicum de Rome – à l'occasion desquels ils ont pu s'imprégner de la pensée augustinienne soit pour la faire leur, soit pour

[36] On peut citer comme exemple le cas français de la bibliothèque municipale de Lyon, dépositaire du fonds de la bibliothèque jésuite des Fontaines "seulement" jusqu'en 2049.

la combattre[37] –, ne sauraient expliquer à eux seuls la propagation et l'évolution des idées jansénistes dans les territoires d'Empire et les États héréditaires. Rares sont également, semble-t-il, les correspondances assidues entre les partisans français et étrangers, du moins sur les questions théologiques et politiques au cœur des controverses.[38] Car s'il est un correspondant actif et efficace pour relier les cercles jansénistes français, hollandais, allemands et autrichiens, organiser l'envoi massif d'ouvrages de la France vers l'étranger, et assurer la diffusion des *Nouvelles ecclésiastiques*, c'est bel et bien Gabriel Dupac de Bellegarde (1717–1789),[39] proche de l'Église d'Utrecht et éditeur scientifique de la prestigieuse édition in-quarto des œuvres d'Antoine Arnauld en quarante-trois tomes.[40] Enfin, une fois sur place, que ce soit en Autriche, en Bohême ou en Hongrie, comment et par qui les livres jansénistes peuvent-ils être transmis, et avec eux leur contenu ?

Les examens des exemplaires des éditions Desprez retrouvés dans les bibliothèques d'Europe centrale mettent en évidence plusieurs aires de réception de ces ouvrages. Les cercles du pouvoir constituent l'une d'entre elles, comme semblent le montrer plusieurs titres détenus par le prince Eugène de Savoie. Sa bibliothèque, rassemblant quelque quinze mille volumes aujourd'hui conservés à Vienne (ÖNB), s'est constituée par les achats successifs commandés par le prince à des agents à travers toute l'Europe. Reliés en maroquin de couleur différente selon leur contenu, les ouvrages les plus précieux portent en plus les armes du prince, reconnaissables à la croix de Savoie et à la chaîne de l'ordre de la Toison d'or.[41] Parmi eux ont été retrouvées plusieurs "éditions Desprez", dont les œuvres de Fulgence,[42] promoteur de l'augustinisme et très prisé pour cette raison des jansénistes, un traité d'Antoine Arnauld et/ou Pierre Nicole,[43] un traité de morale,[44] ainsi qu'une contre-

[37] L'influence italienne est largement mise en avant par HERSCHE, Peter: *Der Spätjansenismus in Österreich*. Wien, Verl. der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1977. VIII–451 p. Sur le passage du jansénisme autrichien à l'*Aufklärung*, voir HERSCHE, P.: *Les jansénistes en Autriche et en Allemagne face à la Révolution*. In: *Jansénisme et Révolution* [colloque, Versailles, 1989 ; *Chroniques de Port-Royal*, n° 39, 1990]. Éd. Société des amis de Port-Royal, Paris, Bibliothèque Mazarine, 1990. 253–268.

[38] PRÉCLIN, Edmond: *L'influence du jansénisme français à l'étranger*. = *Revue historique*, n° 182, 1938. 24–71. E. Préclin cite l'exemple du chanoine régulier Eusèbe Amort, jeune prêtre et professeur du monastère haut-bavarois de Polling (à l'est de l'Ammer Bach et au sud-ouest du Würmsee), qui commença une correspondance avec le père Le Courayer, bibliothécaire de Sainte-Geneviève (31).

[39] HERSCHE, P.: *Der Spätjansenismus in Österreich*..., 232–234.

[40] *Œuvres de messire Antoine Arnauld* [...]. Paris-Lausanne, S. d'Arnay, 1775–1783. 43 t., 4°.

[41] Les ouvrages de la bibliothèque d'Eugène de Savoie sont immédiatement identifiables, qu'ils soient ou non reliés aux armes du prince, car ils portent tous en tête de leur cote les initiales "BE", pour Bibliotheca Eugeniana.

[42] FULGENCE: *Opera, quæ sunt publici juris,omnia* [...]. Paris, G. Desprez, 1684. 4° (ÖNB, BE.1.M.18).

[43] *Le Renversement de la morale de Jesus-Christ par les erreurs des calvinistes* [...]. Paris, G. Desprez, 1672. 4° (ÖNB, BE.2.L.25).

façon de la première édition des *Pensées* de Pascal.[45] À un niveau différent, les ordres religieux se montrent naturellement sensibles à la littérature janséniste (outre le fait que devrait être certainement conservé un grand nombre des éditions recherchées dans des bibliothèques jésuites). On peut citer, à titre d'exemple, les augustins du couvent Sainte-Catherine de Prague, détenteurs des œuvres de saint Fulgence déjà rencontrées,[46] ou encore des oratoriens lecteurs des traités physiques et mathématiques de Pascal,[47] conformément à leurs préoccupations scientifiques. À un autre niveau de la hiérarchie ecclésiastique, on retrouve des ouvrages jansénistes jusque dans les bibliothèques diocésaines : ainsi en Hongrie, à Szombathely, une bible de la traduction de Le Maistre de Sacy, mais plus tardive, sortie des presses de Guillaume Desprez fils en 1724.[48] De façon semblable, la bibliothèque diocésaine de Pécs semble conserver une importante collection d'éditions jansénistes françaises originales, qui devront être examinées prochainement pour être identifiées.[49] Une quatrième sphère de rayonnement, plus diffuse, se révèle enfin, celle de princes en marge des réseaux de pouvoir, mais qui se veulent dans leur entourage les promoteurs des idées et principes jansénistes. À l'instar des fonds diocésains, ces bibliothèques princières, parfois conservées intactes, restent encore à explorer dans le détail pour en identifier les éditions. L'inventaire des livres de Ferenc II Rákóczi, malheureusement ancien, laisse espérer des résultats non négligeables. Le tiers de sa bibliothèque est constitué par de la littérature janséniste (environ quatre-vingt-dix ouvrages), comme par exemple deux traités de Pierre Nicole ou une collection de livres de la Bible dans la traduction de Le Maistre de Sacy, ainsi que quelques autres éditions susceptibles d'être sorties des presses de Guillaume Desprez.[50] Qu'ils soient religieux ou laïcs, les milieux touchés en premier lieu par le jansénisme sont lettrés, car le livre semble bel et bien constituer un vecteur important de la diffusion de ces idées politico-religieuses. Il est également notable que, si les sphères de pouvoir (civil comme ecclésiastique) sont d'abord séduites par l'aspect politique, "gallican" du mouvement, refusant de se plier au centralisme romain, les autres princes, de leur côté, mettent plutôt l'accent sur la piété intériorisée et la morale rigoureuse telles qu'elles sont prônées par les jansénistes.

---

[44] ESPRIT, Jacques: *La Fausseté des vertus humaines* [...]. Paris, G. Desprez, 1678. 2 vol., 12° (ÖNB, BE.3.T.46–47).

[45] PASCAL, Blaise: *Pensées de M. Pascal sur la religion* [...]. Paris, G. Desprez [*sic*], 1670. 12° (ÖNB, BE.1.X.31).

[46] FULGENCE: *Opera, quæ sunt publici juris, omnia* [...]. Paris, G. Desprez, 1684. 4° (NKP, 29.G.6).

[47] PASCAL, Blaise: *Traitez de l'equilibre des liqueurs* [...]. Paris, G. Desprez [contrefaçon ?], 1663. 12° (ÖNB, 72.M.96).

[48] ORAVECZ, M.: *Les Livres de langue française...*, 30.

[49] HÖLVÉNYI, G.: *Katholische Aufklärung und Jansenismus in Ungarn...*, 99.

[50] ZOLNAI, B.: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára...*, 23–25.

Un signe supplémentaire du succès du jansénisme en Europe centrale est probablement la large diffusion des contrefaçons dans ces régions. Un exemple particulièrement édifiant est l'abondance, dans toutes les bibliothèques explorées, des éditions des livres de la Bible dans la traduction de Le Maistre de Sacy, mais surtout dans leur forme contrefaite, à savoir en format 12°, œuvres vraisemblablement d'officines de Bruxelles ou d'Amsterdam. Dans le cas précis de la Bible, cela tendrait à confirmer l'hypothèse selon laquelle, la demande étant bien supérieure à l'offre, l'imprimeur Guillaume Desprez – officiellement seul détenteur du privilège d'impression des traductions bibliques de Sacy par contrat passé avec son exécuteur testamentaire[51] –, ne peut se prémunir contre une contrefaçon d'une telle ampleur. L'absence jusqu'ici constatée de toute tentative de poursuite en justice des contrefacteurs vient conforter cette idée, car Desprez est d'ordinaire plutôt procédurier. On ne saurait avancer l'argument de l'inefficacité de toute poursuite entamée contre des libraires et/ou imprimeurs non régnicoles, car plusieurs réseaux de gens du livre entre la France et les Pays-Bas se sont vus condamnés en justice sur la requête de Desprez lui-même.[52] Voire, ce dernier est loin d'être désarmé face à ses confrères étrangers, puisqu'il va même jusqu'à leur faire appel pour s'associer dans des entreprises d'impressions.[53]

Enfin, une autre des conséquences évidentes du succès de la littérature janséniste en Europe centrale est, après la diffusion des éditions originales accessibles à un public encore assez limité, le développement des traductions de ces œuvres en langue vernaculaire. Précurseur en la matière, le comte Šporck fait d'abord imprimer les traductions d'œuvres jansénistes (réalisées par sa fille) dans son imprimerie de Lysá-nad-Labem, avant de se faire auteur lui-même d'ouvrages d'inspiration janséniste. Que ce soit en Allemagne[54] ou en Autriche[55] dès les années 1760, ou une décennie plus tard en Hongrie,[56] la littérature janséniste fait tourner

[51] AN, MC, étude LXXVI, liasse 83, 7 p. : contrat passé entre G. Desprez et Jean Issaly pour la cession des privilèges d'impression-édition de la "Bible de Sacy" (9 mars 1684).

[52] À titre d'exemple, on peut citer, au début du XVIIIe siècle, l'affaire opposant G. Desprez à François Godard, libraire de Reims, pour l'édition – qualifiée par Desprez de contrefaçon – d'une bible dans la traduction de Le Maistre de Sacy en 4 volumes, 2°, imprimée à Liège et Luxembourg. Voir à ce sujet BNF, ms. fr. 22071, pièce 199, 2°, 14 p. : « Mémoire, pour servir au procès qui est à juger entre Guillaume Desprez, imprimeur et libraire ordinaire du Roy : et François Godard, libraire à Reims ; Christophe Ballard, imprimeur à Paris ; & autres » [novembre 1702].

[53] C'est le cas en 1707, avec l'imprimeur d'Amsterdam Jean-Louis de Lorme, pour l'édition d'une bible française (dans la traduction de Le Maistre de Sacy) en 8 volumes 18°. On en retrouve trace dans la correspondance de J.-L. de Lorme, éditée par VAN EEGHEN, Isabella Henriette: *De Amsterdamse Boekhandel 1680–1725. (T. I.), Jean Louis de Lorme en zijn copieboek.* Amsterdam, Scheltema & Holkema, 1960. 179 p.

[54] DEINHARDT, W.: *Der Jansenismus in deutschen Landen...*, 106.

[55] HERSCHE, P.: *Der Spätjansenismus in Österreich...*, 235.

[56] HÖLVÉNYI, G.: *Katholische Aufklärung und Jansenismus in Ungarn...*, 100.

les presses. En Autriche, à la fin du XVIIIe siècle, 60 % des œuvres jansénistes imprimées sont des traductions.[57] Cette production est assurée pour un quart au moins par le Viennois Trattner qui contribue ainsi, à sa manière, à la diffusion du livre janséniste d'origine française. À l'exception de Trassler, établi à Brno en Moravie, tous les autres éditeurs jansénistes sont à Vienne, comme Hörling, en charge, à partir de 1785, des *Wiener Kirchenzeitungen* (*Nouvelles ecclésiastiques de Vienne*).[58] Et si les auteurs du jansénisme presque contemporain font plus largement recette que leurs prédécesseurs du XVIIe siècle, Pierre Nicole et ses *Essais de morale* connaissent encore un franc succès, notamment dans les rangs du clergé non épiscopal et d'une certaine bourgeoisie, soucieuse de pratiquer une religiosité respectable et sans excès.[59]

Dans l'attente d'examens plus nombreux, nous nous garderons bien de prêter au livre janséniste français une influence supérieure à celle qu'il a pu réellement avoir sur la diffusion des idées du mouvement en Europe centrale à la fin du XVIIe et au XVIIIe siècle. Ce serait négliger deux autres "filières" essentielles de propagation de cette pensée, passant par les Pays-Bas et l'Italie. L'influence des premiers se manifeste déjà, mêlée au réseau français, dans la circulation des contrefaçons, à laquelle il faut ajouter le rôle important de l'Église d'Utrecht. Et c'est encore à Louvain que Nicolas de Hontheim, *alias* Febronius, s'imprègne de la doctrine du canoniste janséniste Van Espen.[60] Attaché également au principe français du gallicanisme, il se prononce pour une restriction du pouvoir pontifical tendant vers l'épiscopalisme, dans son traité controversé *De statu Ecclesiæ et legitima potestate Romani Pontificis* (1763), formant le projet d'une Église impériale autonome non hostile à la réunion des confessions et rappelant, par certains aspects, le joséphisme.[61]

Quant à l'Italie, elle reste, par le rôle central de Rome dans la formation des évêques réformateurs de l'Empire, un lieu d'étape incontournable, où ceux-ci ont pu prendre connaissance des idées jansénistes. C'est en effet au Collegium Germanicum que s'est infiltré le courant de la sana dottrina prônée par Muratori, partisan d'un retour aux véritables sources du christianisme, à l'Écriture et aux Pères de l'Église, tendance qui n'est pas sans rappeler certains des principes mis en avant par les partisans de l'augustinisme.

Il ne fait cependant pas de doute que, à défaut de véritables relations entretenues entre l'Europe centrale et la France, le livre, cet objet imprimé, constitue une excellente "introduction" au jansénisme français, réservée cependant à une

[57] HERSCHE, P.: *Der Spätjansenismus in Österreich*..., 235.
[58] BÉRENGER, J.: *Histoire de l'empire des Habsbourg*..., 477.
[59] PIRICH, G.: *Franz Giftschütz (1748–1788)*..., 72.
[60] *Deutsche biographische Enzyklopädie (DBE). Vol. V.* München, K. G. Saur, 1997. 169.
[61] LEBEAU, Christine: *Les livres interdits*..., 254.

élite lettrée – incarnée par la noblesse, proche du pouvoir ou non, et les prélats. Introducteur d'idées politiques et religieuses nouvelles, dans des régions où se propagent à la fois la Réforme catholique, soucieuse de bannir les excès d'une religiosité trop baroque, et un mouvement d'opposition forte au centralisme romain, le jansénisme inspire tant le pouvoir civil que religieux dans leur volonté réformatrice, sous les règnes de Marie-Thérèse et Joseph II.

JULIETTE GUILBAUD

A janzenista eszmék térhódítása Közép-Európában a XVII–XVIII. században a francia könyvek segítségével

Az eszmetörténethez szorosan kapcsolódó egyéb kutatási területek, társadalom, kultúra, politika, vallás éppúgy, mint a különböző nemzeti történelmek idetartozó fejezetei, hatalmas, mindeddig kihasználatlan lehetőségeket rejtenek a történeti vizsgálódás számára.

A tanulmány a francia janzenizmus szinte „hivatalos" nyomdásza, könyvkiadója, Guillaume Desprez tevékenységének bemutatásával, egyúttal a janzenista eszmék terjedésének lehetőségeiről is szól.

Desprez munkásságát több oldalról lehet és kell megközelíteni. A nyomdatermékek összeírása, katalogizálása, a könyvjegyzékek és leltárak felkutatása, bemutatása éppúgy, mint a Desprez műhelyben megjelent művek meglétének vizsgálata különböző könyvtárak állományában, kiváló áttekintést ad az eszmetörténet, a politikatörténet és a nyomda- és könyvtörténet összefüggéseiről. A vizsgálódás kiterjed az Osztrák Nemzeti Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár valamint a prágai Národní Knihovna és a strahovi gyűjtemény állományára, így kísérelve meg számba venni a janzenista eszmék terjedésének mértékét a Közép-Európába ebben az időben eljutó francia nyomtatványok segítségével.

KÖZLEMÉNYEK

Johann Heinrich Alsted könyvtárának egy kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Johann Heinrich Alsted könyvtáráról éppoly kevés adat áll rendelkezésünkre, mint Alsted egész életéről. A könyvtár magyarországi, erdélyi sorsával legutóbb Viskolcz Noémi foglalkozott a Johann Heinrich Bisterfeld-bibliográfia és -könyvtár kapcsán.[1] Az 1629 őszén Bethlen Gábor meghívására, Alsteddel és M. Philipp Ludwig Piscatorral együtt Gyulafehérvárra érkezett Bisterfeld nem csupán a gyulafehérvári főiskola filozófia professzora volt, hanem Alsted Anna nevű lányának férje, akinek közvetlen köze lehetett Alsted könyvtárához és annak utóéletéhez.

Megbízható források hiányában a könyvtárra vonatkozó eddigi kutatások eredményei a következőkben összegezhetők:

1. Alstednek Herbornban, ahonnan Erdélybe indult, saját könyvtára volt. Ehhez tartozott az a könyvtárrész, amelyet apósától, az 1620 októberében elhunyt herborni nyomdásztól, Christoph Corsinustól örökölt végrendeleti úton. Az Alsted-könyvtár egyik fennmaradt kötetét ma is Herbornban őrzik.[2] Ez Paulus Scalichius *Satirae philosophicae sive miscellaneorum tomus primus* (Königsberg 1563) című műve, amelyben Alsted 1613-ban kelt autográf tulajdonosi bejegyzése olvasható: „Liber hic dono missus e[st] ex Poloniâ. Johan. Henr. Alstedius anno 1613."[3] A bejegyzés fő jellegzetessége, hogy két részből áll. Alsted először azt rögzítette, hogy a kötetet Lengyelországból kapta. Ezt követően latin alakjukból rövidített keresztnevei után – ugyancsak latinos formában – jegyezte be családnevét, végül rögzítette a könyvtárba kerülés évét. A XVI. századi hermetikus érdeklődésű tudományos kalandor, a magát horvát létére a hunok grófjának valló kabalista, Raimund Lull nézeteit követő Scalichius (Scaligius, Scaliger, Likai Skalich Pál, Skalics Pál) neve megtalálható a Viskolcz által közölt, 1688 körülre datált, a nagyszebeni Bisterfeld-hagyatékban őrzött 247 tételes katalógusban, a névhez azonban nem kapcsolódik cím, így a mű azonosíthatatlan.[4]

2. Alsted autográf tulajdonosi bejegyzésével a bécsi Egyetemi Könyvtárban is őriznek egy kötetet. A negyedrét alakú kolligátum mindhárom tagja Frankfurtban, Lukas Jennis nyomdájában látott

[1] VISKOLCZ Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia – A Bisterfeld-könyvtár.* Bp.–Szeged, 2003. Scriptum Rt. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VI/. Alstedről vö. még: KVACSALA, Johann: *Johann Heinrich Alstedt.* = Ungarische Revue (9.) 1889. 628–642.; EVANS, R. T. W.: *Alsted és Erdély.* = Korunk (32.) 1973. 1908–1916.

[2] Theologisches Seminar, Herborn; jelzete: AB 3488. – A kötetet leírta HOTSON, Howard: *Johann Heinrich Alsted's Relation with Silesia, Bohemia and Moravia: Patronage, Piety and Pansophia.* = Acta Comeniana (12.) 1997. 13–35, itt: 30–31.

[3] HOTSON: *i. m.* (2. jegyzet) 31, 84. jegyzet.

[4] VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 78, 110, 158, 222, 223.

nyomdafestéket.[5] A kolligátum első tagja a tübingeni Christoph Besold által kiadott, Johann Tauler neve alatt megjelentetett ál-tauleri mű, a *Nachfolgung des Armen Lebens Christi* (1621).[6] E kolligátumtag őrzi az 1994-ben, Ulrich Bubenheimer által kiegészítve közölt bejegyzést a következő formában: „J[ohann] H[einrich] Alsted, [Theologieprofessor in Herborn], 1624".[7] A bejegyzés fő jellegzetessége Alsted vezetéknevének a német nyelvű könyvhöz illeszkedő németes alakja. Szerkezete megegyezik a herborni bejegyzés második részével: a rövidített formában rögzített keresztnevek után a családnevet a beszerzési év követi.

3. Alsted végrendeletét Kruppa Tamás azonosította a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárában. A Kemény József hagyatékában megőrzött végrendelet könyvtárra vonatkozó része rövid és sommás: „Libri mei manuscripti omnes combaruntur [!] utpote inelaborati",[8] azaz, Alsted élete végén úgy döntött, hogy könyvtárát és kéziratos szellemi hagyatékát meg kell semmisíteni.

4. Beke Antal 1894-ben kiadta Geleji Katona István Rákóczi Györgyhöz intézett levelét, amelyben szemtanúként írt Alsted haláláról.[9] A levélből megtudjuk, hogy egyrészt Alsted „[...] a manuscriptumit sub anathemate hagyá, hogy megégessük [...]", másrészt, amikor Alsted a kérés végrehajtását veszélyben érezte, előhozattatta egyik „nagy testes munkáját", azt saját kezével feldarabolta és „[...] az árnyék székben vettette [...]". Onnan egy mendicanssal kivetették a megcsúfolt kötetet, s Alsted felesége kérésére átadták Alsted vője „[...] Bisterfeldius [...] ő kglme kezéhez [...]". Geleji Katona szerint Alsted rájött, hogy a szétszabdalt kötetet megmentették, „[...] és azt mondta, hogy megveri a gyermeket a ki kivötte [...]". A haldokló eszerint értelme teljes birtokában kívánta megsemmisíteni kéziratait, környezete azonban – Alsted akaratával szembehelyezkedve – a feleség döntésének megfelelően Bisterfeldre bízta a művek védelmét.

Viskolcz Noémi Alsted könyvtárára vonatkozó hipotézisei a következőkben foglalhatók össze:

1. Alsted herborni könyvtárát vagy annak egy részét magával vihette Erdélybe.[10]

2. Amikor útban Erdély felé kirabolták, könyveket is elrabolhattak tőle vagy ő maga kényszerülhetett arra, hogy könyvet adjon el. Talán ezzel áll összefüggésben a bécsi Egyetemi Könyvtárban található, Alsted tulajdonából származó kötet.[11]

3. A korabeli tudós könyvtárak méreteinek ismeretében Alsted könyvtára „akár több ezer kötetre is rúghatott".[12]

4. „Szinte biztosra vehetjük, hogy sem a kéziratokat, sem a könyveket nem vetették tűzre Alsted akarata szerint, hanem megmaradtak a feleségnél."[13]

5. A kérdésre, mi lett Alsted könyvtárával halála után, több feltételes válasz is megfogalmazódott.
a) Együtt maradt a könyvtár,[14] s azt Alsted felesége visszavitte magával Herbornba 1647 őszén.[15]

[5] Vö. VISKOLCZ Noémi: *Lucas Jennis frankfurti könyvkiadó katalógusa 1626-ból.* In: *Művelődési törekvések a kora újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* Szerk. ÖTVÖS Péter, BALÁZS Mihály [...], Szeged, 1997. 639–655, itt: 643.

[6] Jelzete a bécsi Egyetemi Könyvtárban: I 178.570.

[7] BUBENHEIMER, Ulrich: *Schwarzer Buchmarkt in Tübingen und Frankfurt. Zur Rezeption nonkonformer Literatur in der Vorgeschichte des Pietismus.* = Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte (13.) 1994. 149–163, itt: 155, 15. jegyzet.

[8] A szövegrészt közli VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 77, 22. jegyzet.

[9] *Geleji Katona István levelei Rákóczyhoz.* Közli BEKE Antal. = Irodalomtörténeti Közlemények (4.) 1894. 336–346, itt: 338.

[10] VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 78.

[11] VISKOLCZ, *i. m.* (1. jegyzet) 78–79.

[12] VISKOLCZ, *i. m.* (1. jegyzet) 79.

[13] VISKOLCZ, *i. m.* (1. jegyzet) 78.

[14] VISKOLCZ, *i. m.* (1. jegyzet) 79–80.

[15] VISKOLCZ, *i. m.* (1. jegyzet) 78.

b) A könyvtár Alsted fiáé lett, aki megtartotta magának Erdélyben.[16] c) Alsted végrendelete szerint ingóságait és ingatlanait három gyermeke között osztották fel. Lehetséges, hogy könyvei is erre a sorsra jutottak.[17]

A hipotéziseket továbbgondolva a fentiekhez hozzátehetjük egyrészt azt, ha Alsted könyvtárát apósa, Christoph Corsinus példája nyomán és a végrendelet egyéb ingóságokra és az ingatlanokra vonatkozó részét követve felosztották gyermekei között, egyharmadrész Anna Alsted férjéé, Johann Heinrich Bisterfeldé lett, s bekerült az ő könyvtárába. Másrészt valószínű, hogy Alsted felesége már férje halála előtt kivételes szerepet szánt Bisterfeldnek a könyvtárral kapcsolatban, különben nem kívánta volna, hogy a haldokló férj által feldarabolt és megcsúfolt kötetet átadják neki. Ez utóbbi, a szemtanú Geleji Katona által rögzített körülmény azt is jelentheti, hogy Alsted felesége – nem kívánva teljesíteni férje könyvtárra vonatkozó végakaratát – fenntartotta magának a rendelkezés jogát, s talán az egész könyvtárat Bisterfeldnek szánta.

Viskolcz Noémivel[18] egyetértve úgy vélem, az Alsted- és a Bisterfeld-könyvtárak sorsának valamikor találkoznia kellett Erdélyben. Ezért érdemes röviden azt is összegezni, mit lehet tudni Bisterfeld könyvtáráról.

1. Bisterfeld végrendeletét Zimmermann Ferenc tette közzé a *Történelmi Tár* 1893-as évfolyamában.[19] A végakarat utolsó, családra vonatkozó pontja foglalkozik a könyvtárral. Ennek értelmében Bisterfeld egész könyvtárát a még gondoskodásra szoruló kislányának szánta. Lánya halála esetére úgy rendelkezett, a könyvtár legyen a gyulafehérvári kollégiumé azzal a megszorítással, hogy Erdélyben élő unokaöccse, Peter Wiederstein szabadon válogathasson a könyvek közül a saját könyvtára számára. Ebben az esetben Wiederstein rendelkezik Bisterfeld műveinek kiadási jogával is. Bisterfeld halála évében (1655) meghalt lánya is, így a könyvtár egységét minden valószínűség szerint megbontották. Ismeretes, hogy a gyulafehérvári főiskolai könyvtárba került Bisterfeld-könyvtár néhány kötete nem pusztult el az 1658. évi tatárdúláskor, ezeket a főiskolai könyvtár maradékával együtt a nagyenyedi kollégium őrizte meg.[20]

2. A nagyszebeni Városi Levéltár Bisterfeld-hagyatékában Bisterfeld autográf kéziratain kívül fennmaradtak másoktól, így Peter Wiedersteintől, a Bisterfeld-könyvtár egyik örökösétől származó iratok is. Lehetséges, hogy a Viskolcz által innen közölt és elemzett két könyvjegyzék egyike, a *Consignatio exemplarium A[nno] 1655. die 3. M.* című[21] valóban a Bisterfeld halála után nála maradt tankönyveket vette számba. A másik, cím nélküli könyvlista a 247. tétel után megszakad, tartalma alapján 1688 körül keletkezhetett,[22] s nagy valószínűséggel valamiképpen ugyancsak kapcsolatban állhatott Bisterfeld egykori könyvtárával. Feltételezhető, hogy a szűkszavú, meglehetősen gondatlanul készült, esetleg be sem fejezett, nem könyvkatalógus jellegű töredék-irat Peter Wiederstein vagy örököse könyveit vette[23] számba, s benne – egyelőre leválaszthatatlanul – ott vannak a Bisterfeld könyvtárából Wiederstein tulajdonába átszármazott kötetek is.

[16] VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 78.
[17] VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 79.
[18] VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 127.
[19] ZIMMERMANN Ferencz: *Bisterfeld végrendelete.* = Történelmi Tár [1892.] 1893. 171–175.
[20] HEREPEI János: *Miképpen kerülte el a gyulafehérvári bibliotékának egy része az 1658. évi tatár pusztítást?* = Magyar Könyvszemle (77.) 1961. 170–172; VITA Zsigmond: *Bethlen Gábor szellemi arcképéhez.* In: Uő.: *Az enyedi kohó.* Bp. 1986. 377.
[21] VISKOLCZ Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században.* = Magyar Könyvszemle (118.) 2002. 249–271, itt: 268–271.
[22] VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 72, 126–127.
[23] VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 129–171.

3. Michael Halicius 1674-ben készült, 1994-ben kiadott könyvjegyzékében[24] több, egyelőre ismeretlen forrásból származó Bisterfeld-, Alsted- és Piscator-kézirat, valamint Alsted-nyomtatvány leírása található. A Bisterfeld-kéziratok valószínűleg Bisterfeld könyvtárából kerültek ismeretlen módon Haliciushoz, s amint azt Viskolcz sem zárja ki,[25] a kéziratokon kívül Halicius ugyanebből könyvtárból talán szerzett nyomtatványokat is.

Hajós József adatokkal nem igazolt megállapításai nyomán Viskolcz azt is feltételezi, hogy Alsted kéziratai és nagy számú, elsősorban 1610–1630 között megjelent művei valamelyik erdélyi német professzor hagyatékából juthattak Haliciushoz.[26] Másrészt úgy véli, valamiképpen Haliciushoz kötődhet Alsted könyvtárának a sorsa is.[27] Az 1643-ban született Halicius – aki Bisterfeld tanítványa volt – 1674-ben végleg elköltözött Erdélyből. Hajós adatokat és könyvtári jelzeteket mellőző megállapításai[28] ellenére ma az ő könyvtárának sorsa is ismeretlen. Halicius könyvjegyzéke ugyanakkor azt bizonyítja, bárki vagy bárkik örökölték is Alsted könyvtárát, az a Bisterfeld halála utáni és az 1674-et megelőző években kezdett el szétszóródni. A továbbiakban először bemutatom az Alsted-könyvtár most előkerült harmadik kötetét, majd ennek segítségével összegzem a könyvtárra vonatkozó újabb ismereteket.

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára értékes metszetekkel díszített könyveket őrző különgyűjteményében, az úgynevezett Metszetszoba tárban M 434 (R 902048) jelzettel 1953-ban vették állományba Robert Fludd *Anatomiae amphitheatrum effigie triplici, more et conditione varia designatum* című, Frankfurtban 1623-ban Erasmus Kempffer tipográfiájában a „sumptibus Ioan. Theodor. Bry" megjegyzéssel kinyomtatott fólió alakú kötetet. A nyomtatvány nem tartozik az Egyetemi Könyvtár jezsuita korszakbeli XVI–XVIII. századi állományához; az Országos Széchényi Könyvtár 1953-ban fölös példányként adta át a pergamenbe kötött művet. Fludd művének e példányát a Széchényi Könyvtárban a 'B' növedéknaplóban 1953-ban a 810. számon vették állományba, s ott kapta a 307313 jelzetet is.[29]

Az *Anatomiae amphitheatrum* Fludd életművének egyik jelentős kötete, a közelmúltban reprint kiadásban is napvilágot látott (forrás: http://www.astrologos.org/A_E/page 000163.htm-101k-). Az okkult filozófus és orvos misztikus, egykorúan divatos természettudományos módszerrel Vesalius anatómiai munkássága nyomán mutatta be az emberi testet, valamint a Teremtő, a természet, az ember és a művészet kapcsolatát. A Kempffer fametszetes nyomdászjelvényével ellátott és az 1623. augusztus 8-án elhunyt Johann Theodor Bry – saját maga által 1615-ben készített – derékképportréjával díszített kötethez rézmetszetes díszcímlap járul. A minden bizonnyal ugyancsak Johann Theodor Bry által metszett, szorosan a mű témájához illeszkedő lapon álló emberi alak látható, aki maga előtt tart egy nagyobb körben elrendezett három, ugyancsak kör alakú kisebb szöveges és három nagyobb képi ábrázolást, „Homo seu microcosmus admirabile horum subiectorum omnium receptaculum." közös címfelirattal. A kör alakban elrendezett szövegek egy-egy mellettük lévő kép mondanivalóját és jeleit magyarázzák. A díszcímlapon több, különböző időben készített, tintával írt tulajdonosi bejegyzés található. (1. kép)

[24] *Michael Halicius könyvjegyzéke 1674-ből.* In: *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család környezete [...] A Teleki-család és környezete. Vegyes források.* S. a. rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3./ 194–209.

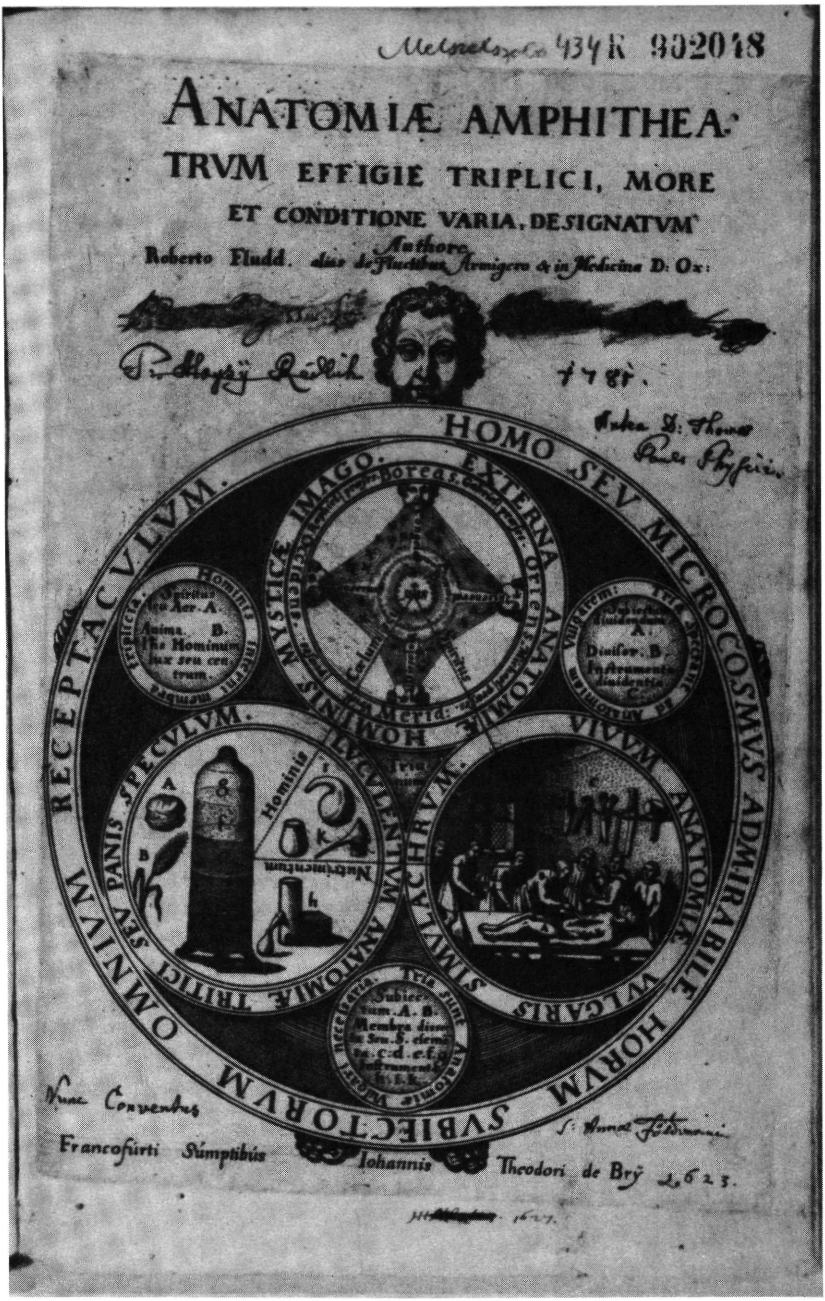
[25] VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 127.

[26] VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 76–77.

[27] VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 127.

[28] HAJÓS József: *Barangolás kolozsvári könyvtárakban.* Bukarest – Kolozsvár, 1999. 20, 158, 165.

[29] A kötet teljes terjedelme 332 lap és 1 rézmetszet (= díszcímlap), az utolsó oldal üres. Kollációja: [ ]^1, A^6–Z^6, Aa^6–Dd^6, Ee^4

1. Robert Fludd: Anatomiae amphitheatrum effigie triplici, more et conditione varia designatum. Frankfurt, 1623. E. Kempffer. Rézmetszetes díszcímlap a tulajdonosi bejegyzésekkel.

A díszcímlap felső harmadában az első tulajdonosi bejegyzést tintával besatírozták, áthúzogatták, s néhány helyen a papírlapot is átszakítva olvashatatlanná tették. Átvilágítás után mindössze az első nagy 'P' betű, később egy 'W', legvégül pedig a kétes olvasatú 'n. 789' ismerhető fel. A jelenleg '789'-nek tűnő számkombináció valószínűleg nem évre, hanem az egykori könyvtári elhelyezésre utal, s lehetséges, hogy a számjegyek elveszítették eredeti alakjukat az áthúzogatáskor.

A következő bejegyzés jól olvasható: „P. Aloysÿ Rédlich 1781." A 'P.' a latin pater megfelelő nyelvtani alakú rövidítése lehet, az Aloysius pedig a XVIII. században katolikusoknál kedvelt keresztnév. A minden valószínűség szerint magyar katolikus egyházi személy nevét egyetlen vonallal húzták át.

Ez alatt egy különböző tulajdonosokat megnevező, egy kéztől származó, feltételezhetően XVIII. század végén keletkezett bejegyzés kezdete található, mely a rézmetszet alsó peremén ér véget: „Antea D: Thoma[?] Pauli Physcii. Nunc Conventus S: Annae Földvarini". Azaz, a kötet a feltehetően világi tulajdonostól átkerült a dunaföldvári ferencesek Szent Anna konventjébe.[30]

Végül a díszcímlap rézlemezének lenyomatán kívül, legalul a következő, középső részén erőteljesen áthúzott bejegyzés olvasható „J H Alstedius 1627." A név más összetételű tintával íródott, mint a törlés, így fény felé fordítva nagyobb nehézség nélkül kiolvasható az 'Alstedius' névalak. (2. kép.) A bejegyzés szerkezete – név és az ezt követő évszám –, valamint a kezdőbetűvel rövidített kettős keresztnév és a latin kötet nyelvéhez illeszkedő latinos névalak megfelel a már ismertetett herborni bejegyzésnek, s összhangban áll a bécsi Egyetemi Könyvtár kolligátumának első tagjának bejegyzésével is. A név rézmetszetes díszcímlapot kímélő elhelyezése könyvet szerető és kímélő tulajdonosra vall.

A tulajdonosi bejegyzés írásképe összevethető Alsted 1609. december 25-én Szenci Molnár Alberthez intézett autográf levelének aláírásával.[31] (3. kép) A levél végén a rövidített kettős keresztnévvel, tárgyesetben álló névaláírás ('Joan. Henr. Alstedium') írásképe azonos a Fludd-kötetben szereplőével, azaz a tulajdonosi bejegyzés autográfnak tekinthető.

Mint tudjuk, Alsted jól ismerte a rózsakeresztes angol orvos, Robert Fludd műveit. Ezt bizonyítja többek között, hogy Fludd neve nem hiányzik az *Encyclopaedia* előszavából, az „[...] ante me fecisse videbam viros omni exceptione majores [...]"[32] megjegyzést követő felsorolásból.[33] Az *Encyclopaedia* szerző és mű-felsorolásában egy másik Fludd-művel, a „Robertum Flud in Macrocosmo et Microcosmo"-ként feltüntetett, *Utriusque Cosmi majoris scilicet et minoris metaphysica atque technica historia [...]* cíművel találkozunk, amelynek egyik kiadását Alsted talán be is szerezte magának.[34]

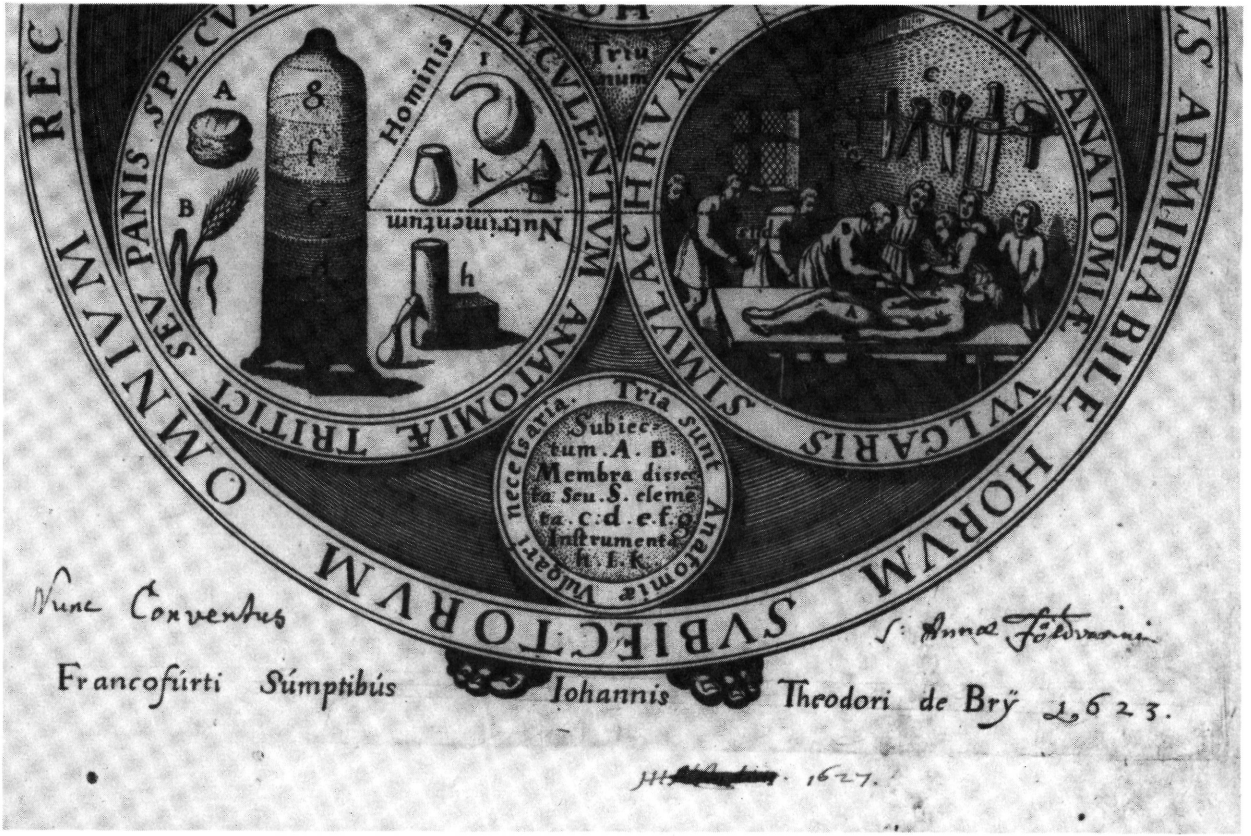
[30] Vö. KARÁCSONYI János: *Sz[en]t Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II.* Bp. 1923. Magyar Tudományos Akadémia, II. 367–368.

[31] Az eredeti levél jelzete: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, K787/238; Közölve: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* Kiad., jegyz. DÉZSI Lajos. Bp. 1898. MTA, 332–334; vö. még, DÉZSI Lajos: *Szenczi Molnár Albert (1574–1633).* Bp. 1897. Magyar Történelmi Társulat, 182; SZENTPÉTERI Márton: *Kálvinista zsoltár és az egyetemes reformáció. Alsted és Szenci Molnár levélváltása 1609-ben.* In: *Miscellanea. Tanulmányok a régi magyar irodalomról.* Szerk. SZENTPÉTERI Márton. Bp. 2001. Kijárat Kiadó, 277–301.

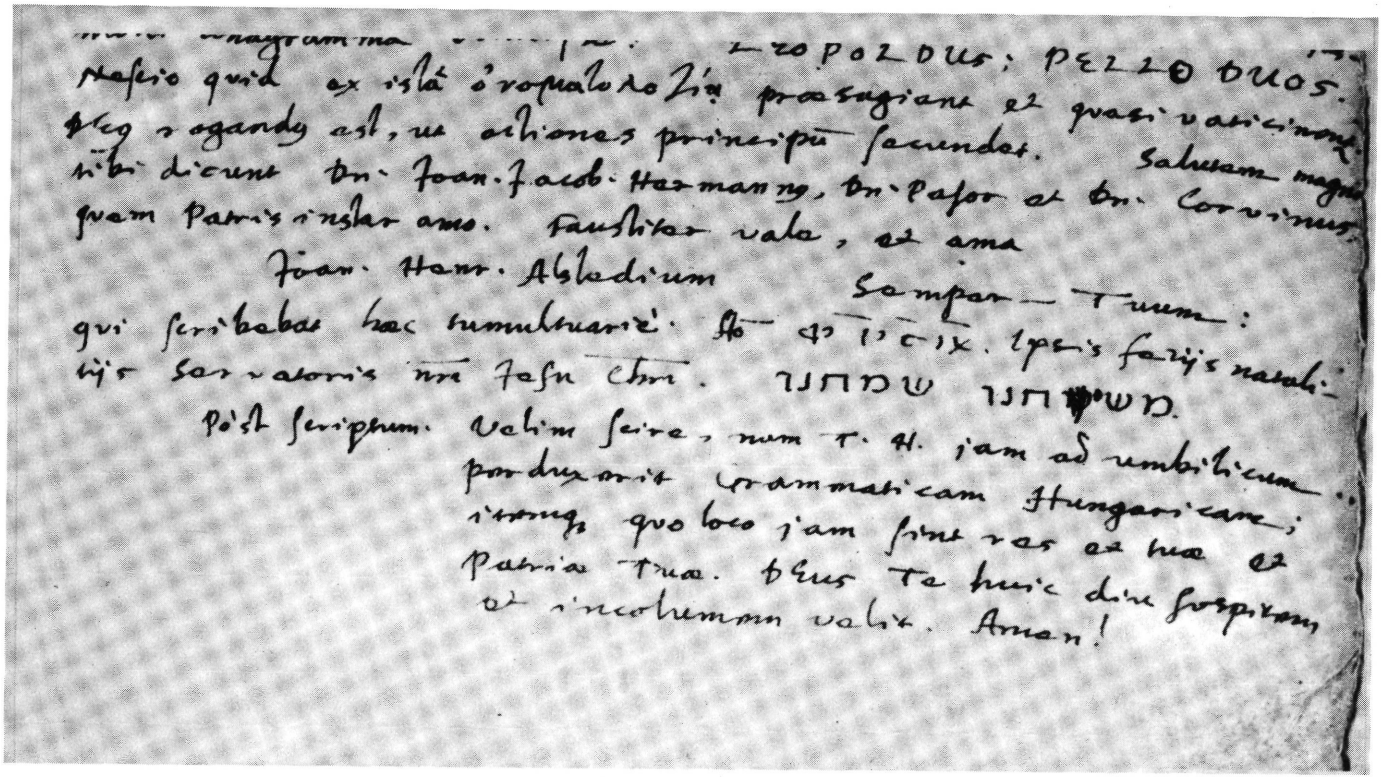
[32] ALSTEDIUS, Johannes Heinricus: *Encyclopaedia. I–VII.* Herborn, ^{2}1630. Tom. I. „Johannis Henrici Alstedii Praefatio ad Lectorem benevolum"):(iij/v–):(iiÿ/v.

[33] A névsor és a művek elemzéséhez l. BÁN Imre: *Apáczai Csere János.* Bp. 1958. Akadémiai Kiadó, 164–169.

[34] Az 1617-ben Oppenheimben megjelent kiadás az Eb 2r 13 jelzeten megtalálható a budapesti Egyetemi Könyvtárban is.

2. Robert Fludd: Anatomiae amphitheatrum effigie triplici, more et conditione varia designatum. Frankfurt, 1623. E. Kempffer. A díszcímlap alsó része Alsted tintával részben eltakart tulajdonosi bejegyzésével.

3. Johann Heinrich Alsted levele Szenci Molnár Alberthez, 1609. december 25. Alsted névaláírása a levél végén.

Az Alsted tulajdonosi bejegyzését őrző Fludd-kötet megtalálható a Peter Wiederstein nevéhez kötött 247 tételes könyvjegyzékben is, a 138. számon, „Rob(ert) Flud de triplici anatomia" alakban.[35] Ez a körülmény természetesen lehet véletlen egyezés, amely azonban önmagában is felhívja a figyelmet Fludd e művének ismeretére a gyulafehérvári főiskola tanárai körében. Az *Encyclopaedia* előszavában ajánlott szerzők közül néhány további név, így például Girolamo Cardano, Petrus Ramus és Clemens Timpler neve is megtalálható a nagyszebeni könyvjegyzékben.[36]

A tulajdonosi bejegyzések áttekintése után az *Anatomiae amphitheatrum* bemutatott példányáról megállapítható, hogy első tulajdonosa Johann Heinrich Alsted volt. A mű négy évvel megjelenése után 1627-ben, valószínűleg vásárlás útján került Alsted tulajdonába. Ezt jelzi a körülmény, hogy a tulajdonosi bejegyzés nem utal ajándékozásra vagy adományozásra, mint a Herbornban őrzött kötet, s hogy szerkezete ugyanaz, mint a bécsi Egyetemi Könyvtár kötetének bejegyzése.

Alsted minden bizonnyal magával hozta Fludd művét Erdélybe, ahonnan egyelőre ismeretlen módon, több magyarországi egyházi, illetve világi tulajdonos kezén megfordulva, valamikor a XVIII. században lett a dunaföldvári ferenceseké. A kötetet a magyarországi szerzetesrendek 1951-es feloszlatása után a megszüntetett szerzetesi könyvtárak állományával együtt beszállították az Országos Széchényi Könyvtárba, ahonnan fölös példányként átadták a budapesti Egyetemi Könyvtárnak.

Alsted könyvtárának Magyarországon elsőként előkerült kötete segít tisztázni a könyvtár történetének néhány bizonytalan pontját. Ezek a következők:

1. Alsted Herbornból kétséget kizáróan magával vitte Erdélybe könyvei egy részét, köztük az 1627-ben beszerzett Fludd-féle anatómiát.

2. Az Erdély felé utazás során Alsted könyveinek egy része biztosan nem szenvedett semmiféle kárt. Ezt bizonyítja a Fludd-mű még restaurálatlan példánya, mely alig használt és viszonylag jó állapotban van.

3. Alsted könyvtára – végakarata ellenére – nem pusztult el.

4. Továbbra sem lehet biztosan tudni, mi lett Alsted könyvtárának sorsa, a hipotézisek közül azonban kizárható, hogy a könyvtár anyaga együtt maradt és hogy Alsted felesége a könyvtár egészét 1647-ben visszavitte volna Herbornba.

5. Úgy tűnik, szoros kapcsolat jött létre Alsted valamikori könyvtára és Johann Heinrich Bisterfeld, valamint Michael Halicius könyvtárai között. Ugyanakkor szinte bizonyosra vehető, hogy Alsted egykori könyvtárának jelentősebb töredékei a XVII. század végétől elkezdtek tovább szóródni. Kikerülhettek Erdélyből, s – mint a Fludd-mű példája mutatja – eljutottak a Dunántúlra is. Ez egyben felhívja a figyelmet arra, hogy szinte bárhol számítani lehet egy-egy újabb kötet előkerülésére.

KNAPP ÉVA

[35] VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 152.
[36] VISKOLCZ: *i. m.* (1. jegyzet) 151, 161, 149, 150.

Orczy Lőrinc Recrudescunt-fordítása.[1] A dunántúli, csömötei (Vas megye) kisnemesi családból származó Orczy VIII. István (1669. IX.? – 1749. XII.12.) 1736-ban érdemei jutalmául megkapta ezer forintért Batthány Lajos, a nádor segítségével lealkudott taksáért a kívánt magyar bárói rangot.[2] A hozzá illő „anyagi hátteret" maga szerezte meg magának hol birtokvásárlással, hol cserével, de mindenképpen kemény munkával, mint ahogyan erről végrendeletében büszkén írta „...szegény legény voltam, mindent a magam törödésivel szereztem, ...valami kevés jószágot a Nyáry familia jószágából acquiráltam, azt magam faradtságával szerzett készpénzen vettem és váltottam..."[3] Részben igaza volt, mert a Bedeghi Nyáry családból származó feleségével, Petrovay Zsuzsannával (1690. XI. 6.–1737. IV. 2.) kapott hozomány gyakran csak birtokjogot jelentett; nagyságuk azonban már nézőpont kérdése és a gazdaságtörténet körébe tartozik. Orczy István többnyire hivatalaiban szerzett jövedelméből vásárolta vissza az elzálogosított javakat, de az is megtörtént, hogy váratlanul elhunyt sógorait temettette el cartabiancák vagy más egyéb birtokátadományozó irat fejében. Alországbíróként, a jászok és kunok kerületi kapitányaként, illetve Heves és Külső Szolnok vármegye első alispánjaként megvolt hozzá mind hatalmi, mind pénzbeli lehetősége. Kortársai is tudtak birtokvásárlási hajlandóságáról, s amikor a Rákóczi család birtokában levő Tokaj-, Mád-, Tállya-porciók (tokaji borvidék egyes részeinek) eladása felvetődött, értesítették erről Orczy Istvánt is, a volt kuruc kapitányt. 1706. május 31-én még a Dunántúlon lakó szüleit kívánta meglátogatni a II. Rákóczi Ferenc kiállította szabadságos levél birtokában.[4] Orczy a szabadságharcban való részvételekor is kapcsolatban állt Pálffy Jánossal, majd nyíltan is átállt a labancok oldalára. Jutalmul 1710-ben a kuruc Darvas Ferenc birtokait kapta meg. Hivatali pályája végén joggal mondhatta a fent idézett szavakat, hiszen fiára, Lőrincre (1718. VIII. 9.–1789. VII. 28.) – leánya, III. Anna pénzben kapta meg jussát – már igen tekintélyes birtokot hagyott osztatlanul. Orczy Lőrinc is jól sáfárkodott az örökölt vagyonnal. Nyugodtan vásárolhatott porciókat a kölcsönbe adott pénz kamataiból, támogathatta a nála jelentkező írókat és törekvéseiket, élhetett verselési kedvtelésének, „irodalmárkodásának". A későbbi korok által „conservativként" elkönyvelt Orczy Lőrinc különös tettével szembesülhettünk kutatásaink során: a nagyságos fejedelem, II. Rákóczi Ferenc nevében megfogalmazott „Recrudescunt"[5] teljes, 1745. március 7-i dátummal készített fordításával.[6] A családi levéltárban Orczy Lőrinc fiatalságáról és az abaúji főispánságát megelőző évekről kevés adat áll rendelkezésünkre. Tiszttartójával, Püspöky Ferenccel váltott leveleiből tudjuk, nem nagy lelkesedéssel ugyan, de 1743–1744 februárjáig résztvett az ún. felső-sziléziai harcokban, majd hazatért és gazdálkodott.

[1] Az idézett dokumentumok lelőhelye többnyire a Magyar Országos Levéltár, P szekció, Orczy család levéltára 518–531, az. A továbbiakban MOL, P, név és csomó-és iratszám. A „Recrudescunt" esetében eltekintünk a szakirodalom részletes felsorolásától; megemlítjük SZALAY László: *Magyarország története.* Bp., 1858. VI. 140.; NÉGYESY László: *Rádai Ráday Pál munkái.* Bp., 1889.; *Rákóczi-Emlékkönyv I–II.*; KÖPECZI Béla: *A Rákóczi-kor politikai irodalma és külföldi hatása.* = It 1954.; *Magyarország története 1686–1790.* Szerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv. MTA TT., Bp., 1989. a IV/1. kötetben V. fejezet: R.VÁRKONYI Ágnes: *Szabadságharc az állami önállóságért.* 173–202.

[2] MOL, P 519, Familiaris, 12. csomó, Orczy barones= Boy Nr.1–226.; Boy 41. A továbbiakban: BOy és szám.

[3] MOL, P 1607, Kállay család, Rokon és idegen családok, 1.cs. 12.tétel, Orczy Lőrinc vagyoni ügyei.

[4] BOy 6. Az Orczyak családi legendája szerint annyira hasonlított VIII. István a Nagyságos Fejedelemhez, hogy egy hétre az egri vár tömlöcébe zárták helyette.

[5] l. az 1. jegyzetet.

[6] A fogalmazvány lelőhelye: mérete: ca. 42x30 cm; terjedelme:

1745 fontos a jász-kunok életében, mert a jász-kun „Redemptio" éve: Mária Terézia engedélyével lefizethették az 500 000 forint váltságdíjat régi kiváltságaik visszaszerzéséért.[7] Kapcsolatba hozható a fordítás a „Redemptió"-val vagy véletlen egybeesésről van szó? Orczy Lőrinc 1753-ban a „vacans Jász és Kúnsághy Kapitányságnak reám ruházásá"-ért folyamodott Batthyány Lajos nádorhoz.[8] 1756. október 6-án már a Jász-kun és Hajdú kerületek ezer lovasának parancsnoka[9] és ez év decemberétől 1759 májusáig a jász-kunok kapitányaként vett részt a Hétéves háborúban.

A birtokvásárlási ügyleteket leszámítva, semmiféle utalást sem találtunk az általunk átnézett levéltári anyagban a Rákócziakra vonatkozóan. Ezért is keltettek nagy meglepetést a II. Rákóczi Ferenc fejedelem írásaiból készített fordítások. Nem kívánván más tudományokba kontárkodni, azzal a megjegyzéssel közöljük a szöveget, amely eredetileg az Orczy család archivumában volt,[10] hogy valószínűleg a *Histoire des revolutions de Hongrie*[11] című kötetben latinul megjelent szöveget vagy azzal rokonítható másolatot használt, és bár a megértést nehezíti, mégis Orczy Lőrinc eredeti helyesírásában, írásmódjában, csupán a központozás esetenkénti modernizálásával. Úgy véljük, ha sem a hiányzó ékezeteket nem tesszük ki, sem egyéb emendálást nem viszünk véghez, jobban megőrizhető a szöveg eredetisége, illetve jobban érzékeltethető készítésének folyamata. A [ ] tett szöveg, megjegyzés a közreadóé; ... szöveg olvashatatlan.

„Die 7a Mar 1745.

Az[12] Egész Keresztény világ Fejedelmek, Birodalminak, nem külömben mind nyajatoknak akár minö Tiszt miltóság felsöségh, és hivatalbeli Statusoknak s' rendeknek.

Mi Felsö vadászy Rákoczy Ferencz Isten kegjelmibül Fejedelem az Romaj Szent Birodalomy herczeg. Saarossy Groff Múnkacsy és Makoviczy Fejedelem Sárospatak Tokaj Regécz Ecsed Somlyó Lednicze Szerencs és Ónod Váraknak örökös Ura.

Örök emlékezetül. ~~

Megh ujulnak az Tekintetes[13] Magyar Nemzetnek sebej, és annyiszor mostoha gondviseléssel *haszontalanul*[14] enyhittetett, Ország szabatságának sérelme minekutánna

[7] 1702-ben I. Lipót eladta a három részből – a Jászságból, Kis-és Nagykunságból – álló Jászkun-területet a német lovagrendnek. 1714-ben záloggá alakították át. Eredetileg a nádor vezénylete alatt álltak, aki főkapitányuk és tulajdonosuk is volt; ez Orczy Lőrinc idejében, 1765-ig Batthyány Lajos (1696–1765) volt. Az önálló Jászkun-terület 1876-ban szűnt meg, amikor négy megye területébe osztották be.

[8] MOL, P szekció 1314, Batthyany család, Missiles, Orczy Lőrinc levelei. Ez a második levél.

[9] 1763. február15-én lovas tábornoki rangban 1500 forinttal nyugdíjba vonult; ebben az évben fejeződött be a Hétéves háború.

[10] Az itteni levéltár 1970-es megszüntekor kerültek a Budapestről elvitt dokumentumok Nagybányára. L. H. KAKUCSKA Mária: *Orczy Lőrinc hagyatéka, ismeretlen versei és a tűz nem szelektáló pusztításáról.* = Magyar Könyvszemle (118.) 2002. 1., 74–80. (Előadás formájában: MTA ITI, XVIII. századi osztálya, 2001. április 18.)

[11] *Histoire des revolutions de Hogrie ou l' on donne une idée juste de son légitime Gouvernement, avec Les Memoires du Prince de Françoise Rakoczy sur la guerre de Hongrie, depuis 1703, jusqu' á sa fin. Et ceux du Comte Betlem Niklos*[!] *sur les Affaires de Transilvanie.* A La Haye, chez Jean Neaulme, 1739. Mi, a valaha a Csáky család, ma az Aradi Xenopol Könyvtár tulajdonában lévő francia–latin nyelvű, hat kötetes kiadványt forgattuk. Köszönöm a Könyvtár Igazgatójának és dolgozóinak a kutatómunkában nyújtott segítséget.

[12] Eredetileg más állhatott a határozott névelő helyén, ui. a kezdőbetű, a *M* jól olvasható.

[13] Orczy saját kezűleg írta a margóra *+tündöklö.*

[14] A dőlt betűs szót utólag toldotta be Orczy; az eredetileg írtakat: „sertödött.Ország szabatságának" áthúzta.

lassankintt el lankad*van*[15] az tagok, Austriaj háznak iszonyu Birodalma alatt még egésséges *ra...tok*[16] végh és halálos ki menetele féltetik. Fegyverrel orvosoltatni ohajtoz.

Csudálkoznak sokaknak szivej, látván ismét az országhnak Új zendülésinak Ujságát. S' azonn Nemzethnek melly gyözhetetlen dücsösséggel s' hivalkodó csendességgel annyi százados esztendökig virágozván állott *már szoros* ***következö*** *esztendökbenn*[17] gyászos viszálkodásokkal bé borittatni, midön az Világ csudállya, sokann Királyi Felség meg vetésirül többek nyughatatlan s' mindenkor Ujságot kivanók képébenn (tudatlanok az dolgokbann) hibássann vádoltatnak.

Adgyatok igaz bánatnak s' panaszoknak helyt s'megh nyitván hüséges szivnek rejtekit. S'kik vagj ideinn való roszúl s' abussan elmébenn tünt*tetett*[18] vélekedésbül vagj az zabolátlan, különös versengéseknek szomjuságábúl másképpenn érzettetek midön az igaz Fegyverkezésnek okait elöl adgjuk. Egijenes Birák legyetek.

El folynak százados esztendök, minekutánna Országlásra fel fuvalkodott kivánságbúl, hálóbann kevervén az ország nagyajnak iramló kedveczésit, Királyi Méltóságnak hatalmát Austriaj háztul *fel vetetni*[19] historiakbúl hallottuk. *Altal menvén*[20] mind azonnaltal minden udöknek szerinn *reghi ország szabatságának*[21] mindenkor csalárdul lest[?] attúl hányatni mind az Könyvek[22] kedvezés nélkül mondgjak s' mind az Atyainknak reank maradott hiteles szava bizonyittya. Mi *kinszeritette*[23] Batorianak tündoklo familiáját az ház ellenn fegjvert fogni. Mi ügjet vett fel Bettlenn az haza védelmezésiben. Bocskaj zendullesit mi ingerlette, mi ok mi dolog inditotta fel Rakocziakat, Tökölit, látta s'lattya az világ. Nincsen is csalárdság melly az országnak igaz neheszségeit Terheit felejtesse. Legh föbb *oka*[24] olly és annyi támadásoknak oka az most is a' ki vóltt az[25] Ország Törvényeinek nem tartasa mert mihelyt megh kostoltatt*van*[26] csalfaságokkal étetöjöket az austriacusok nemzetünköt *hóldúlni*[27] erzették, titkos és naponkintt terjedö *uralkodo*[28] szabatsággal lassú lépéssel olly gyálázatosságra tértenek hogj már Királyi Diplomáknak *épséginn egeszsegibenn részt csinál-*
tak.[29] Czikkelei meg törvén valami teczenék szabadosnak cselekedetre állitván, már nem[30] palástoltt, de az ország szabatságit meg fojtó tanácskozásoknak nyilván való jelet[31] adnak. Innét *fogyván*, jaj fajdalom. Tundoklö magjar vérü[32] nemzetségek el fog-

[15] A dőlt betűs szótag javítva, eredetileg „lankadvan".
[16] A dőlt betűvel írt szó utólag lett a szöveg fölé beírva, és a helyhiány miatt nem jól olvasható.
[17] A dőlt betűs szöveget a baldoldali margóra írta Orczy, + jellel utalva a betoldás helyére; a vastagon szedett dőlt betűs szót, a margói helyesbítésbe toldotta.
[18] A dőlt betűs szöveget utólag toldotta be.
[19] Eredetileg „adattattnak" állt a dőlt betűs szöveg helyett.
[20] A dőlt betűs szöveget a margóra írta a betoldást jelentő + jellel a „fellyebb nemvén[!]" helyett.
[21] A dőlt betűs szöveg a margón olvasható az utólagos betoldás * jelével.
[22] Vége az első oldalnak.
[23] „nyertette" helyett a dőlt betűs szót írta be Orczy.
[24] A dőlt betűs szó utólag betoldva; „volt és lesz most is" kihúzva.
[25] „el viselhetetlen" kihúzva.
[26] Eredetileg „kostoltatt*ak*".
[27] „Szabidulni" áthúzva.
[28] A szövegben nem látszik jól, de úgy is vehető, hogy a szót részben törölte Orczy, ui. a dőlt betűs része olyan, mintha át lenne húzva: *uralko*do, míg a következő sor kezdetén álló utolsó szótag jól olvasható.
[29] A dőlt betűvel szedett részt, megjelölve a margóra írta.
[30] „Titkonn de" kihúzva.
[31] „is" kihúzva.
[32] +*familiák* a margón olvasható.

laltatván erőszakossan joszagok, Tiszt méltósagok az *osztály*[33] nemzettül *el idegenittetven*,[34] szokatlan külsö Törvenyeknek ne hozása és szenvedhetetlen adozásoknak fel vetési, országnak arany szabatságát melly annyi százados esztendökig az[35] Király választásábann[36] erejt epseges folyamattal *meg*[37] tartotta. Örökös jobbágyi sorssal ijesztessel reá hajtatván szolgaj modon meg v...relni Kinszeritettek és hogy ez[38] szabad uralkodások nagyobbra szabadossbbann terjedgjen azonn nagj Kiralynak *Jerusalemi*[39] Andrásnak nagj Törvényit melly mind rendeknek fobb szabatságit, maid ez mostoha üdökig ...[40] tartottatta és nemzetnek örökös dücsossegire bé foglallya ki is Törvények *Kaig*[41] szegése alkalmatossagaval Kiraly ellenn való fel kelest orokossen enged, különös urasagoknak kedvezesivel ország rendinek meg egyesulesivel gyalázatossann el rontottak és noha szabad választasonn s' Kiraly ellen valo szabad fel kelesen kivel mind egjébb orszag törvényenek *szentül való*[42] meg tartására szabadossan kinszerites nelkül esküvessel is igirték magokat, megh is szokatlan uttal mind haza törvényin, *ell... szalossann*[43] különbözes nélkül szabadonn minden uttal moddal harczolok ellen méltán[44] s' igazán panaszolkodnak. Fájdalmas valóbann Mars iskolájabann nevelkedett nemzett, melly is vérel s'pénzel is meg nem irható múnkával minden ellenségek ellen sok udokig Dicseretessenn az egész Kereszténységet[45] védelmezte. Már hadi tisztességtül megh fosztatott, és azok *nem*[46] Kicsiny sérelmivel az magjar vitézkedö virtusnak ország világos Torvenyi ellenn, ugj mintt Condi.IV. Diplom Regij. Art 1. Anni 1658. Item Art. X.XI. anni 1608. item XXVIII.1659. olly Közönségessenn idegeneknek osztatik, hogj alig egj vagj két várnak gondviselése bizattassék magjarra és igj haza fiának *maga*[47] hazájábann idegenek *+kell lenni számkivetettnek+*[48] s' külsö igat huzni, eszt ki szenvedhesse, bár jajgatni s'siratni sorsunkat szabad vólna. Mindenek az Országbann zurzavarbann vannak. Birodalmomnak egész módgja meg újultt, s' az egész haza dolgajt akarattya szerint az Bécsy Tanácsok *hogy*[49] folytassa kivánnya, és az haza Nagjajnak s' Birájnak, *tanácsa*[50] ki akarattya ki záratvan, mind azok mellyek a' Köz jót nézik noha alabbirtt[!] törvenyek tilttyák ugjmintt. Cond. 3tia Diplom Regij. Art. IV.1681. 1655.XIV. 1659. rólunk nálunk nélkül el rendeli. Bizonyság ebbenn csak minapi Karlovitzy Békesség tétel is. Ezekenn felöl ki ne tudgja Aulica Camarának szabadosságát. Egig hatnak az sirások sok özvegyek s' árvák az orokos Felseget *hivják*[51] boszú állónak. Irtózik az elme csak említésire is azonn Tyrannusy gondolattal koholtatott Neoaquistica Comissionak csak emlekezetire is, melly-

[33] Utólag betoldva.
[34] „el hozattvan" kihúzva.
[35] „szabad" áthúzva.
[36] „epsegit" kihúzva.
[37] Utólag írta a szöveg fölé Orczy.
[38] Eredetileg mást írt Orczy, a javítás miatt azonban nem olvasható.
[39] Más állott eredetileg, a javítás következtében olvashatatlan lett.
[40] Nem olvasható jól a szó; talán „iltenn".
[41] A dőlt betűs szó olvashatatlan.
[42] A margón olvasható.
[43] A dőlt betűs rész tintafolt miatt nem olvasható.
[44] A 3. oldal kezdete.
[45] Az utolsó szótag eredetileg más volt, de Orczy átírása következtében olvashatatlanná vált.
[46] Vagy javított a szó, vagy Orczy tolla írt vastagon; nem dönthető el egyértelműen.
[47] A dőlt betűs szó többszörösen javított.
[48] Orczy nem döntötte el, melyik változat legyen a végleges.
[49] Utólag a szöveg fölé írva.
[50] Az első szótag erősen javított.
[51] A toll vastagon írt, emiatt nehezen olvasható a szó.

nek tovabbi folytatása noha az egész V[ár]megyékre ki adatott Decretum által megh ismertetett és semmi aszt[52] helybenn hagjó Törvény nem találtatott, és valóbann az lelki isméret is semmi képpenn igazságosnak nem itilhette, méghis azonn hamis moddal való Mammona keresése külömbözö móddal s' uttal, Királyi igiret ellen is mennyi Károkat tett onnan Ki teczik, hogj az hazának nagj része haza fiaknak igasságos birtokából *ki ragattatván.*[53] András Király XXVI. Art. Uladisl. Decret. X. item XXXI. Art. 1599. Törvényei ellenn idegeneknek érdemes haza fiaknak ki rekesztésivel idegeneknek osztattak. Semmi igassagtalanabb és Austriacusokat gyülöltetöbb mód ki nem gondoltathatott annál, hogj az Töröknek országból való ki verettetésiérth (mellyre ugjan az Király Diploma szerint tartozik) már azonn örökös jószágokbul is (kiket Török birodalom alatt is az ország nemessy szabadossann birtanak) csak azonn okbúl megh fosztassanak és ugj azok, kik az elott sok esztendökig jószágokat s'országot vérrel s' költséggel számtalan fáratsággal az Pogányoktúl dicsiretessenn védelmezték, Keresztény Király alatt pogány igát Kintelenittettek szenvedni, semmi ok semmi Könyörgés itt nem használtt. Sött Dominumok uraságok formaltatván. Ugi Egijházy mintt világi rendek minek elötte magok *jussoknak*[54] meg mutatásira meg jelennének világ Törvénye ellenn már azoknál ki rekesztettek, s' mindenek *ugj*[55] rendeltettek, mi képpenn az Nemesség az országbúl ki gyomláltatna! Innét az Nemes Vármegyék alkuvásra s' Neoacquisticum jusnak meg váltására Uj Birói Székek Törvényeknek sérelmivel fel állittatván. Kinszeritettek. Mellyeket noha világossann ország Törvényei tiltották Art. XII.1603 XIV. 1618. XXVI. 1638 és XLI 1649. és[56] ugjan aszt Austriacusok Diplomaj is tiltották, méghis az haza fui gyalázattyával rendetlen Törvényes folyamattal, Bécsbenn országonn kivül 1638. eszt.beli XLI.Art. Dipl. V. Cond. ellenn 1659. eszt. elsö Art. ellenn, ott az leveleknek *s' jussoknak*[57] meg mutatására eröszakossann reá húzzattak és midön sok költséget s'sokszor többet[58] mintt az jószag értt, ki tettek volna, végre az Aulica Camara, félre hagjván azonn helyeket s'széket mellyhez az itilet tartozott vólna. 1681. eszt. XXXVII. Art. Ellenn, mint Birótúl, noha actor is vóltt[59] csupann az Királyi fiscusnak teczése szerint csak azonn szomoru Szententiát veteres imigrate coloni, szeginyeknek ki adta. Nyög[60] Jászoknak s' Kúnoknak sok Dücsösséges Királyoknak Privilegiomával meg bövittetett *hajdani*[61] szabatsága és szokatlan jobbágyságából az Teutonicus ordonak ki szabadulni ohajtoz.

Fohászkodik az Magjar Camara, megh me..ireztetvén hatalmatúl és méltán bánnya hogj az nyilván való Törvények *ellen*[62] *Art. XVIII 1622 CXLVI. 1647 XIII.1681.*[63] mellyek megh engedvén az Aulica Camarával való egjütt értelmet, attúl való függest, *mind az álltal*[64] ki rekesztik. Az Természet maga Aulica Camarának ki mondhatatlan fösvénységit szemire hánnya. Melly az Sóval Kivel olly böségessenn megáldott az Felséges Isten, hogj meg nem lehet emiszteni,[65] olly drága árát szabta, hogj sok sze-

[52] A 4. oldal kezdete.
[53] „el szakasztatván" kihúzva.
[54] Az eredeti szó olvashatatlan, a dőlt betűssel írta át Orczy.
[55] Erősen átjavított.
[56] Az 5. oldal kezdete.
[57] Utólag betoldva a szövegbe.
[58] „az haza fam..." kihúzva és nem befejezve a megkezdett szót.
[59] „Sententiát venni" kihúzva.
[60] „az hajdani" kihúzva.
[61] Utólag a szöveg fölé írva.
[62] A szöveg fölé írva utólag.
[63] A margón olvashatóak.
[64] Utólag betoldva.
[65] „megh is" kihúzva.

ginység megh szükülvén Költség dolgából minden napi Kenyerit Só nélkül enni Kintelen, ezenn termeszet ajándékától meg fosztatni, nem nagj vétek é? El halgattyuk Koronához tartozó jószágoknak idegenitésit, mellyet Ulad[islaus]. Király Decr. II. Art. tiltt, ugj az harminczadoknak duplázott vámját. S' csak az *Portionale Qvantumnak szenvedhetetlen*[66] meg vételit helyes panaszal hozzuk elöl, ez egjedül sok fajdalmas sirasra indithat, mert minekutanna az szabad uralkodásbúl az Udvari Kamara Ezres Ezreket az országra fel vetett noha[67] szabad országnak szabatsági, az Ország *Gjülés-senn*[68] Kivül semmi adó fel vétéstt nem engedtek bizonyitván eszt. Art. 11. Matyas Kir. III. Decr. item I.Ulad.[islaus] V. Decr. olly nagj romlást okozott az országnak, hogj azonn *bácsös*[69] és[70] bössegés gazdagságal bövelkedö ország elöbbi allapattyának csak árnyékát lehessenn szemlélni. Szegjen elöl hozni és Keserves miképpenn az elviselhetetlen adózás mintt nimelly szegényseg, ketsegbenn esvén[71] életitül magát meg fosztotta, mások Feleségeket s'gjermekeket az adó szedöknek el adták. Többek Törököknek azokat el zálogositották s'azokat szolgák ...[72] sorsokat könnyebbitették. Valóbann az Hóld uraságát könnyebbnek s' el viselhetöbbnek most is az köznép kiálttya, midön mostani egj esztendöbeli adoja tobbre megjen mint az alatt tiz esztendö beli. Nem is szünhete Austriacusoknak ezen kimondhatatlan uralkodása minekelötte az egész Ország népit egjenlöképpenn ne marczongolná. Papi méltóságok, világi nagyságok zászlós Ur, nemes szabad Királyi városok adózásra kinszeritettek és noha csak egj Esztendö vólt ...ve[73] olly Törvéntelen Kivánságnak vigbenn vitelire, de sokak el telése után is eröszakos Kautiokkal s'Katonák által ki szedettetett, söt nevelkedett az Uj fizetésnek summája, s' Neve is Neme is szines csalárdsággal változtattatott, ugj hogj *nemessek*[74] megh fogattatására, szanyargattatására, vereségeire nézve könnyenn által lehetett látni az örökös igának haza nyakábann való vetésit. Töbek vannak még az Országnak igasságos szekeinek folyamattya meg tiltatott, ugj hogj ritkánn és néha ötvenedik esztendöbenn Törvénkezöknek itiléssire öszve ulhettek. Mellybül is sok fertelmesség következett. Törvények meg szegettek. Törvénykezések meg ujultak praedállások húzasok vonások következtek, az többek szabatságának út nyittatott. Árvák el nyomattak, özvegjek meg fosztattak és mivel az haza belik sem tulajdon módgjok szerint Jussokot keresni nem engettettek sem könnyenn, ök is idegen Birákhoz folyamodni nem akartak. Az Köz igasság el nyomattatvan mindenek *nagj rendetlenségbenn tétettek.*[75]

Ki[76] nem tudgja mire czéloztak az Pálastoltt *s' titkos*[77] módokkal az vallások forgatásában. Nem egjébbre hanem hogj azonn szinel az köz szabadságnak inkább leseket[?] hányhassanak, *s'*[78] mivel Cseh Országonn megh tették Austriacusok az Próbát itt is olly szerencsés végit várhattni gondolták el rejtett szándékoknak, el széllyesztetnek az vizek s' Patakok lesznek. Igj sok felé szaggattatván az Ország Istápinak el-

[66] Orczy megszámozta a szavak sorrendjét.
[67] A 6. oldal kezdete.
[68] „rendi" kihúzva és helyette írta a dőlt betűs szöveget.
[69] Az eredetileg írt szó lett átjavítva, mellyel nehezen olvashatóvá vált.
[70] Eredetileg a „ritka" szó állt, ezt kihúzta Orczy.
[71] „attúl maga" kihúzva.
[72] A toll vastagon fogott, emiatt olvashatatlan a szöveg.
[73] Az átjavítás miatt olvashatatlan a szó.
[74] Utólag a margóra írva +jellel.
[75] Orczy folytatólagosan írta a margóra.
[76] A 7. oldal kezdete.
[77] Utólag a szöveg fölé írva.
[78] Utólag a szöveg fölé írva.

méjek midön versengések az vallások felöl támadnak, lassankintt el erötlenedten az Országnak fogjatkozásit tapasztallyuk.

Sok Templomokbann[79] panaszkodnak midön Papjokat idegen nyelvenn beszélni hallyák; az föbb jovedelmü òltaroknál idegenek szedik az bértt. Kik midön csak erszenyek hasznát nézik, szeginy Nemzetünk lelki Vigasztalás nélkül jó példákkal nem dicsekedhetik. Megh vettettek az Ország Törvényei s'azok az Austriacusok szabad magjarázattyának, Ország Gyüllésnek pedig végzése, az Bécsy Udvarnak szolgáll. Mi reménség az épületre, le rontatván az Fundamentum.

Nincsen Tyrannusy Uraság elöl mozditására bizonyosbb jel, mintt az Szabad Országot az Köz gyülekezettül el vonatni.[80]

Nevelkedett ezekbül nagyokbaknak véghbenn vitelire Austriacusoknak mértéktelenn szabadsága, és valami különös tanácskozassal el végeztetett, nagj Törvénynek tartotta erejt, az Kinszeritetteknél. Semmi hátra nem hagyatott hogj az hasznos praeda Austriacusok hatalmábannn ne essenn. Fel allittattak uj Dicasteriumok,[81] s' azoknak végzése mintha köz Ország Gyüllése által lett vólna, éppenn meg tartatott, melly által midön az Ország lakossy, csak azok akarattyok szerint hordoztatnak Despoticum Birodalomnak bé hozása méltán feltetett.

Nem[82] szükség ezekenn üdöt töltenünk, megh mutaták szeginy le nyomott Nemzethez Czellyokat, midön ez elött négj esztendövel, Ország Törénye ellenn némelly nobleket, országonn kivül tartatott Gyüllésbenn ezekre Kezet adni kinszeriteni akarták, hogj az Orokös adózásnak módgya fel találtassék, az kissebb Nemesség Paraszt szerbenn tetéssék. Nagjobbnak szabatsági meg heréltessenek, az Törvényeknek szokott folyamattya Austriaj lábra állittassék, s' több illyek Ország lomrására [!] ott végeztettek.

In Királyi Diplomáknak Szentsége ehez járúl, eperjesi mészárlás, sirattyák özvegyek s' árvák attyoknak elvesztésit, és az iszonyussággal ki ontott ártatlan vér Ábellell az egeket hattya s'mind ezekkel sem töltt meg vért szomjúhozó Austriacusoknak akarattya, s' nem is állithatta szomjúságát minek elotte az mi tulajdon vérünköt is más nyólczvan két több rendekkel nevezet szerint hasonlo kóbórlásra itilvén ne Kivánna éltünknek szabad Herczegeknek szabad maradéka Országbann különös élettel meg elegedvén és majdann düllendö szeginy hazánknak állapottyát könyves szemekkel szemleltük, és midön jó lelki esmérettel minden szerencsétlenségnek tavúl létit gondollyak, ime Austriacusoknak *Nagjaj*[83] el hagjván XXXIV. Art. 1613. esz. rendit, nem citáltattván, véletlenül meg fogattatván személlyemnek mivolta nem tekintetvén, szoros vigjázás alatt szennyes Tömlöczbenn vettetünk. Iszonyodik elmém azonn sok nyomoruságoknak emlékezetire mellyeket Isten bizonyságunk ártatlanok Austriaj Kegjetlenségtül szenvedtünk. Királyi Felség sértésnek vétkirül vádoltatunk, hamis Tanúk állittatnak. Leveleinknek ártatlan rendi balra magjaráztatnak és[84] végre véghetetlen Törvenyekkel tiltatott Delegatu[m] Judicium, illendö Birój szék helyett, ellenük rendeltetik. Haza Törvenyeink illy világos megh szegesebenn, bizonyossak lévén még attyaink ellen reánk háromlott Austriacusoknak Gyüllöségérül mit volt tennünk. Ki vett[85] az mennyei Felség Daniellel az Oroszlany Torkábúl bennünkot és csudállatos móddal az szennyes rabságbúl ki szabaditván Bisztos patra juttatott. Jelen nem lé-

[79] „Idegen nyel" kihúzva és be nem fejezve.
[80] Orczy hullámjellel jelölte a margón a sorokat.
[81] „olly" kihúzva.
[82] A 8. oldal kezdete.
[83] Nehezen olvasható a toll vastag írása miatt.
[84] A 9. oldal kezdete.
[85] „ragadott" a szöveg fölé írva.

tünkbenn tehát, ellenünk Szententia mondattatott *ki*,[86] olly helytelen vélekedésekenn bizontalan vádlásokonn fundáltatott hogj egjenes szivel meg tekintvén csak az rendetlen haragnak s' ellenünk ártatlanúl gerjedett üldözésnek gyümölcsét tüstintt eszre venni lehessenn. Megh vallya eszt *ezenn*[87] szententzia véginn lévö Czikkely. Midön aszt állyttya hogj Austriaj Fejedelem Törvény által nem kötel ellötetett[?] ellenünk Praecessust inditani. Szabad tehát az Törvénytül az Austriaj Fejedelem? Kiáltanak az Törvények és Diplomák s' nem is engednek Királyoknak hazabeliek ellen processus nélkül végzést tenni. *Art. XLI. 1536 Art. VI.1687. Tit. V. Part. II.oper Decret. Trip.*[88] De nem hátrálta az szegjen megh vallani más azonn Judiciumnak Czikellyébenn *Hogj*[89] Ellenünk Királyi fiscus által szokott modú Proecessus formáltatott. Alá hajtottuk igasságbann bizo fejünköt Ország törvényeinek és a' mintt ez erántt Felséges Császárnak irott tulajdon levelünkbül ki teczik (csupánn Dolgunk igasságos folyamottal léendö meg visgállásánn remenkedtünk. Nem használtt itt az Kö Szivü fejedelemhez tett ...[90] Törvény emlekezete, mellyek noha az 1687.eszt[endö] beli 17. art[iculus] szerint ha[91] ki[92] az ország lakossy közüll ezenn túl, notorie vétkezni, az az a' Király ellenn tamodni,[93] az ország[94] ez erántt tett Törvé-nyek szerinth Processust formálni, s' azok ellenn menni kelletik, ezenn szokkal elöl adgya. Mégh is nem hogj ezek szerint, de idegen s' illetlenn Törvénysz...,[95] s'helytelen idegen törvénynek sullyát. Diplomákrúl emlekezetet sem lévén igen irgalmatlan Sententiáth ve...lyát[96] kintelenitteünk venni. Mi lehetet ártatlansagunknak nagjobb bizonysága mintt hasonló vádlással bé adatott s' velünk egjütt meg fogattatott Társsainkot, szabadonn eresztetni. Mi Magunk valóbann Pártulást az hazábann magunk Társok nélkül nem tehettünk, ha csak más hatalmassakot is magunkhoz nem hajtottunk. De tavul vagyon onnan az Igasság a' hol az elmébenn fel tett harag uralkodik. Sokaigh Austriaj ház Birodalmának hajója kevélységh[97] vitorláját *mind addig*[98] jádzatta, méghlenn az mi nyomorúságunkbann gjönyörködve hajozván az Boszút alló Istenünk hasonlóképpen viszálkodó habokkal örvénybenn nem meriti.

Nem akarja, Isteni kegjesség továbbá Austriacusok igája alatt hadni ez szabad Orszagot. Midön emlekezetre méltó gondviselessel elöbbi életünk veszedelmitül megh mentvén *és*[99] más Keresztény Fejedelmek kedvezésével az Országbann visza jutván igaz Fegjver vezérlönek minket rendeltt. Ugj intézte az Termeszet, hogj az Nemes Magjar elmék rágalmazástt Gyalázatot ne szenvedhessék, és szabad Országbann Szabadok Születvén Szolgaj Sorsnál inkább az halaltt böcsülnék.

Nyilván légjenek azért az Keresztény Világnak Magjar Nemzetnek igasságos fegjveri és mi...[100] regi szabatságunknak leteket fa... ö[101] minket gyulolö Angol házat az elöb-

[86] A szöveg fölé írva.
[87] A javítás miatt nehezen olvasható.
[88] A dőlt betűs hivatkozás utólag a margón felsorolva.
[89] Utólag a szövegbe iktatva, az előző olvashatatlan.
[90] Olvashatatlan a szó.
[91] A 10. oldal kezdete.
[92] „ha en" áthúzva.
[93] „fogh" kihúzva.
[94] „Törvények módgya" kihúzva.
[95] Az erős javítástól olvashatatlanná vált a szó.
[96] A sok átírástól olvashatatlanná vált a szó.
[97] A szó a többszöri átírás következtében nehezen olvasható.
[98] A dőlt betűs szavak a margón olvashatóak.
[99] Az átírástól nehezen olvasható.
[100] A toll vastagsága miatt olvashatatlan.
[101] Olvashatatlan a szó.

biekbül[102] igaz itilettel meg érti, igassagtalanul el tékozlott szabatságának meg szeretesire segitséggel lenni szivire vegje. .

Mi[103] (mert Diplomaknak annyiszor lett megh szegése vegett többé hitelt adni nem lehet) hazának Austriaj iga alúl leendö ki szabaditására életünket, tehetsegunket javunkat és utolsó Csepp vérünköt jó kedvell fel aldozzuk. S' hogj[104] Országló vágjódást ezen fegjverrel szerezni nem akarunk vag[!] Kulönös hasznot s'Dücsösséget nem keresünk.

Isten Angjalok s' minden Szentek ugj egész Világ elött, tiszta s' ép lelki ismérettel nyilvánsagóssa teszük. Harczolni foghnak erettünk szorossann Istenhez Köttetve, az mennyek és nem tekintvén Keseredet Nemzetnek Köz Büneit midön annyi szél vészekbenn habozó igaz Ügjnek hajóját Kétségös[105] elölmeneteleknek Tengeribenn le teszük elöbbi Szerencsének bisztos parttyára kivanatos Szelek által Kegjelmessen fogja juttatni, s' már végre[106] örökös hajótörestül nyertessenn meg fogja menteni.

Költt Munkácsy Uraságunkbann lévö Tábor helyünkbenn Junius havanak 7dik napjánn 1703. esztendöbenn.

H. KAKUCSKA MÁRIA

Német bevándorlók olvasmányai a 18. században. Egy forrás tanulságai. A török hódítást követő német bevándolásnak a befogadó társadalomra gyakorolt hatásával sem a történeti sem pedig a migrációkutatás nem foglalkozik behatóan. A kutatás eddig még azt sem vetette fel, hogy melyek voltak azok a meghatározó adottságok és feltételek, amelyek révén a német bevándorlók közvetítő szerepet tudtak vállalni a fejlettebb közép-európai és a fejlődésben megrekedt közép-kelet-európai térség között. Nem ismert a német bevándorlók szociális összetétele, anyagi és műveltségi szintje, mint ahogy az sem, hogy milyen szellemi poggyászt hoztak magukkal. Ez nemcsak a magyar kutatások szemléletével magyarázható, hanem sokszor a források hiányával is. Így bár mind a német mind a magyar művelődéstörténeti kutatások egyre nagyobb figyelmet fordítanak többek között a paraszti rétegek olvasási és írásképességének vizsgálatára valamint olvasmányainak felkutatására,[1] a 18. században bevándorló németek műveltsége nem került még tárgyalásra. Noha a helytörténeti források több esetben feljegyezték, hogy a bevándorók papjukkal és tanítójukkal érkeztek az új hazába, akik minden bizonnyal magukkal hozták könyveiket is, de hiteles híradás ezekről az olvasmányokról még nem került elő. A bevándorlók maguk is becsomagolták a legszükségesebb ruhaneműk, edények és szerszámok mellé a leggyakrabban forgatott könyveiket, a bibliát, imakönyveket és imalapokat. Mivel ezekről is a legtöbb esetben csak a (családi) szájhagyomány ad felvilágosítást, nagy jelentősége van minden olyan dokumentumnak, amely a bevándorlók által behozott olvasmányról ad hírt.

[102] „maghára" kihúzva.
[103] A 11. oldal kezdete.
[104] „nem" kihúzva.
[105] „széles" kihúzva.
[106] „sok" kihúzva.

[1] Vö.: TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz.* Bp. 1996; ENGELSING, Rolf: *Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft.* Stuttgart, 1973.

A Magyar Kancellária iratanyagaiban fellelhető és itt közzétett forrás[2] a II. József alatt szervezett magyarországi és galiziai bevándorláshoz kapcsolódik. 1784 és 1787 között mintegy 40 000 német vándorolt Magyarországra elsősorban a német birodalom déli és nyugati tartományaiból, Bajorországból, Württembergből, Badenből, Pfalzból, Hessenből, Elzászból és az akkor Franciaországhoz tartozó Lotharinigiából. 1785. augusztus 23-án több bevándorlóval együtt érkezett a lotharingiai Rohrbach faluból a Zoller család is. A már hatvan éves földműves Friedrich Zoller feleségével és leányával próbált szerencsét Magyarországon. Vagyonuk a bécsi központi bevándorlási lista szerint mindössze 1 rajnai forintot tett ki[3] és poggyászuk is ugyancsak szegényes volt. A vámvizsgálat során a Zoller lány egyik dobozából egy félig kész férfiing mellett mintegy 150 kisebb-nagyobb imalap került elő, amelyre a vámvizsgáló mint nem saját használatú árura 3 rajnai forint vámot akart kiszabni. Zoller leánya a vámparancsnoknál panasszal élt, aki a végül is kirótt 1 forint 24 krajcár vámot Ferdinand Royss udvari titkár és telepítési biztos intervenciójára elengedte. Royss megragadva az alkalmat intézkedést kért a hasonló esetekre. A Magyar Kancellária azonban ebben az ügyben nem foglalt állást, csupán utalt a központi vámhivatal által már 1785. június 16-án kiadott leíratra, amely meghagyta, hogy a bevándorlók által személyes használatra hozott tulajdon nem esik vám alá a nyilvánvalóan eladásra hozott árukkal szemben.[4]

A leiratra egy 1785 tavaszán megtörtént eset adott okot. A Magyarországra bevándorolni szándékozó Philipp Heinrich Löw gyapjúharisnyagyárost az engelhartzelli vám 45 darab kötött harisnya miatt bírságra ítélt. Löw azonban, aki igazolni tudta, hogy az árut nem eladásra, hanem mint az üzletéhez szükséges mintakollekciót vitte magával új hazájába, a bécsi vámhivatal mentesített a vám alól és egyben értesítette a vámhivatalokat, hogy a bevándorlók esetében a behozott tulajdonnal így járjanak el a jövőben, mivel egyrészt a bevándorlást az állam szorgalmazza, másrészt, mert a bevándorlók tulajdona amúgy sem tenne ki jelentős vámbevételt.[5] A Zoller ügy is minden bizonnyal ebben az értelemben rendeződött, bár a források alapján nyitott kérdés marad, hogy a család terjeszteni kívánta-e valamilyen formában a 150 darab imalapot katolikus honfitársai között vagy csupán saját használatára hozta a mintegy 3 kilónyi olvasmányt. Minden bizonnyal ez utóbbi eset állt fent.

A Zoller eset rávilágít arra a tényre, hogy a bevándorolt németek nagy része magával hozta mindennapi és generációról generációra örökített olvasmányait. Erről tudósít egy másik korabeli forrás is, az 1785-ben bevándorolt mennonita, Johann Eimann, útinaplója. A kurpfalzi Durchrothból bevándorló könyveivel érkezett. Egy lexikon, Cellarius latin grammatikája és Esopus állatmeséi mellett egy százéves kalendáriumot, a bibliát, két énekeskönyvet, egy katekizmust és egy imakönyvet hozott magával.[6] Igaz ugyan, hogy Eimann azon iskolázott kevesek közé tartozott, akik elvégezték a gim-

[2] Magyar Országos Levéltár (MOL), Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta generalia: A 39 1785/10.874.

[3] Uo. 1785/15591.

[4] Uo. 1785/7306.

[5] 1785. május 25-én javasolta a vámhivatal: „Da jedoch mehr derley Fälle sich ereignen könnten, so erachtet die Zoll-Regie, daß in Ansehung solcher fremden Feilschaften mit derley Ansiedlern um so weniger nach der Strenge der Gesätze zu verfahren, sondern selben viel mehr die Zollfreyheit zuzugestehen wäre, als es dem Staat sehr viel daran gelegen ist dergleich Leute ins Land zu ziehen, andererseits aber die von selben eingeführt werdende Waaren ohnehin kein Handlungsgegenstand, sondern nur zum eigenen Gebrauch und an sich selbst ganz unbedeutend sind, auch wofür in fremde Staaten kein Geld ausgeflossen ist." MOL, A 39: 1785/6582.

[6] Eimann útikönyvéből idézi LOTZ, Friedrich: *Johann Eimann. Der deutsche Kolonist oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Josef II. in den Jahren 1783 bis 1787 besonders im Königreich Ungarn in dem Batscher Komitat.* München, 1965. 113.

náziumot, de valószínű, hogy a 18. század második felében bevándorló németek jelentős része tudott olvasni.

Rudolf Schenda kutatásai szerint a 18. század végén a német tartományok lakosainak csupán 25%-a tudott olvasni,[7] de inkább valószínű Erich Schön megállapítása, miszerint a lakosságnak mintegy a fele birtokában volt az elementáris olvasás képességének.[8] A legtöbb német tartományban ugyanis már a 18. században bevezették a kötelező iskolalátogatást és bár ez semmiképpen sem jelentett általános iskolábajárást, de elősegítette az olvasás és írás elterjedését. S mivel a felvilágosodásnak köszönhetően megnőtt a praktikus ismeretek utáni igény az alsóbb néprétegekben is, mindez végül is „olvasási forradalmat" eredményezett, amelynek révén nőtt az alfabetizáció és a könyvtermelés megháromszorozódott.

Az alsóbb társadalmi rétegek olvasmánya azonban továbbra is jórészt vallási tematikájú volt. A családban rendszeresen olvasták a bibliát, a katekizmust, a különféle imádságos könyveket és számtalan fajta vallási röplapot is, amelyeknek értéke s így jelentősége generációkon keresztül változatlan maradt. Különösen kedveltek voltak a mindennapi imákat kiegészítő, egyes szentekhez vagy betegségekhez és egyéb alkalomhoz kötött, illusztrációval ellátott imalapok, mint azt a Zoller család által behozott mintegy 150 darab példázza. Az ügyirathoz csatolt minta – egy kétrét hajtott kisméretű lap egyik oldalán színezett rézkarccal, másik oldalán a szent vért tisztelő fohásszal – az 1656 óta a würzburgi püspökség területéhez tartozó Walldürn kegytemplomához kapcsolódott. A késő középkorban felvirágzó szentvér tisztelete a reformáció hatására megújuló katolicizmus révén újra felvirágzott és zarándokok tömegeit mozgatta meg.[9] Wolfgang Brückner kutatásai szerint magyarországi zarándokok nemcsak a reformáció elött, de még a 18. század második felében is eljutottak Walldürnbe.[10] Ebből az időből származnak a kassai Landerer nyomdában német és magyar nyelven nyomtatott walldürni röpiratok is.[11] A 19. században a budai Martin Bagó műhelyében nyomtatott német nyelvű lapok azonban már csak illusztrációjukban hasonlítanak a Zoller család által hozott röplaphoz.[12]

Még a 19. század közepén is a vallási irodalom volt a bevándorlók legértékesebb szellemi pogygyásza. Az 1846/47-ben az erdélyi szászok által szervezett utolsó német bevándorlás során a württembergi Ofterdingenből Erdélybe kivándorolt Haldenwang család három könyvet vitt magával az új hazába: a bibliát, Immanuel Gottlob Brastberger *Evangelische Zeugnisse der Wahrheit zur Aufmunterung im wahren Christentum* című prédikációs gyűjteményét és Johann Friedrich Stark *Tägliches Handbuch in guten und bösen Tagen* című imakönyvét, amelynek belső fedőlapját meg-

[7] SCHENDA, Rudolf: *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910.* Frankfurt am Main, 1970.

[8] SCHÖN, Erich: *Der Verlust der Sinnlichkeit und die Verwandlungen des Lesers. Mentalitätswandel um 1800.* Stuttgart, 1987. /Sprache und Geschichte Bd. 12./ különösen 46.

[9] JÜRGENSMEIER, Friedhelm: *Kurmainz.* In: SCHINDLING, Anton / ZIEGLER, Walter (Hg.): *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650. Bd. 4: Mittleres Deutschland.* Münster, 1992. 90.

[10] BRÜCKNER, Wolfgang: *Die Verehrung des heiligen Blutes in Walldürn.* Aschaffenburg, 1958. 52.

[11] Lásd TÜSKÉS, Gábor–KNAPP, Éva: *Volksfrömmigkeit in Ungarn.* Dettelbach, 1996. 138.

[12] Lásd Bonomi Jenő vallási röpiratgyűjteményében levő két Bagó nyomtatványt *Andächtiges Gebet zu unserem Heiland Jesu* címmel. Mindkét nyomtatvány nagyalakú és négy oldalas, az egyik 1864-ből datált, a másik nem datált, de 57. sorszámmal van ellátva. A Bonomi gyűjtemény az Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde Tübingen tulajdonában található.

töltötték a családi bejegyzések születésről, házasságról és halálról, így tartva fenn a származás és az ősök tiszteletét.[13]

A tárgyalt forrás felhívja a figyelmet a 18. századi német bevándorlók szellemi poggyászára, amelynek mélyrehatóbb vizsgálata fontos információkkal szolgálna nemcsak a migránsok integrációjáról, de arról is, hogy milyen közvetítő szerepet játszottak a magyar vallásos irodalomban.

***

Gehorsamste Nota

Der Unterzeichnete vermeint es seiner Pflicht zu seyn, Euer Exzellenz in Unterthänigkeit zu bitten, das nöthige an die hiesige Hauptmauth und Zolladministration durch Behörde verfügen zu machen, womit für das künftige die hier ankommende deutsche Reichseinwanderer in Absicht auf ihre zum eigenen Gebrauche mitführende, und keinem Kontraband unterliegende Waaren um so mehr mit einiger Nachsicht behandlet werden wollen, als Sr: Mayst. selbst diese Kolonisten, kraft deren bis anhero erflossenen allerhöchsten Gesinnungen einer besonderen Rücksicht werth zu halten scheinen.

Die Veranlassung zu dieser gehorsamsten Vorstellung giebt nachstehender Umstand:

Unter denen mehreren den 23-ten Aug. dies laufenden Jahres zur hungarischen Ansiedlung beförderten Kolonisten, fand sich Friedrich Zoller, aus Deutschlothringen gebürtig, katholischer Religion, mit Weib, und einer Tochter; Sie hatten nur wenig Gulden baares Vermögen, ihr übriger Hausrath zeigte hingegen von Reinlichkeit und Ordnung:

Die Tochter führte mit sich in einer Schachtel ein noch unausgemachtes jedoch schon zugeschnittenes Mannshembt von grober Leinwath für ihren alten Vater, und nebestbey noch ungefehr 150 Stück größere und kleinere gristliche Bilder nach dem angebogenen Muster; diese Schachtel wurde von dem Beschauer auf der Einbruchsstation als fremde Waare enthaltend obsigniert, und sogestaltig hieher gebracht, alwo man an Seiten der hiesigen Mauthadministration, obgleich in aller Ordnung, zumal die Beschaubollete, fremde Wäsche, und 6 Pfund Kupferstiche angemeldet hat, von der Eigenthümerin 3 fl, und etwelche kr: Zollgebühr forderte; auf ihr dringendes Bitten jedoch die Leinwäsch unentgeldlich zurückgab, und die Ausfolglassung der Bilder gegen einen Zollerlag von 1 fl. 21 kr. zusicherte.

Nachdem diese Fremdlinge in allen Anliegenheiten, wie es täglich erprobet werden kann, ihre Zuflucht zu dem Commissaire nehmen, so kam auch diese Person, weinend ihre Noth zu klagen; ganz mittellos konnte sie von ihrem Reisegeld zu 2 fl.– den abgesonderten Betrag nicht hinzahlen, und noch weniger sich so lange hier aufhalten, bis sie in den vorgeschriebenen Werg mittelst einer Instanz die unentgeldliche Erfolglassung einer zurückbehaltenen nicht Kontrabanden, sondern nur aus Verschreibung der Beschaubollete, als wären es ausländische Kupferstiche, unrecht betrachteten Waaren erwürkt hätte;

Ich verwendete mich dahero in Gemäßigkeit meines aufhabenden Amtes sogleich persönlich für selbe, und kam die Gemüthsbilligkeit mit welcher man an Seiten der Zollgewin diese Person sohin behandelte, nicht genug anrühmen; Sie erhielt ihr Eigentum sogleich unentgeldlich zurück.

[13] FATA, Márta: *„Johann Georg Haldenwang hat dieses Gebetbuch gehabt von seinem Vater". Die Auswanderung der Ofterdinger Familie Haldenwang nach Siebenbürgen im Jahr 1846.* = Der Sülchgau (42–43.) 1998–1999. 127–143.

Weil man jedoch an Seiten belobter Mauthadministration, wegen eintretenden solchen künftigen Fällen eine etwelche Belehrung zu erhalten wünscht, um auch sich keiner Verantwortung auszusetzen; So wiederholt Unterzeichneter seine obige gehorsamste Bitte.
Wien, den 30. August 1785 Royss

FATA MÁRTA (Tübingen)

Egy Széchényi Könyvtárba került hungarikumról: a Zittau'sches Monatliches Tagebuch 1816-os évfolyama. Az Országos Széchényi Könyvtár a Studio Antikvárium 2004. december 2-ai árverésén egy kevéssé ismert német havilap 1816-os évfolyamához jutott hozzá. Ez a kötet azért is egyedülállóan érdekes és értékes számunkra, mert minden számának illusztrációjaként egy, korábban a török elleni háborúkkal kapcsolatba került magyarországi város látképe szerepel. A rézkarcokon a városkép alatt allegórikus jelenet, és a jelenetet illusztráló aufklärista szellemben íródott versike, valamint egy-egy német család címere látható. A verseket is valószínűleg a lap kiadója, Grohmann írta, mint ahogy az újévet köszöntő verset is.

A nyolcadrét alakú folyóirat teljes címe *Königl[ich] Sächs[isches] privil[egirtes!] Zittau'sches Monatliches Tagebuch der neuesten in- und ausländischen Begebenheiten, mit Kupfern.* Zittau (Zitawa) Szászországban, a cseh és szilézia határ közelében található kisváros, fontos közlekedési csomópont, mely eredetileg Csehországhoz tartozott, a németek 1238-ban telepedtek itt meg. A napóleoni háborúkat győztesen lezáró bécsi kongresszus (1814–1815) utáni helyzetben a Német-római Szent Birodalom helyébe lépett Német Szövetséget (Deutscher Bund) 38 állam laza társulása alkotta, amelyben az eltérő fejlettségi szinten álló tartományok regionális hatalma meglehetősen megerősödött, miközben Poroszország egyre inkább vezető szerepre tett szert. A sajtó helyzete is eltérő volt az egyes tartományokban. Szászországban engedély nélkül semmi nem jelenhetett meg nyomtatásban. A politikai-történeti-földrajzi témájú írások, valamint a folyóiratok és hetilapok 1788 utáni időszakra vonatkozó írásainak ellenőrzésére cenzort rendeltek Lipcsébe. Minden más egyébként szabadon megjelenhetett a Szász királyságban.[1]

A *Privileg[irtes] Zittauisches Historisches, Topographisches, Biographisches monatliches Tage-Buch der neuesten in- und ausländischen Begebenheiten und Anmerkungen. Mit Kupfern* – mert a 18. században még ezzel a címmel jelent meg – kiadója 1788-ban Jacob Friedrich Neumann volt, 1798-tól Gotthelf Benjamin Flaschner. A folyóirat kiadója 1813-tól kezdve Karl Gottfried Grohmann (1772–1832) ügyvéd és zittaui képviselő, néhány történeti témájú szépirodalmi munka szerzője.[2] A *Monatsblatt* 1816-os évfolyama J. G. Seyfert nyomdájában nyomattatott Zittauban. 1832, Karl Gottfried Grohmann halála után fia, Oskar Julius adta ki a lapot egészen 1875-ig a Sächsische Landesbibliothek – Staats-und Universitätbibliothek (Drezda) katalógusa szerint. A könyvtár katalógusa alapján tehát egy igen hosszú életű (1731–1875) folyóiratról van szó, s mi ennek csak töredékéről, mindössze egy évéről alkothatunk képet, így a folyóirat egészének ismerete nélkül minden a következőkben mondandó csak az általunk látott évfolyamra vonatkozik. Mint tudjuk, a folyóiratok életük során rendkívül sok változáson mennek keresztül a szerkesztők koncepciója, illetve a periodikum megjelentetését finanszírozó(k) anyagi helyzete miatt; a folyóirat történetének alakulását azonban sajnos nem áll módunkban teljességében áttekinteni.

[1] KOSZYK, Kurt: *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert. Teil II.* Berlin, 1966. 39.
[2] R. M.: *Grohmann, Karl Gottfried.* In: *Deutsches Literatur-Lexikon.* Bern u. München, 1978. Bd. 6, 851.

A *Monatsblatt* típusát tekintve azon helyi érdeklődést kielégítő történeti-politikai havilapok sorába tartozik mint amilyenek például a bécsi *Historisch-politisches Journal* (1792), vagy az *Österreichische Monatsschrift* (1793–1794) voltak, és amelyek tartalmukban és formájukban a 18. századhoz kapcsolódtak. Ezek a lapok nem voltak mentesek a hivatalos jellegtől, vagyis volt a hivatalos kormánypolitikával kapcsolatuk.[3] Ez a zittaui lapra is igaznak tűnhet, erre utal a címben szereplő „privilegirtes" [ma helyesen: privilegiertes] szó, ez azoknál a lapoknál volt szokásos, amelyek hivatalos jogosultsággal bírtak a hírek közzétételére (így például a *Wiener Zeitung* és hosszú időn át a *Preßburger Zeitung* is), valamint mivel Grohmann képviselő volt és „Amts-Advocat"-ként [hivatalos ügyvéd] szerepeltette magát a címlapon. Az, hogy a folyóirat címében a „napló" (Tagebuch) szó szerepel, utalás a személyes látásmódra, az események szubjektív ismertetésére. A lap a felvilágosodás eszmeáramához csatlakozik formáját tekintve, valamint tematikájában is, a hírek, politikai események közlése, tehát a tudás közvetítése mellett ugyanis szórakoztatni is kívánt. Az ilyen típusu lapok elődjének tekinthető Christoph Martin Wieland *Der Teutsche Mercur*ja (1773–1789), majd ennek folytatása, a *Der Neue Teutsche Mercur*, 1790–1810) amely megvalósította az átmenetet az irodalmi folyóirattól az új idők szempontjai szerint vezetett politikai lapig.[4] Ha a *Mercur*t tekintjük az általános érdeklődést kielégítő, havonta megjelenő kultúrpolitikai folyóirat ideáltípusának, amely rendszeresen tájékoztatott az európai és az azon kívüli országok politikai történéseiről és e mellett szórakoztatott[5], úgy a mi általunk ismertetett lap mindezt nem olyan magas színvonalon, nem neves munkatársakkal és egy szűkebb kör számára tette.

A *Monatsblatt* a címében feltűntetett témák mindegyikéről (földrajz, helytörténet, életrajzok, történelem) beszámolt rovataiban, a szépirodalmat a minden számban közölt versike jelentette. Első rovata az „Oestliche und südliche Kriegs- und Friedens-Nachrichten", ezt követi a „Kriegs-Begebenheiten und militairische Anzeigen"; ezekben elsősorban a napóleoni háborúkat lezáró békekötésről, a határok átrendezéséről, igen gyakran Franciaország belpolitikai helyzetéről, a Szent Ilona szigetén lévő Napóleon hogylétéről van szó. Megemlítendő, hogy az európai országok közül a legtöbbször természetesen Franciaország szerepel, de ezen kívül még Anglia, Ausztria, Lengyelország, Oroszország, Spanyolország, Törökország, Északafrika, Észak- és Délamerika, de még Barbados is szolgáltattak témával. A közérdekű, aktuális események ismertetése után következik a „Historische, curieuse, politische Geschichte" rovat, itt kap helyet az illusztrációul szolgáló városról és a metszet alsó részén elhelyezett címer tulajdonosáról, a Németország legkülönfélébb részeiről származó családokról néhány mondat. A következő rovatban („Beförderungen und Lebensbegenheiten") előléptetésekről és kitűntetésekről számol be a kiadó. Ezen kívül minden számban közöl néhány halálesetet Németország különböző vidékeiről („Merkwürdige Todesfälle"), amelyek azonban nem olyan különlegesek, és tudósít szerencsétlenségekről („Unglücksfälle") így például tűzesetekről, vízbefúlásokról, megmagyarázhatatlan öngyilkosságokról is, tehát ez jelenti az olvasók számára az izgalmat, mai szóval a krimit, majd a természettudomány témaköréből merít a „Zeit-, Natur- und Erdbegebenheiten"címmel ellátott rovatában, végezetül a „Bekanntmachungen" rovatban a legkülönfélébb rövid híreket közli a szerkesztő, ugyanakkor itt hívja fel a figyelmet a zittaui „Schöps" könyvkereskedőnél kapható új könyvekre.

Az általunk látott kötetben ábrázolt városok zöme – Belgrádot kivéve – a történelmi Magyarországhoz tartozott, sorrendben a következők szerepeltek a *Tagebuch*ban: január: Pannonhalma (St. Martinsberg), február: [Vár]Palota, március: Fülek (Filleck), április: Esztergom (Gran), május: Pest (Pesth), június: Buda (Ofen), július: Belgrád (Belgrad), augusztus: Szabács (Sabaz), szeptember:

[3] ZENKER, Ernst Victor: *Geschichte der Journalistik in Österreich.* Wien, 1900. 21.

[4] SALOMON, Ludwig: *Geschichte des Deutschen Zeitungswesens. Bd. 1.* Oldenburg u. Leipzig, 1906. 204.

[5] HAACKE, Wilmont: *Die Zeitschrift – Schrift der Zeit.* Essen, 1961. 92–104.

Vác (Waitzen), október: Tokaj (Tokai), november: [Nagy]Kanizsa (Canischa), december: Szigetvár (Sigeth). A kiadó a városok bemutatásakor közli, hol fekszik a település, milyen nagyobb város, illetve folyó van a közelében; a leírások zöme a török elleni háborúkat idézi fel, említésre kerül ha a városokban erődítmény is van. Mindössze Esztergom, Vác, valamint Pest és Buda leírásában találhatók kapcsolódási pontok a jelenhez; a közreadó közli a városok lakosainak és házainak számát, néhány fontosabb intézmény, iskola nevét, megemlít néhány szép épületet, a fontosabb iparágakat, vásárokat. Esztergom kapcsán kiemeli, hogy érseki székhely, valamint, hogy a dómban van Szent István, az első magyar király nyughelye. Vác püspöki székhely, itt található a szeminárium, a Ludovica Akadémia, piarista gimnázium, egy siketnéma-intézet, megemlíti a szőlőtermesztést és az állatvásárokat. Tokaj esetében természetesen a szőlőtermesztéséről és a kiváló boráról ír. Pesten szól még az egyetemről, a botanikus kertről, az egyetem természettudományos és művészeti gyűjteményéről és könyvtáráról, valamint a „főtemplomról", ahol a királyokat koronázták. Buda esetében szerepel az a téves megállapítás, hogy Buda „Buda királyság" fővárosa, itt is közli a lakosok és házak számát, fontosnak tartja kiemelni a város szőlőtermesztését, kitér a várost ért katasztrófák közül az 1810-es nagy tűvészre és az 1710-es pestisjárványra. A szerző megemlíti még a várat, ahol a koronát őrzik, az arzenált, a piarista gimnáziumot, egyéb más gimnáziumokat és a csillagvizsgálót. Ezen kívül szól a román és a szerb könyvnyomdáról.

A címlap előzékéül bekötött városképek a lap historizáló tematikájához kapcsolódnak, funkciójuk kizárólag a dísztítés, a lap aktuális tartalmához semmiképp sem köthetőek. A magyar városképeket előszeretettel használták fel ilyen célokra a kiadók, s a városok zöménél a törökök elleni harcok említése, Magyarországra mint a keresztény Európa védelmezőjére való utalásként fogható fel. A rézkarcok alsó felén a 16. századtól kezdve rendkívül elterjedt emblematikus irodalom hagyományait követve, amelyben a kép és a szöveg együtt értelmezendő, van egy kis – legtöbbször – állatokat ábrázoló jelenet, (tanmese), s a humoros versike az ábrázolt magatartásformát, illetve bölcs mondást magyarázza, ezen kívül a metszetek alsó részén található még egy német család címere. Az első, hazaszeretetre buzdító első szám címlapján a felvilágosodás szellemében a három társadalmi réteget (katona, pap, polgár) képviselő alak látható esküre emelt kézzel a haza oltára előtt, annak másik oldalán a koszorús női alak Németország allegóriája. A címerekről is elmondható, hogy semmi közvetlen kapcsolatuk sem a városképpel, sem a folyóirat aktuális tartalmával, ezek is a historizálás, a történelem iránti érdeklődés felkeltését szolgálják, de felmerül annak lehetősége, hogy az említett családok szponzorálták a lapot.

A drezdai Städtische Landesbibliothek- Staats- und Universitätsbibliothek szíves közlése alapján tudunk a folyóirat 1817-es évében megjelent más magyar városok (január: Kassa, február: Eger, március: Szolnok, április, Hatvan, május: Székesfehérvár, június: Nagyvárad, július: Gyula) ábrázolásáról; irodalomból ismert még Párkányé is. [6] Drezdában, ahol tudomásunk szerint a folyóirat teljes sorozata megtalálható – az 1815-ös évben megjelent még Győr és Pápa képe is. A magyar városokról szóló eddig megjelent munkák nem hozzák a metszeteket semmilyen kapcsolatba a folyóirattal. Egyedül Buda és Pest ábrázolásáról tudható, hogy Sigmund Birken „Der Donau Strand..." (Nürnberg, 1886) című több kiadást megért művében szereplő metszetek kompoziciójának kettéosztásából keletkezett.[7] Sajnos a német sajtótörténetek (Salomon, Koszyk) sem tesznek említést a bár hosszú időn keresztül létező, de igen korlátozott érdeklődésre számot tartó *Königl[ich] Sächs[isches] privil[egirtes!] Zittau'sches Monatliches Tagebuch*ról.

[6] SZALAI Béla: *Magyar várak, városok, falvak metszeteken. 1515–1800.* Bp. 2001. 306–309. tábla.

[7] RÓZSA György: *Budapest régi látképei.* 2. kiad. Bp. 2000. 87 (Buda). és 92 (Pest). Klaus Stopp a rézkarcot kapcsolatba hozta a folyóirattal, de a magyar vonatkozású lapok megjelenését tévesen a 18. századra teszi. In: RÓZSA: *i. m.* 117, 119.

A folyóiratból csak egyes magyar városok kivágott rézkarcai szerepelnek magyarországi gyűjteményekben, alkotójuk nevéről nem tudunk semmit, eddig megjelenésük helye is ismeretlen volt. A hungarika-kutatást új adatokkal gazdagítja a *Tagebuch* most magyar közgyűjteménybe került egyetlen, 1816-os évfolyama. Ezen kívül forrásul szolgálhat a művészettörténészek, illetve a helytörténészek számára is. A *Privilegirtes Zittau'sches topographisches, biographisch-historisches monatliches Tage-Buch*ot magyar vonatkozásai miatt mindenképpen érdemes lenne részletesen feldolgozni.

RÓZSA MÁRIA

Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrirte Zeitung. *1. Ausgangspunkt der Forschung.* Max Nordaus *Erinnerungen* ließen bisher vermuten, dass der spätere Kulturkritiker, Arzt und Zionist während seiner Pester Jahre (1849–1880) journalistisch ein Jahrzehnt lang im Dienste des *Pester Lloyd* (1867–1876) stand und nach dem endgültigen Bruch mit dem Chefredakteur Max Falk zum *Neuen Pester Journal* gewechselt hatte (1876–1878).[1] Auch die wichtigsten Themenkreise sind uns bekannt: Die erste Periode umfasst die Jahre zwischen 1867 und 1872 und ist trotz des großen Zeitraumes quantitativ am erträgnisärmsten; es handelt sich dabei um etwa fünf Dutzend kürzere Beiträge und Feuilletons. Ein Wendepunkt in Nordaus Publizistik trat ein, als er im Dienste des Blattes anlässlich der Wiener Weltausstellung 1873 in die Reichs- und Residenzhauptstadt entsandt wurde und das Gesichtete und Erfahrene regelmäßig in Feuilletons festhielt. In sieben Monaten meldete er sich mit ca. hundert Veröffentlichungen. Quantitativ wurde diese Zahl von Publikationen in den kommenden zwei Jahren, als sich Nordau eine europäische Bildungsreise leistete, nicht mehr überboten. Er verpflichtete sich lediglich, über die Russland-Reise von Kaiser Franz Joseph zu berichten, ansonsten schrieb er nur gelegentlich für das Blatt. Die Zahl seiner Beiträge und Feuilletons für den *Pester Lloyd* lässt sich zwischen 1867 und 1876 auf ca. 230 beziffern.

Christoph Schulte weist darauf hin, dass Nordau „in den letzten Lebensjahren des Vaters (...) als erfolgreicher, festangestellter Redakteur im Feuilleton der angesehensten deutschsprachigen Zeitung Ungarns 200 Gulden im Monat [verdiente]".[2] Was unter fester Anstellung zu verstehen ist, kann anhand der Veröffentlichungen nicht verifiziert werden, denn Nordau meldete sich ausgesprochen selten in dem genannten Zeitraum; es ist anzunehmen, dass er auch redaktionsinterne Aufgaben wahrzunehmen hatte. Sein Debüt beim *Pester Lloyd* gab er am 9. November 1867 mit dem Feuilleton *Das Altarbild*; für das darauffolgende Jahr konnten nur vier Veröffentlichungen nachgewiesen werden. Im Jahre 1869 kam es zu acht, in den nächsten zwei Jahren zu jeweils sieben Publikationen, und im Jahre 1872 lassen sich über 30 Beiträge feststellen.

[1] NORDAU, Max: *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*, übers. v. S. O. Fangor. Leipzig, Wien, 1928. Für den *Pester Lloyd* siehe 40 und passim, für das *Neue Pester Journal* 91 und passim. Vgl. auch SCHULTE, Christoph: *Psychopathologie des Fin de siècle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau.* Frankfurt am Main, 1997. 23 und passim. Ausführlich zu Nordaus Pester Publizistik siehe U., H.: Max Nordaus Pester Publizistik. Phil. Diss. Bp. 2003.

[2] SCHULTE (wie Anm. 1), 51.

2. *Die zwei Jahrgänge der Ungarischen Illustrirten Zeitung (1871–1872).* Welchen Aufgaben Nordau im Jahre 1871 nachging, konnte durch das Namensregister einer einschlägigen Bibliographie rekonstruiert werden, die bei dem Titel *Ungarische Illustrirte Zeitung* für das Jahr 1871 Max Nordau als Redakteur ausweist.[3] Der Befund ist umso überraschender, weil der Hauptkatalog für Zeitungen und Zeitschriften der Széchényi-Nationalbibliothek beim *Pester Lloyd* auch die Namen der Beiblätter vermerkt, die *UIZ* jedoch nicht angibt. Die Bibliographie von Heinrich Réz enthält diesen Befund gleichfalls, weist aber nicht auf Nordaus Namen hin.[4] Noch merkwürdiger ist, dass nicht einmal das Hauptblatt auf die eigene Neuerscheinung aufmerksam machte. Lediglich folgende Anzeige konnte dem *Pester Lloyd* entnommen werden:

Mit 1. Jänner 1871 beginnt ein neues Abonnement auf den
„PESTER LLOYD"
Morgen- und Abendblatt,
nebst den beiden Wochenbeilagen:
„Wochenblatt für Land- und Forstwirthschaft"
(Gratisbeilagen)
und die illustrirte Frauenzeitung
„DAS HAUS."[5]

Die erste Nummer der *Ungarischen Illustrirten Zeitung* erschien am 1. Jänner 1871 in Pest. Gleich unter dem sehr schön verzierten Zeitungskopf waren die wichtigsten Angaben verzeichnet: Vierteljährlich waren 13 Nummern geplant, der Erscheinungstag war der Sonntag, und „Man pränumerirt die ‚Ungarische Illustrirte Zeitung' bei der Deutsch'schen Buchdruckerei- und Verlags-Actien-Gesellschaft in Pest direct, sowie in jeder Buchhandlung um 1 fl. 50 kr. vierteljährlich". Die weiteren Angaben des Impressums waren auf der letzten Seite zu lesen: Der verantwortliche Redakteur war Max Nordau, für Verlag und Druck war die „Deutsch'sche Buchdruckerei und Verlags Aktien Gesellschaft in Pest" zuständig. Eine Ausgabe im Folio-Format bestand aus acht Seiten, die Exemplare waren durchgehend nummeriert, der erste Jahrgang umfasste 424 Seiten.

Dass das Blatt tatsächlich zum *Pester Lloyd* gehörte, konnte erst nach der Einsicht in die 35. Ausgabe bestätigt werden, denn direkt unter dem Zeitungskopf erschien: „Die ‚Ungarische Illustrirte Zeitung' erscheint jeden Sonntag als Beilage zum ‚Pester Lloyd' um 70 kr. vierteljährig."[6] Von Max Falk wurde aber schon in der 3. Nummer ein Beitrag gedruckt, auch wenn es sich dabei nur

[3] RÓZSA, Mária: *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. 1. Teil: Zeitschriften und Fachblätter. Sonderdruck aus Berichte und Forschungen.* In: *Jahrbuch des Bundesinstitutes für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa.* Band 9. München, 2001. 135. Die bibliographischen Angaben sollen leicht ergänzt werden: Die *Ungarische Illustrirte Zeitung* hörte nicht mit Nr. 49 v. 4. Dezember 1872 auf, sondern erst mit Nr. 51 v. 25. Dezember 1872. Außerdem wurden die zwei Jahrgänge nicht nur von Max Nordau und Adolf Silberstein redigiert: Ab Nr. 40 v. 2. Oktober 1872 ist als verantwortlicher Redakteur Dr. Ign. Phil. Weiß verzeichnet.

[4] RÉZ, Heinrich: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918.* München, 1935.

[5] Siehe Pester Lloyd Nr. 306 v. 22. Dezember 1870. 3 und weitere Wiederholungen u. a. in den Nummern zwischen 23. Dezember 1870 und 3. Jänner 1871. Hervorhebung im Original.

[6] Ungarische Illustrirte Zeitung Nr. 35 v. 27. August 1871. In der nächsten Ausgabe erschien aber wieder die kurze Version wie in der ersten Nummer. Über dem Zeitungskopf wurde noch gesondert vermerkt: „Wochen-Beilage zum 'Pester Lloyd'." Im ersten Jahrgang kam das lediglich in den Nummern 35 und 51 vor, aber im 2. Jahrgang war das keine Seltenheit mehr. Die Zeitung wird des weiteren als UIZ mit Nummer, Datum und Seitenzahl angegeben.

um eine Übersetzung handelt.[7] Aus dem Autorenkreis des Hauptblattes konnten noch die Namen Albert Sturm und Adolf Dux entnommen werden.[8]

Das Blatt war eine echte Sonntagszeitung,[9] die für die ganze Familie konzipiert war: sehr schön illustriert und reichlich mit Unterhaltungslektüre versehen. Themen aus Politik, Wirtschaft sowie Tagesaktualität[10] und Anzeigen fanden selten Einzug in das Blatt; so dominierten v. a. literarische Texte, Originalbeiträge, Fortsetzungsromane, Übersetzungen aus Lyrik und Prosa sowie große und anspruchsvolle Illustrationen.[11] Mindestens jeweils zwei Seiten waren der Damenmode und Haushaltsthemen gewidmet, manchmal wurde eine Schnittmusterbeilage beigefügt. Auf der letzten Seite wurden kleinere Rubriken wie Rätsel, „Buntes" und „Briefkasten" platziert.

Nicht nur das Hauptblatt, sondern auch die *Ungarische Illustrirte Zeitung* hat in nicht unerheblichem Maße zur Verbreitung der ungarischen Literatur in qualitativ hochwertigen Übersetzungen beigetragen.[12] 1871 erschien im *Pester Lloyd* in Fortsetzungen Jókais „E pur si muòve! (Und es bewegt sich doch!)" [És mégis mozog a föld],[13] und in der Sonntagsausgabe wurde seine Novelle *Die Edelsteine*[14] publiziert. Von Paul Gyulai wurde die Novelle *Eine Mutter* [Egy anya] in Fortsetzungen veröffentlicht.[15] Aus der ungarischen Lyrik wurden mehrere Gedichte von Sándor Petőfi, übertragen von Ignaz Schnitzer, gedruckt. Schnitzers Name ist deshalb erwähnenswert, weil er als einer der besten Petőfi-Übersetzer angesehen wurde und er beim *Neuen Pester Journal* mit Nordau abermals in Berührung kam.[16] Weitere Gedichte von Petőfi wurden von Julius Szekula

[7] *Ehrenrettung eines Verstorbenen.* (Aus den „Főv. Lapok." Abkürzung im Original.) = UIZ Nr. 3 v. 15. Jänner 1871. 22. Fortsetzung in Nr. 4 v. 22. Jänner 1871. 30. Original: *Egy halott igazoltatása. I., II.* = Fővárosi Lapok Nr. 1 v. 1 Januar 1873, 2–3 und Nr. 2 v. 3. Januar 1873, 8–9.

[8] *Verwaist. Novelle von Albert Sturm.* = UIZ Nr. 13 v. 26. März 1871. 100 (Beginn); *Ein Traum.* Von Adolf Dux. Kleingedruckt hinzugefügt: „Aus der jüngst erschienenen Novellensammlung von Adolf Dux: 'Deutsch-Ungarisches, Pest, Hartlebens Verlag, 1871'." = UIZ Nr. 41 v. 8. Oktober, 328 und Nr. 42 v. 15. Oktober 1871. Titelblatt und 330f.

[9] Zur Definition der Gattung siehe den Annäherungsversuch von LIPTÁK, Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága.* Bp. 2002. 53f.

[10] Anlässlich des Ablebens des Freiherrn Josef von Eötvös wurde ein Bild von ihm auf der Totenbahre, gezeichnet von Johann Jankó, auf der Titelseite in Nr. 8 v. 19. Februar 1871 eingefügt, auf der nächsten Seite folgte die Würdigung der Tätigkeit des ehemaligen Unterrichtsministers und Meisters des realistischen Romans, dann auf Seite 59 wurde ihm ein ganzseitiges Porträt gewidmet. Zwei Wochen später folgte Bild und Beitrag von drei neuen Ministern (Theodor Pauler, Graf Peter Pejacsevich, Wilhelm Tóth). = UIZ Nr. 10 v. 5. März 1871. Titelseite. Ende November erschienen dann Bild und Beitrag über den Grafen Melchior Lónyay, der seinerzeit das Amt des Ministerpräsidenten und des Ministers für Militärwesen innehatte. = UIZ Nr. 48 v. 26. November 1871. 379.

[11] Nur um einige Titel zu nennen: *Meran und Umgebung.* = UIZ Nr. 3 v. 15. Jänner 1871. 19; *Bilder von der ostasiatischen Expedition.* = UIZ Nr. 6 v. 5. Februar 1871. 47; *Zur Frauenemanzipation.* = UIZ Nr. 11 v. 12. März 1871. 83; *Der Dorfbarbier.* = UIZ Nr. 12 v. 19. März 1871. 91; *Die Panzerregatte.* = UIZ Nr. 14 v. 2. April 1871. 108f; *Das zukünftige Pest.* = UIZ Nr. 13 v. 26. März 1871. 100f.

[12] Zur literarischen Bestandaufnahme des Pester Lloyd siehe U., H.: *Die Geschichte des Pester Lloyd 1854–1875. II.* = Magyar Könyvszemle 2001. Nr. 3. 318–331.

[13] Schriftweise des Titels nach dem *Pester Lloyd.*

[14] *A nikodémiai kövek.* Eigentlich ein Kapitel aus Jókais *Egy bujdosó naplója.* Den Hinweis verdanke ich Tünde Császtvay.

[15] UIZ Nr. 7 v. 12. Februar 1871. 54 und Nr. 8 v. 19. Februar 1871. 63f.

[16] In der UIZ Nr. 12 v. 19. März 1871. 90 erschienen die Gedichte: *Zieht ein Schäfer...* [Megy a juhász szamáron], *Das Glöckchen hör' ich....* [Temetésre szól az ének...], *Mich straft mein Herrgott nicht dafür...* [Nem ver meg engem az isten...]. Seitens der Redaktion wurde zu Schnitzer

und Julius Böhm übertragen.[17] Auch der andere ungarische Klassiker, János Arany, ist im Blatt mit mehreren Gedichten vertreten, nicht zuletzt in Übertragungen Max Nordaus.[18]

Nordaus Mitwirken an der *UIZ* konnte auch anhand signierter Beiträge belegt werden, wobei es selbstverständlich auch von Interesse wäre, wem die unsignierten Artikel zuzuordnen sind. Nordaus Pester Publizistik zeichnet sich vor allem durch seine Tätigkeit als Feuilletonist aus, eigene Gedichte konnten von ihm bislang nicht nachgewiesen werden, obwohl in der *UIZ* von ihm mehrere Gedichtübertragungen aus dem Ungarischen entnommen werden konnten. Gleich in der ersten Nummer der *UIZ* übertrug er „Am Herbste" [Ősszel] von Johann Arany,[19] es folgten „Ach wie rasch" [Oh! az idő...] von Paul Gyulai[20] und „Auf, auf ... (1848) [Lóra...!] von Johann Arany,[21] und zuletzt wurde „Am Kamin" von Aladár Benedek[22] gedruckt. Erstmals konnten neben den Nachdichtungen nunmehr auch eigene Gedichte Nordaus in der *UIZ* nachgewiesen werden; so wurden hier das „Winterbild",[23] „Auf ein Eichenblatt"[24] oder ein Gedichtzyklus wie „Erste Liebe"[25] publiziert. Als epische Texte verstehen sich die Beiträge „Kauft Christbäume! Eine Weihnachtsgeschichte",[26] „Aus dem Klosterleben. Ein Tagebuchblatt",[27] „Ein Blick in die Zukunft",[28] sowie „Pappchens Frühstück".[29]

Nordaus Name als verantwortlicher Redakteur stand das ganze Jahr hindurch auf der letzten Seite der *UIZ*. Mitte Dezember 1871 erschien aber anstelle des gewohnten Impressumtextes:

---

angemerkt: „Wir machen unsere Leserinen (sic!) ganz besonders auf diese Uebersetzungen aufmerksam, da sie zu den besten gehören, in welchen Petőfy (sic!) je vor ein deutsches Publikum getreten ist." In der nächsten Nummer folgte in Schnitzers Übersetzung *Die Weichsel wächst zu Tausenden am Baum...* [Ezrivel terem a fán a meggy...] und *Unsere alte Erde...* [Játszik öreg földünk...]. = UIZ Nr. 13 v. 26. März 1871, 98. In der UIZ Nr. 26 v. 25. Juni 1871, 202 wurde *Zöld Marczi. Von Alexander Petőfy* (sic!) gedruckt. Petőfi-Übersetzungen kommen auch im 2. Jahrgang der Zeitung vor, u.a. *Held János. Ein poetisches Volksmärchen von Alex. Petőfi. Deutsch v. I. Schnitzer.* Auch in diesem Fall fügte die Redaktion hinzu: „Wir glauben unsern Lesern etwas Angenehmes zu bieten, indem wir hiemit eine Probe einer noch nicht veröffentlichten Uebersetzung dieses reizenden Petőfi'schen Mährchens geben. Petőfi ist von den deutschen Uebersetzern bisher so maltraitirt worden, daß eine Nachdichtung, wie die obige, auch in Deutschland geeignet wäre, bessere Begriffe über den poetischen Gehalt der ungarischen Literatur zu verbreiten." = UIZ Nr. 2 v. 10. Jänner 1872. 10. Zu Schnitzer vgl. auch.: U., H.: *Das Neue Pester Journal. Die Geschichte des Blattes von den Anfängen bis 1878.* = Magyar Könyvszemle 2003. Nr. 2, 241–252.

[17] Julius Szekula übersetzte das Gedicht *Ende September* [Szeptember végén]. = UIZ Nr. 41 v. 8. Oktober 1871. 326. Julius Böhm publizierte aus Petőfis Kleinprosa *Die Flüchtlinge* [A szökevények], bei der die Redaktion folgende Anmerkung hinzufügte: „Diese, deutsch noch nirgends erschienene und auch im ungarischen Original sehr wenig gekannte Skizze, die 1845 in den „Életképek" veröffentlicht wurde, durfte wegen ihres Verfassers besonderes Interesse beanspruchen." = UIZ Nr. 14 v. 2. April 1871. 106.

[18] Moritz Staßmann übersetzte das Gedicht *Der tapfre Bor* [Bor vitéz]. = UIZ Nr. 9 v. 26. Februar 1871. 66.

[19] UIZ Nr. 1 v. 1. Jänner 1871. 2.

[20] UIZ Nr. 3 v. 15. Jänner 1871. 18. Ungarisch zwei Wochen früher in *Fővárosi Lapok* Nr. 1 v. 1. Januar 1871. 1 gedruckt.

[21] UIZ Nr. 27. v. 2. Juli 1871. 210.

[22] UIZ Nr. 44 v. 29. Oktober 1871. 350.

[23] UIZ Nr. 7 v. 12. Februar 1871. 50.

[24] UIZ Nr. 40 v. 1. Oktober 1871. 318.

[25] UIZ Nr. 14 v. 2. April 1871. 106 und Nr. 15 v. 9. April 1871. 114.

[26] UIZ Nr. 1. v. 1. Jänner 1871. 3f.

[27] UIZ Nr. 4 v. 22. Jänner 1871. 26.

[28] UIZ Nr. 5 v. 29. Jänner 1871. 38f.

[29] UIZ Nr. 17 v. 24. April 1871. Titelseite u. 130.

„Verlag der Pester Lloyd-Gesellschaft in Pest. – Redigirt unter Verantwortlichkeit der Verlagshandlung. – Druck der Deutsch'schen Buchdruckerei und Verlags-Aktien-Gesellschaft in Pest."[30] Nordaus Nachfolger wurde Dr. Adolf Silberstein.[31]

Unter der neuen Ägide[32] kam es zu kleineren Veränderungen im Blatt, so wurde z.B. unter dem Zeitungskopf eine Inhaltsangabe eingefügt, der Erscheinungstag rückte von Sonntag auf Mittwoch und es entstanden neue Rubriken, u. a. „Kleine Chronik", „Vermischtes", „Literatur", „Brief-

[30] UIZ Nr. 51 v. 17. Dezember 1871. 408.

[31] Adolf Silberstein-Ötvös (1845–1899), ungarischer Ästhet, Übersetzer und Publizist. Arbeitete u. a. für das *Leipziger Tageblatt*, die *Deutsche Allgemeine Zeitung*, das *Fremdenblatt* in Wien, 1870–71 für die *Temesvarer Zeitung*, dann für *den Pester Lloyd*, das *Neue Pester Journal*, den *Ungarischen Lloyd* und für mehrere ungarische Zeitungen. Vgl.: UJVÁRI, Péter (Hg.): *Magyar Zsidó Lexikon*, Bp. 2000. 788. Seine journalistische Leistung wurde auch in der gegenwärtigen deutschsprachigen Presse Ungarns anerkannt: „Unser Landsmann, Dr. Adolph Silberstein in Leipzig, gibt daselbst eine ‚dramaturgische Wochenschrift' heraus, die sich überaus vortheilhaft vor anderen, den Interessen des Theaters gewidmeten Organen auszeichnet, und tritt uns darin nebst dem ernsten Eifer, das Theater zu einer sittlichen Kunstanstalt zu erheben, auch der erforderliche ästhetische Beruf entgegen. Dr. Silberstein schreibt mit eben so viel Geist als Kenntniß über einzelne Erscheinungen der dramatischen Dichtkunst, wie über allgemeine, das Theater betreffende Fragen, und wird in seinen Bestrebungen von tüchtigen Korrespondenten in Berlin, Wien, Hamburg und anderen Städten unterstützt. Neuestens hat unser Landsmann den Kreis seiner Wirksamkeit auch auf seine Vaterstadt Pest ausgedehnt, welche er jüngst selbst besuchte, und in der er unter anderen Mitarbeitern Thomas Szana zu Berichten über das Nationaltheater gewonnen hat. Wir können es uns nicht versagen, auf den Artikel ‚Pest' hinzuweisen, in welchem der Verfasser, Dr. Silberstein, unter Anderem sagt: ‚Sprache und Poesie der Magyaren legen das beredteste Zeugniß für die Entwickelungsfähigkeit dieses kaukasischen Stammes ab. Die Sprache hat erst seit diesem Jahrhundert volle Blüthen getrieben und deutsche Sprachforscher haben diese Sprache in all ihrer Biegsamkeit, ihrem Wohlklang, ihrer Kraft und Weichheit, ihrem Humor noch nicht hinreichend gewürdigt. Auch darüber existiren nur oberflächliche Kenntnisse, wie über vieles, was das ungarische Leben betrifft. Selbst die abstrakten Begriffe können aus der eigenen Sprache gewonnen werden, und es existirt eine reine magyarische Terminologie, wie sie die deutsche Sprache nicht besitzt. Die ungarische Poesie ist eine farbige Blüthe des ungarischen Bodens, hervorgesprossen aus dem Nationalgefühl, aus der leidensvollen tausendjährigen Geschichte, aus der Sehnsucht nach Freiheit, aus der Anbetung der segnenden Natur im ungarischen Land. Sie hat etwas Vollblütiges, Schmelzendes, Sinnliches und Echtes. Daneben sympathisirt sie mit allen Literaturen, die sie in ihre sinnliche Eigenthümlichkeit verschmilzt.' – Auch über das Nationaltheater spricht sich der Verfasser in dem angeführten Artikel ausführlich und in einer für dieses Institut Interesse erweckenden Weise aus. (...) = Ungarischer Lloyd Nr. 283 v. 5. Dezember 1869. Beilage. Anderthalb Jahre später brachte dasselbe Organ folgende Mitteilung: „(Redaktionswechsel.) Der bisherige Redakteur der ‚Temesvárer Zeitung', Herr Dr. Adolph Silberstein, als Literat auch in Deutschland bekannt, hat Anfangs Mai die Redaktion obiger Zeitung niedergelegt, um sich als Publizist in Pest anzusiedeln." = Ungarischer Lloyd Nr. 106 v. 6. Mai 1871. Beilage.

[32] Die personelle Veränderung wurde auch im *Ungarischen Lloyd* angekündigt: „(Die ‚Ungarische illustrirte Zeitung',) die im Deutsch'schen Verlag erscheint, wird seit dem neuen Jahr von Dr. Adolph Silberstein redigirt, der es sich zur Aufgabe gestellt hat, unser kunst-literarisches und soziales Leben dem deutschen Publikum zu vermitteln." = Ungarischer Lloyd Nr. 3 v. 4. Januar 1872. 3. Silbersteins journalistische Tätigkeit beschränkte sich aber 1872 nicht nur auf das Beiblatt des *Pester Lloyd*. An dieser Stelle kann es nur angedeutet werden, dass er auch die Konkurrenz, den *Ungarischen Lloyd*, ab Oktober 1872 zahlreich mit Feuilletons bereicherte und dazu noch sein ab diesen Zeitpunkt jeden Sonntag erscheinendes Beiblatt „Zeitung für Kunst, Theater und Literatur" gemeinsam mit Adolf Dux redigierte.

3141

Ungarische Illustrirte Zeitung.

Nummer 1. Vierteljährlich 13 Nummern. Pest, den 1. Jänner 1871. Ausgabe jeden Sonntag. 1. Jahrgang.

Man pränumerirt die „Ungarische Illustrirte Zeitung" bei der Deutsch'schen Buchdruckerei- und Verlags-Actien-Gesellschaft in Pest direct, sowie in jeder Buchhandlung um 1 fl. 50 kr. vierteljährlich.

Michael Munkácsy.

Es kömmt bei originellen Geistern mit gewaltigem Streben vor, daß sie, wenn sie lange vergeblich bemüht waren, ihre eigenartigen Kunstideale auf den gewöhnlichen, vielbefahrenen Wegen zu erreichen, zuletzt ungeduldig und unbefriedigt neue Bahnen einschlagen, die Schranken ihrer Kunst durchbrechen, neue Genre's schaffen und bisher völlig unbekannte Schöpfungen hervorbringen. Mancher thut einen glücklichen Griff und eröffnet als Reformator seiner Kunst eine neue Welt, die alsbald von zahlreichen, mehr oder minder befähigten Nachahmern kolonisirt wird, ein Anderer verirrt sich in den pfadlosen Regionen, kömmt vom Ziele, dem Ideale, immer ferner ab und muß zuletzt, vielleicht verspottet von den Unbedeutenden und bedauert von den Mitstrebenden, zu Grunde gehen. Beethoven dichtet acht Symphonieen, in denen er zahllose Instrumente in Bewegung setzt, damit sie seine erhabenen Ideen zum Ausdrucke bringen; in der neunten erkennt er endlich die Unvollkommenheit der Form, er zerbricht dieselbe und ruft die menschliche, beseelte Stimme, das klare, bestimmte Wort den stammelnden Instrumenten zu Hilfe. Ihn bewundert die Welt und sie anerkennt, daß die Kunst durch den kühnen Versuch bereichert wurde. Da ist aber Richard Wagner, dem auch die vorhandene Form nicht genügt, der die natürlichen Schranken, die der Musik gezogen sind, durchbricht, alle anderen Künste zu Frohnleistungen herbeischleppt, Malerei, Plastik, Dichtkunst, Tanz, Musik verquickt, einen Wechselbalg nach dem andern zur Welt befördert und zuletzt seinem ohnmächtigen Drange nach dem unerreichbaren Ideale in roher und pöbelhafter Beschimpfung des Judenthums Luft macht. Goethe zersprengt im „Faust" die dramatische Form und aus allen Fugen strebt der reiche, üppige, nicht zu fesselnde Inhalt ins Ungemessene und Unbegrenzte hinaus. Kaulbach genügt es nicht mehr, im Bilde durch Schönheit der Gestalten, durch Harmonie der Farben zu wirken, er will Ideen malen, seine Bilder sollen der Extract und das Inhaltsverzeichniß kulturgeschichtlicher Werke sein, es fehlt nicht an Bewunderern der neuen Richtung, ebensowenig an Nachahmern, allein heute gibt es schon genug unbefangene Beurtheiler, die über diese Richtung das Verdammungsurtheil aussprechen.

Die bedeutendsten jungen Malertalente, deren ze

Michael Munkácsy.

fundenes, natürliches Gefühl durch eine falsche Kunsterziehung nicht unterdrückt oder abgestumpft wurde, haben sich von dieser neuen Richtung abgewandt, in der nur ein Genie von der Kraft Kaulbach's gefahrlos vorwärtsschreiten konnte und sind auf die früheren Anschauungen über die Aufgaben der Malerei zurückgekommen. Die Natur — je nach der individuellen Neigung idealisirt oder nicht idealisirt — wiederzugeben und sie geistig zu durchdringen und zu beleben — das ist der Zweck, den der Maler anstreben muß, den er zu erreichen vermag und der ihn befriedigen kann.

Michael Munkácsy, unser so rasch zu europäischer Berühmtheit gelangter Landsmann, geht bei seinen Schöpfungen immer von diesen Gesichtspunkten aus. „Greift nur hinein in's volle Menschenleben — wo ihr es packt, da ist's interessant!" Das ist auch sein Motto und es hat ihm zu seinen Triumphen verholfen. Bei ihm ist keine seelische Zerrissenheit, kein unruhiges Umhertappen, keine chaotische Unklarheit zu bemerken. Er weiß was er will; er kennt seine Aufgabe, seine Kraft, seine Mittel, daher die Sicherheit, mit der er eine Idee erfaßt, die Kühnheit, mit der er sie ausführt. In den Bildern, die er bisher gemalt, hat er immer das volle Menschenleben dargestellt, aber mit einer Feinheit der Beobachtung, mit einer Größe der Auffassung, wie sie nur dem Genie eigen ist. Eine warme Anhänglichkeit an's Vaterland läßt ihn mit Vorliebe aus dem ungarischen Volksleben genommene Vorwürfe behandeln, allein er ist darum nicht einseitig; er weiß stets die allgemeinmenschliche Seite hervorzukehren, so daß auch der Fremde sich von dem Bilde sofort angeheimelt fühlt. Die geistige Bedeutung und die großen Erfolge, die Munkácsy trotz seiner Jugend und seiner verhältnißmäßig kurzen künstlerischen Laufbahn bereits errungen, rechtfertigen es in gleichem Maße, daß wir unsere Leserinen mit seinem Porträt und seiner Biographie bekannt machen.

Er wurde 1844 in Munkács geboren, ist also jetzt erst 26 Jahr alt. Sein Vater, der eigentlich Lieb hieß und ein kleiner Beamter war verstarb früh, auch seine Mutter verlor er bald und als vermögenslos Waise hatte er einer recht trüben Zu

Jahr 1848 und über Ungarn brach die moderne Sünd flut, die Revolution herein. Mich verlor in Folge d damaligen Verhältnisse sein Vermögen und war mit

Der Ball der Dicken.

hatte. Sein Haus ist freudelos, sein Gemach verödet, ihm bedeutet der Weihnachtsmarkt nichts als eine traurige Erinnerung, einen Christbaum stellt er nicht auf, denn für wen auch? Als er die Kleinen klagen hörte, da ging ihm ein schmerzliches Gedenken durch's Herz und er wollte mindestens fremden die Freude bereiten, die er den *eigenen* Kindern nicht bereiten kann. In wehmüthig-freudiger Erregung ging er nach Hause, und heute Nacht träumte er von den lieben kleinen Kindern, die ihm so früh genommen wurden. — Aber auch die Liese und der Hans! Was die für bunte Sache träumten! Das Christkindlein sei ihnen erschienen und habe sie durch den offenen strahlenden Himmel geführt und Englein seien um sie geflogen, während schöne Musik spielte — und als sie morgens erwachten und die schönen Christgeschenke sahen, da glaubten sie erst recht, daß sie noch immer träumten!

Der kleine Hans, der in seinem kindlichen Unverstand sich von der ganzen Sache keinen klaren Begriff machen konnte, behauptete noch mehrere Jahre danach, daß ihm dies eine Mal ganz gewiß der heilige Nikolo in Gestalt eines freundlichen Herrn in der Stadt erschienen sei und ihn reich beschenkt habe . . .

M. N.

Jauk Christbäume!

In der Dorfmühle.

(Dieze eine Illustration.)

„Das aber sage ich Euch, Meister, Ihr mög't sagen was Ihr wollt, das nützt Alles nichts, so lange nicht der Kossuth wieder ins Land kommt! Dann aber wird's freilich eine andere Welt sein, was, Alter?" Damit schloß der ehrsame Notär des Dorfes eine längere politische Auseinandersetzung, die in eine polemische Spitze gegen den wackeren Dorfschmied ausblief, welcher in diesem sonst durchaus radikalen Kreise das konservative Element vertrat. In seinem Sermon hatte der zungengeläufige Notär sich ziemlich über alle verkrachtabeln inneren und äußeren Angelegenheiten Ungarns, der Erde, des Mondes und des Sonnensystems ausgelassen. Angefangen hatte er natürlich als äußerst Linker mit den Beschwerden gegen die Regierung; die Straßen sind schlecht, die Steuern drückend, Freiheit gibt es nicht, so versichert die „Magyar Ujság" und die muß es doch wissen! Andrássy verursacht jährlich die Ueberschwemmungen, während die

kasten der Redaktion". Auch eine räumliche Änderung erfolgte, denn „Die Bureaux der Pest-Wiener literar.-artistischen Anstalt. Gebr. Deutsch befinden sich seit 1. Mai Göttergasse Nr. 9.)".[33] Bei den inhaltlichen Veränderungen ist zu vermerken, dass es nunmehr gelegentlich auch zur Veröffentlichung von Reisebildern kam.[34] Beachtenswert ist die starke Zunahme der literarischen Beiträge sowie die erhebliche Erweiterung des Autorenkreises: Neben namhaften Journalisten wie Adolf Ágai,[35] Adolf Dux,[36] Albert Sturm und Ignatz Schnitzer gehörten auch Peter Rosegger,[37] Ada Christen,[38] Karl Emil Franzos,[39] und nicht zuletzt Ferdinand Groß[40] zu den ständigen Autoren. Seitens

[33] UIZ Nr. 19 v. 8. Mai 1872. 152. Abkürzungen im Original. Im August erfoglte auch der Umzug der Druckerei: „Durch den Umzug unserer Druckerei in die neuerbauten Lokalitäten, Göttergasse Nr. 9., ist die Ausgabe der vorliegenden Nummer verzögert worden, wofür wir hiemit um geneigte Entschuldigung bitten. (...)", in: UIZ Nr. 34 v. 21. August 1872. 272. Die Gebrüder Deutsch hatten derzeit bereits einen Namen gemacht: „Die Herren Leopold und Moriz Deutsch, die, wie bekannt, die Etablissements der Deutsch'schen Buchdruckerei-Verlags-Aktiengesellschaft käuflich erworben und in Wien ein namhaftes Institut unter der Firma ‚Pest-Wiener literarisch-artistische Anstalt Gebr. Deutsch' errichten, erhielten jetzt ein Diplom der Londoner internationalen Ausstellung 1871 für ihre Leistungen auf dem Gebiete der Buch- und Steindruckerei. Die genannten Herren sind bereits im Besitze der großen goldenen Medaille für Kunst und Wissenschaft von Oesterreich, England, Frankreich, Preußen und Württemberg. Die Anstalt leistet besonders Vorzügliches in der gefälligen, wohlfeilen und coulanten Herstellung von Kreditpapieren, wie Aktien, Pfand- und Ratenbriefen, Kassenscheinen u. s. w." = Ungarischer Lloyd Nr. 47 v. 25. Februar 1872. Beilage.

[34] Z. B.: *Maximilian Bern: Skizzen aus Südrußland.* = UIZ Nr. 14 v. 3. April 1872. 107 und 112 und Nr. 15 v. 10. April 1872. 115; SCHANZ, Julius: *Von der Insel Burano bei Venedig.* = UIZ Nr. 5 v. 31. Jänner 1872. 39; DERS.: *Der Nothaufstand auf der Insel Burano bei Venedig.* = UIZ Nr. 7 v. 14. Februar 1872. 51; DERS.: *Briefe vom Vesuv.* = UIZ Nr. 22 v. 29. Mai 1872, 171 ff.

[35] *Die Braut des Seemannes. Aus den hinterlassenen Papieren eines ungarischen Emigranten. Erzählung. Nach dem Ungarischen des Adolf Ágai.* = UIZ Nr. 21 v. 22. Mai 1872. Titelseite u. 162, Schluß: Nr. 25 v. 19. Juni 1872. 194f.

[36] Adolf Dux (1822-1881), Schriftsteller, arbeitete seit 1855 für den *Pester Lloyd.* Er war der erste, der Gedichte von Sándor Petőfi und Baron József Eötvös, sowie das Nationaldrama „Bánk bán" von József Katona ins Deutsche übertragen hat.

[37] *Das ewige Mädchen.* = UIZ Nr. 19 v. 8. Mai 1872. Titelseite, Ende: Nr. 20 v. 15. Mai 1872. 157.

[38] *Abbazia* (Gedicht). = UIZ Nr. 12 v. 20. März 1872. 90; *Noth.* = UIZ Nr. 13 v. 27. März 1872. 104; *An Gräfin Pauline Bandissin.* = UIZ Nr. 22 v. 29. Mai 1872. Titelseite; *Aus den Tagebuchfragmenten eines Einsamen.* = UIZ Nr. 32 v. 7. August 1872. 250f; *Reisebilder.* = UIZ Nr. 35 v. 4. September 1872. 276 u. 280, Nr. 36 v. 11. September 1872. 284; Nr. 37–38 v. 18. September 1872. 292 u. 298f, Nr. 38–39 v. 25. September 1872. Titelseite u. 302.

[39] *Aus einsamen Herzen.* = UIZ Nr. 38 und 39 v. 25. September 1872. 302f; *Der Shylock aus Chorostkow. Ein Charakterbild aus Podolien.* = Ebd., 310f u. Nr. 41 v. 9. Oktober 1872. 323.

[40] Von F. GROß erschienen: *Das junge Mädchen. Eine Studie.* = UIZ Nr. 9 v. 28. Februar 1872. 66; *Die Witwe. Eine Studie.* = UIZ Nr. 10 v. 3. März 1872. 74f; *Das alte Mädchen. Eine Studie.* = UIZ Nr. 11 v. 13. März 1872. 82f; *Die Kokette. Eine Studie.* = UIZ Nr. 13 v. 27. März 1872. Titelseite u. 98; *Kinderliebschaften. Eine Studie.* = UIZ Nr. 16 v. 17. April 1872. 123; *Verliebte Leute. Eine Studie.* = UIZ Nr. 26 v. 26. Juni 1872. 202f; *Geistreiche Frauen. Eine Studie.* = UIZ Nr. 28 v. 10. Juli 1872. 219f sowie *Von den Leserinen* (sic!). *Eine Studie.* = UIZ Nr. 32 v. 7. August 1872. 251. Zu der Beziehung zwischen Nordau und F. Groß siehe: SCHULTE (wie Anm. 1.), 106 u. 389 und ZUDRELL, Petra: *Der Kulturkritiker und Schriftsteller Max Nordau. Zwischen Zionismus, Deutschtum und Judentum.* Würzburg, 2003. 192–200.

der ungarischen Belletristik erschienen von Josef Kiss[41] mehrere ins Deutsche übertragene Gedichte, Petőfis „Held János" [János vitéz] kam zum Druck,[42] und auch von Gergely Czuczor, Michael Tompa, Johann Garay und Paul Gyulai wurden Beiträge veröffentlicht.[43] Die Weltliteratur war lediglich mit George Sand[44] und Turgenjew vertreten. Letzterer wurde groß angekündigt:

> In nächster Nummer beginnen wir die Veröffentlichung der neuesten Novelle „Frühlingsfluthen" des berühmten russischen Schriftstellers Ivan Turgenjew.
>
> Die vom Verfasser für unser Blatt autorisirte Uebersetzung ist durch den in Deutschland sehr geachteten Kenner der russischen Sprache und Literatur M. v. Pezold in Baden-Baden besorgt worden.
>
> Wir schmeicheln uns durch Veröffentlichung dieser Novelle uns die freundliche Anerkennung unserer geehrten Leser zu sichern.
>
> Die Redaktion.[45]

Dass die Literatur sowohl in der Form von Originalbeiträgen als auch in Übersetzungen einen hohen Stellenwert eingenommen hat, stellt sich aus einer Pränumerationseinladung Ende 1872 heraus:

Einladung zur Pränumeration
auf das Quartal
Oktober-Dezember.

> Die allgemeine Theilnahme, das rege Interesse, welche uns bisher von unserm geschätzten Abonnenten- und Leserkreise entgegengebracht wurden, bestärken uns, in der von uns eingeschlagenen Richtung fortzuschreiten und auf stets wachsende Theilnahme zu rechnen. Wir werden nach wie vor an modernen, pikanten Novellen, Skizzen, Humoresken, mit einem Wort an reichem und amüsantem Lesestoff von den beliebtesten und anerkanntesten Federn, an zeitgemäßen und gutausgeführten Illustrationen, gutgewählten Modebildern so viel zu bieten suchen, daß wir die Konkurrenz keines ausländischen, illustrirten und Modeblattes werden zu scheuen brauchen. Und dazu wird unsere Zeitschrift von ungarischem Geiste getragen werden! – Die Liste unserer bisherigen Mitarbeiter Louise Otto, Ada Christen, P. R. Rosegger, F. Groß, Oskar Welten, Maximilian Bern, E. Petrowitsch, Karl Dalmar, Wilhelm Buchholz, Julius und Paulina Schanz, Adolf Dux, I. Schnitzer, K. E. Franzos, M. Nordau

[41] Auch Max Falk übersetzte Gedichte von József Kiss. Der Übersetzer der in der UIZ veröffentlichten Gedichte konnte nicht ermittelt werden: *Lieder von der Straße. Aus dem Ungarischen des Josef Kiss* [Dalok az utcáról]. = UIZ Nr. 2 v. 10. Jänner 1872, 11 und Nr. 7 v. 14. Februar 1872. 52, sowie *Jüdische Lieder. („Zsidó dalok.") Aus dem Ungarischen des Josef Kiss, I. Um eines Worten willen* [Egy szó miatt]. *II. Sehnsucht* [Sóhaj]. = UIZ Nr. 25 v. 19. Juni 1872. 195f.

[42] Vgl. auch Anm. 16.

[43] GYULAI, Paul: *Frauen vor dem Spiegel* [Nők a tükör előtt]. Beginn: UIZ Nr. 1 v. 3. Jänner 1872. 3, Schluß: Nr. 20 v. 15. Mai 1872. 155f; *Der Storch (1850.)* [A gólyához]. *Aus dem Ungarischen von Michael Tompa. Von Julius Szekula.* = UIZ Nr. 8 v. 21. Februar 1872. 58; *Kont. Aus dem Ungarischen des Johann Garay. Von Max Farkas.* = UIZ Nr. 34 v. 21. August 1872. 266f; *Mein Goldfuchs. Aus dem Ungarischen des Gergely Czúczor* (sic!). *Von Max Farkas.* = UIZ Nr. 42 v. 16. Oktober 1872. 330.

[44] *Gute That findet gute Statt. Proverbe von Frau George Sand.* = UIZ Nr. 34 v. 21. August 1872. Titelseite u. 266.

[45] UIZ Nr. 41 v. 9. Oktober 1872. 328. Hervorhebungen im Original. Beginn: Nr. 42 v. 16. Oktober 1872. 330ff, Schluß: Nr. 51 v. 25. Dezember 1872. Ergänzungs-Beilage.

und A. gibt Zeugniß für den regen literarischen Geist unseres Blattes. Die auch für die Zukunft versprochenen Originalbeiträge der genannten Autoren sowie Uebersetzungen der Meisterwerke der George Sand ec. der neuen Werke der ungarischen Literatur (Moritz Jókai, Paul Gyulai, Adolf Ágai, Ludwig Tolnai ec.) stellen den Lesern auch eine amüsante, abwechslungsvolle Lektüre in Aussicht. (...)[46]

Trotz dieser großen Ankündigung wurde das Blatt aber Ende des Jahres eingestellt. In dem Editorial der Herausgeber heißt es dazu:

An die Leser des **„Pester Lloyd"!**

Von Mitte Dezember d. J. ab erscheint in unserem Verlage ein Wochenblatt unter dem Titel:

‚Neue Illustrirte Zeitung.'
Redigirt von Johannes Nordmann.

Es soll dies ein gediegenes, unseren heimischen Interessen und Geschmacke entsprechend reich illustrirtes Blatt sein, dass an Fülle des Inhaltes den ausländischen ähnlichen Producten würdig an die Seite gestellt werden soll, und unsere besten literarischen Kräfte sind für dieses Unternehmen gewonnen. (...)

Die ‚Ung. Illustrirte Zeitung' hat von jetzt ab zu erscheinen aufgehört (...).

Die Abonnenten des „Pester Lloyd" erhalten demnach anstatt eines Blattes, das wegen beschränkten Raumes und getheilten, belletristischen und Mode-Interessen, Beides nur spärlich bieten konnte, ein an Raum um die Hälfte vergrössertes Blatt, welches eben nur belletristischen, jedoch durchaus gediegenen Inhaltes sein wird, und in künstlerischer und technischer Ausstattung den besten ähnlichen Unternehmungen an die Seite gestellt werden kann, um ein verhältnismäßig geringes Abonnementsgeld. (...)

Die Herausgeber der **„Neuen Illustrirten Zeitung."**
Pest-Wiener lit.-art. Anstalt,
Gebrüder Deutsch.[47]

[46] UIZ Nr. 41 v. 9. Oktober 1872. 328.

[47] In: UIZ Nr. 51 v. 25. Dezember 1872. Ergänzungs-Beilage. Hervorhebungen im Original. Schon einige Wochen früher erschien im *Ungarischen Lloyd* folgende Nachricht: „Die Pest-Wiener literarisch-artistische Anstalt der Gebrüder Deutsch bereitet für das kommenden Jahr ein großes journalistisches Unternehmen, ein illustrirtes Wochenblatt: 'Neue illustrirte Zeitung' vor, welches in Wien erscheinen soll. Die Wiener Blätter schreiben darüber: Es liegt uns der Prospekt eines illustrirten Blattes vor, welches von Neujahr an in großem Style mit Original-Illustrationen und Beiträgen der beliebtesten deutschen Schriftstellern in Wien erscheinen soll. Die 'Neue Illustrirte Zeitung', welche von Herrn Johannes Nordmann redigirt wird, stellt sich gleich mit den trefflichen Probebildern im Prospekte als ein Unternehmen von reformatorischem Charakter dar, welches sich auf eigene Füße stellen und der beliebten Manier der Kopie ähnlicher Konkurrenz-Erzeugnisse grundsätzlich aus dem Wege gehen will. Die genannte Wiener Illustrirte will ein Hauptaugenmerk auf Oesterreich lenken, und die bevorstehende Weltausstellung wird ihr allerdings reichlich Gelegenheit geben, ihre Tüchtigkeit auf diesem Felde mannichfach zu erproben." = UL Nr. 283 v. 6. Dezember 1872. 6.

Die Exemplare der *Neuen Illustrirten Zeitung* sind in der Széchényi-Nationalbibliothek nicht vorhanden, auch bibliographische Hinweise konnten diesbezüglich nicht gefunden werden.[48] Dass das Blatt tatsächlich herausgebracht wurde, konnte einer Kurznachricht des *Ungarischen Lloyd* entnommen werden:

Wir können nicht umhin, auf die heute erschienene

Neue Illustrirte Zeitung, Nr. 4,

das große intelligente Publikum ganz besonders aufmerksam zu machen. Dieselbe enthält folgende höchst interessante und prachtvoll ausgeführte

Illustrationen:

Porträt Napoleon III., Prinz Louis Napoleon, Ex-Kaiserin Eugenie; Napoleon am Todtenbette (nach Photographie, historisch Treu); Salon der Ex-Kaiserin in Chislehurst; Autogramm von Hans Makart (Handzeichnung); Porträt des Dr. Meitner.

Pränumerationspreis fl. 2. pr. Quartal.

Neu eintretenden Abonnenten können wir noch mit kompletten Exemplaren dienen, so lange der Vorrath reicht. Jeder Abonnent erhält jährlich eine prachtvolle Prämie, deren erste 1000 Quadratzoll groß von Gustav Doré „Der Kampf der Engel mit den Dämonen" (Szene aus Milton's „Verlorenes Paradies") darstellt.
Herausgeber: Gebrüder Deutsch, literarische Anstalt.
Pest: Göttergasse Nr. 9, Wien: Schulerstraße 3.[49]

UJVÁRI HEDVIG

[48] Die Signatur H 19.651 ist zwar vorhanden, aber die sporadisch verzeichneten Jahrgänge wurden in der Széchényi-Nationalbibliothek entsorgt!

[49] Ungarischer Lloyd Nr. 21 v. 26. Januar 1873. 5. Zwei Monate später veröffentlichte dasselbe Organ eine illustrierte Anzeige, um die Aufmerksamkeit der Leser abermals darauf zu lenken. Vgl. UL Nr. 68 v. 22. März 1873. 16. Dass das Blatt für Furore sorgte und binnen kurzer Zeit zum Begriff wurde, bezeugt auch die Unterschrift einer anderen Announce: „Die rührige Verlagsbuchhandlung der Gebrüder Deutsch in Budapest und Wien hat sich entschlossen, mit Beginn der Wiener Weltausstellung eine 'Illustrirte Wiener Weltausstellungs-Galerie' in Lieferungen herauszugeben. (...)" = UL Nr. 67 v. 21. März 1873. 6. Zwei Tage später erschien auch eine Anzeige zu diesem Werk, die folgenderweise unterzeichnet wurde: „Die Herausgeber der 'Neuen Illustrirten Zeitung'. Wien, Schulstraße 3." = UL Nr. 69 v. 23. März 1873. 16.

Herczeg Ferenc összkiadásai a Singer és Wolfnernél. Herczeg Ferenc (1863–1954), a két világháború közötti Magyarország hivatalos „írófejedelme" meglehetősen szerencsés embernek számíthat az utókor szemében. Írói létének külső tényezői számára szinte végig magától értetődően adottak voltak. Más íróktól eltérően Herczeg soha egy pillanatig nem volt kiadó, vagy éppen – ha erre szüksége volt – biztos állást adó sajtóorgánum nélkül.

Első írásai 1885-ben jelentek meg a szülővárosa, Versec hetilapjában a *Délvidéki Nemzetőr*-ben. „A fővárosi lapok, melyeket időközben ugyancsak megrohamoztam, akkor még elszántan védekeztek ellenem."[1] A helyzet pár év múlva változott meg. Első regényét egy kiadó pályázatára írta 1889-ben, méghozzá az államfogházban, ahova azért került, mert párbajban megölt egy katonatisztet. A kiadó a szintén 1885-ben indult Singer és Wolfner volt, az „Egyetemes Regénytár" című sorozatuk részére írták ki a jeligés pályázatot, amelynek bírálói Benedek Elek, Mikszáth Kálmán és Fái J. Béla voltak. Benedeknek rögtön megtetszett a kézirat.

> „Ez már regény! – kiáltottam fel a sok rossz regény olvasása után, s ajánlottam a megjutalmazását. Ezer korona volt a pályadíj. Alig néhány hete jelent meg néhány apró lélegzetű tárcája, nem volt nehéz megtalálnom az atyafiságot a tárcák, s a regény közt. Szinte bizonyos voltam abban, hogy a regényt a sváb fiú írta. Emellett bizonyított az is, hogy néhol még küzdeni látszott a magyar nyelvvel."

Éppen emiatt nem tetszett Fáinak (Mikszáth nemigen folyt bele a pályázat értékelésébe), így csak dicséretet kapott a mű.[2] Egyébként is nem felelt meg a pályázat feltételeinek: valamivel hosszabb volt. Ám pár nappal később a kiadó, Wolfner József személyesen kereste fel az írót a lakásán, hogy ajánlatot tegyen neki a regénye kiadására. Herczeg a ki nem adott pályadíjat kérte – és meg is kapta. Így tehát már az első nagyobb művét kiadták, mondhatjuk, hogy a kiadó kérésére, és olyan feltételekkel, amilyeneket Herczeg akart.[3] Nem csoda hát, hogy a későbbiekben is, amikor az átlagos írói honorárium a könyv fűzött árának 10%-a volt, ő húszat kapott...[4]

Első könyvét tehát maga Benedek Elek bírálta, ő maga „törölte ki a fölösleget" belőle,[5] az első „külső" bírálatot pedig Beöthy Zsolt mondta róla: „igazi elbeszélő. Mikor ezt írta, talán Spielhagen[6] járt az eszében, de majd meg fogja találni önmagát. Üzentem Wolfnernak, hogy beszélni szeretnék azzal az emberrel. Tud írni."[7] Hamarosan más írók is megismerték és értékelték: pl. a szigorú ítéletű kritikus, Ambrus Zoltán egy akkoriban közkeletű versike szerint állandóan dicsérte.

Az első önálló kötetétől kezdve nem voltak megjelenési gondjai: valamennyi művét azonnal kiadták, méghozzá – magyar íróknál alighanem egyedülálló módon – ugyanaz a kiadó. Ahogy Herczeg idézi Renan mondását: „Minden önmagát becsülő író csak egy kiadónál jelenteti meg munkáit."[8] Persze ez nem önbecsülés kérdése, hanem inkább a szerencséé. Pl. Ady Endrének ebben sokkal kevesebb szerencséje volt, pedig maga Wolfner tanácsolta neki egyik levelében:

> „A szerzőnek mindig érdeke, hogy összes könyvei lehetőleg egy kiadónál jelenjenek meg. A kiadó sokkal többet áldozhat terjesztésére, ha több könyvről – mintha csak egy könyvről van szó. Kedves Uramnak három könyve eddig három kiadónál

[1] HERCZEG Ferenc: *Hűvösvölgy*. Bp. 1993. 136.
[2] BENEDEK Elek: *Édes anyaföldem. II.* Bp. 1993. 54–55.
[3] *Herczeg Ferenc emlékezései*. Bp. 1985. 225.
[4] VARGA Sándor: *Interjú Tímár Andorral*. = A Könyv 1973. 4. sz. 35–36.
[5] CSATHÓ Kálmán: *Herczeg Ferenc*. In: UŐ: *Írótársak között*. Bp. 1965. 174.
[6] Spielhagen, Friedrich (1829–1911), német író.
[7] *Herczeg Ferenc emlékezései*. Bp. 1985. 227.
[8] HERCZEG Ferenc: *Hűvösvölgy*. Bp. 1993. 175.

jelent meg. Ajánlom, válassza azt a kiadót, akivel az összeköttetés a legkellemesebb és az újabb könyveit mind egy helyen adja ki."[9]

A javaslat bölcs józanságra és nagy könyves üzleti tapasztalatra vall, de persze ehhez olyan kiadó és olyan szerző kell, akik egymásra tudnak hangolódni. Herczeg és Wolfner esetében ez a kapcsolat szinte tökéletes volt. Az első időkben Wolfner még beleszólt Herczeg írásaiba, pl. hogy meghaljon-e a *Simon Zsuzsa* című regény hősnője, de aztán ő maga is rájött, hogy ez nem volt szerencsés.

Első regénye megjelenése után hamarosan felkeresi Kiss József, *A Hét* szerkesztője, és felkéri, hogy írjon a lapjába. Nemsokára pedig Rákosi Jenő hívatja, és állást ajánl neki a lapjánál a *Budapesti Hírlap*nál. Herczeg tehát egy csapásra befutott író lett, a korszak legnagyobbjai keresték meg hogy dolgozzon nekik. A következő években, évtizedekben több folyóirat szerkesztője vagy munkatársa volt, leginkább azonban a nevével 50 évig fémjelzett *Uj Idők* ismeretes. Ez a hetilap szinte Herczeg személyére volt szabva, az ő ízlése és ítélete volt a hangadó mindenben, de a lap író és kiadó közös munkája volt: együtt érték el a hihetetlenül magas 50–60 000-es példányszámot, büszkén mondhatták, hogy ennél több olvasó ember aligha volt az országban.[10] Szinte egy saját könyvklubot tudtak szervezni a folyóirat előfizetőiből, az ún. „úri középosztályból", amely azokban az időkben rendszeresen tudott költeni a könyvekre. A lap nélkül aligha lett volna Herczegből „írófejedelem", s maga a kiadó is annyira összeforrt az *Uj Idők*kel, hogy a korszak végén felvette folyóirata nevét. Nem véletlen, hogy – a közben politikai karriert is befutó, felsőházi tag – Herczeg Ferenc a kiadó részvénytársaság egyik igazgatója is lett...

Nem csoda hát, hogy a Singer és Wolfner már a századfordulón kiemelten kezelte legkedvesebb írójának műveit. Fitz József Herczeg-bibliográfiája[11] szerint már 1899 óta „Herczeg Ferenc munkái" sorozatcímmel jelentek meg az író könyvei. Az „első teljes kiadást" – ugyanezzel a címmel – húsz kötetben 1908-ban hirdeti a kiadó. Mint írják, a „népszerű szerző munkái most jelennek meg először egyöntetű kiadásban", méghozzá „előkelő, modern stílusú" szürke és zöld színekből álló kötésben, „gondos, nagybetűs" nyomtatásban, meglehetősen vastag papíron (hogy a rövidebb regények is kitegyenek egy kötetet) 108 koronáért.[12] Egyébként a *Magyar könyvészet* vonatkozó kötetei szerint 1911–1914, valamint 1922–1935 között jelentek meg könyvek ilyen sorozatcímmel.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata, az *Irodalomtörténet* 1925-ben egy cikket jelentetett meg, amelyet az *Uj Idők* is idézett. A cikkíró kérdezi benne, hogy miért nem volt Herczegnek jubileuma, ünnepsége a 60. születésnapja alkalmából? Az, hogy az író kijelentette, hogy ő nem megy el ezekre, nem jelent semmit: ha ő nem is megy el ezekre, a szelleme akkor is ott lett volna az ünnepségeken – és végül is ezt a szellemet ünnepelné az ország.

A kiadó még éppen időben kapott észbe: ha már a 60. születésnapját nem tudta kihasználni a könyvüzlet szempontjából, adódik egy másik évforduló. 1925-ben lesz írói működésének 40. éve. „Ezt pedig impozánsan fogja megünnepelni a magyar könyvkiadás. Nem ugyan szónoklattal, hanem kulturcselekedettel: Herczeg Ferenc összes műveinek nemzeti díszkiadásával, amely hamarosan megjelenik."[13] Maga az író csak annyit mondott erről a visszaemlékezéseiben, hogy „a kiadó azért kiadó, hogy útját egyengesse a gyűjteményes díszkiadásnak."[14]

[9] Wolfner József levele 1909-ben. In: *Ady Endre levelei. II.* Bp. 1983. 256.

[10] VARGA Sándor: *Visszaemlékező: Almási Gusztávné.* = A Könyv 1988. 4. sz. 113.

[11] Megjelent a – később említendő – Herczeg Ferenc emlékkönyvben, illetve külön is: FITZ József: *Herczeg Ferenc irodalmi munkássága.* Bp. 1944. /Bibliográfiai füzetek 5./

[12] Uj Idők 1908. II. 602.

[13] Uj Idők 1925. II. 405.

[14] HERCZEG Ferenc: *Hűvösvölgy.* Bp. 1993. 136

Ezt az összkiadást, amelyet most már Jubiláris díszkiadásnak neveztek (talán mert a „nemzeti" jelző túlzásnak tűnt: addig csak Jókai Mórnak volt „nemzeti" kiadása), három részletben, tíz kötetenként fogják kiadni – írták később. Az ára az összesnek 3 millió korona volt, de természetesen külön is meg lehetett venni a sorozatokat 1 millióért, esetleg kilenchavi részletfizetésre is. Egy esztendőn belül meg fog jelenni mind a három sorozat.[15] A könyvek famentes papíron, kék egész vászonkötésben, „művészi aranyozással" kerülnek forgalomba. Az első kötetet az író legújabb arcképe, Glatz Oszkár rajza díszíti, amelyet Herczeg saját kezűleg aláírással lát el. Rögtön hozzáfűzöm, hogy jómagam láttam két példányt ebből az első kötetből, s bizony a két aláírás teljesen különbözik egymástól...

A kötetek összeállításakor, ha tehették, a meglévő korábbi szedéseket használták fel újra, csak a címlapot cserélték le és beraktak az elejére egy főcímlapot. Így tehát azok a kötetek, amelyekben több mű található emiatt ismétlődő oldalszámúak – tulajdonképpen több különálló kötet kolligátumai. Először a regényeket sorolták be, majd az elbeszéléskötéteket, végül a színműveket – de ezen belül nemigen bukkanhatunk semmi rendezőelvre. A legelső számú a *Pogányok* volt, ez a reprezentatív és híres regénye. Egyébként a teljes kiadás nem jelent meg egy év alatt, ahogy ígérték, a harmadik tíz kötetet 1928 februárjában kezdik hirdetni. Az összkiadás most már 240 pengőbe került.[16]

A nagy sikerre való tekintettel, és mivel Herczegnek újabb művei születtek, a sorozatot 1929-ben megtoldották újabb 10 kötettel, amely 80 pengőbe került. A művek sorrendje az első 30 kötet szerint alakult, a különbség csak annyi volt, hogy az elbeszélések után helyet kapott két tanulmánykötet is. A sorozathoz tartozik egy külön kötet, amely Surányi Miklós Herczeg-életrajzát tartalmazza, a negyven kötet címeinek felsorolását, valamint azoknak a listáját, akik megvették a teljes kiadást. Ebből láthatjuk hogy kb. 3000 budapesti és mintegy 8400 vidéki magánszemély és szervezet tehette a könyvespolcára a negyven kötetet, ami egy ekkora sorozatnál hallatlanul magas példányszám.[17]

A Jubiláris díszkiadás „sikert aratott" magasabb szinten is: a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara díszdoktorává nevezte ki az írót, Debrecen és Nagycenk díszpolgárává fogadta, Szeged aranytollat ajándékozott neki, később örökös törvényhatósági taggá választotta, és a sorozat elnyerte az MTA nagydíját is...

Közben „a magyar ifjúság számára" egy újabb könyv jelent meg az íróról Rubinyi Mózes tollából. A tanulmány „uj adataival s eredeti beállításaival alapvető jelentőségű a Herczeg-irodalomban is." De azért „kedves, könnyű hangja kiválóan alkalmassá teszi iskolai segédkönyvül a Herczeg-ünnepségek alkalmából." Ára 10 000 korona.[18]

1933-ban, az író hetvenedik életévében kezdte el kiadni a Singer és Wolfner a „Herczeg Ferenc válogatott munkáinak emlékkiadása" című sorozatot, szintén negyven kötetben „népszerű kiadásban". Ahogy a hirdetésben írják: „Olcsó ára lehetővé teszi, hogy Herczeg Ferenc művei vigasztaló szó gyanánt eljuthassanak mindenhová, ahol a kiváló költő minden szavát és írását áhítva várják." A teljes gyűjtemény, két sorozatban 120 pengőbe került[19] – vagyis feleannyiba mint a másik kiadás. Az újabbat rosszabb minőségű, vastagabb papír jellemzi, illetve bordó vászonkötés, amelyet az író aranyozott, kidomborodó arcképe díszíti.

[15] Uj Idők 1926. I. 299.

[16] Uj Idők 1928. 9. sz. címlapverzó

[17] Csak összehasonlításként: harminc évvel korábban Jókai Mór százkötetes nemzeti díszkiadását 4354-en rendelték meg, lásd: *A Jókai jubileum és a nemzeti díszkiadás története*. Bp. 1904. 236.

[18] Uj Idők 1926. I. 502.

[19] Uj Idők 1936. I. 222.

Egy időben a cég „nikkelezett fémből" készült „művészi kivitelű könyvállványt" küldött díjtalanul az *Uj Idők* azon előfizetőinek, akik a cég könyvosztályánál 50 pengő értékben könyveket rendeltek. A reklámfotón a csőből hajtogatott (akkor biztosan nagyon modernnek ható) állványon Herczeg ez utóbbi könyvsorozatát láthatjuk.[20]

1941-ben jelent meg a *Herczeg Ferenc. Félszázados tagságának alkalmából írták a Petőfi Társaság tagjai* című (és alkalmú) könyv – furcsa módon a „Magyar regények" sorozatban. Ennek legelső írása Kornis Gyula százoldalas tanulmánya, amelyet pár évvel később önálló kötetben újra kiadnak, ugyanazt a szedést felhasználva. Újra kiadják a Surányi Miklós által írt életrajzot is.[21]

Nem hagyta ki a Singer és Wolfner az író 80. születésnapján kínálkozó lehetőséget. Részint kiadott három számozott bibliofil kiadványt: Herczeg három kisregényét félbőrkötésben valódi aranynyomással 200 példányban 80 pengőért, ugyanez félvászonban, 800 példányban 50 pengőbe került. A *Magdaléna két élete* Batthyány Gyula, a *Sziriusz* Hincz Gyula, a *Tűz a pusztában* Szalay Lajos illusztrációival készült. Valamennyi példányba belekerült az író és a rajzoló aláírása is.[22]

De ez még nem elég a „Herczeg Ferenc ünnepi év"-hez. Megjelent egy emlékkönyv is, amelyet Kornis Gyula szerkesztett, s amelynek tanulmányait többek között Cs. Szabó László, Fekete István, Márai Sándor, Szabó Lőrinc stb. írta – pár év óta valamennyien az *Uj Idők* munkatársai. Az elején Horthy Miklós saját kezű köszöntője kapott helyet, ami nem véletlen: a kormányzó és az író jó viszonyban voltak egymással. Megtalálható volt a kiadványban Fitz József alapos és részletes Herczeg Ferenc-bibliográfiája is. A nagyalakú, közel 500 oldalas kötet „100 műnyomó papíron nyomtatott képet" is tartalmazott – az ára 54 pengő volt.

De a java még csak most jön: az *Uj Idők*ben (az emlékkönyvvel együtt) dupla betétlapon[23] kezdik hirdetni Herczeg Ferenc műveinek újabb gyűjteményes kiadását, amely 80 műből áll, kb. 12 000 oldal famentes bibliapapíron 10 kötetben, fekete „amatőrjellegű művészi kötésben". Az emlékkönyvvel együtt 540 pengőért kapható. Valójában már korábban, 1939-ben elkezdték a kiadását, akkor 200 pengőért hirdették.[24] Ez a kiadás már valamennyi addig megjelent Herczeg-kötetet tartalmazott, kivéve a kétrészes visszaemlékezéseket (*A várhegy*, *A gótikus ház*), amelyet nyilván arra az időre tartalékoltak, amikor majd megjelenik a harmadik rész is (de az majd csak jó pár évtized múlva, a rendszerváltás után jelenik meg *Hűvösvölgy* címmel). A művek sorrendje itt is műfajonkénti, ahogy az 1925-ös kiadásnál: regények, színművek, elbeszélések, tanulmányok, de ezen belül most szigorúan időrendben következnek a könyvek. Valóban a könyvek, ugyanis ezúttal sem készítettek új szedést a művekből, a korábbit nyomták újra, csak a címlapokon változtattak...

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy Herczeg Ferencnek még életében, 18 év leforgása alatt három alkalommal jelent meg összegyűjtött műveinek teljes sorozata, ami minden bizonnyal egyedülálló a magyar irodalom és könyvkiadás történetében.

BÁLINT GÁBOR

[20] Uj Idők 1936. II. 720.
[21] Uj Idők 1943. 39. sz. címlapverzó
[22] Uj Idők 1943. 38. sz. címlapverzó
[23] Mivel Herczeg Ferenc szeptember 22-én született, ezért az 1943. szeptember 18-án megjelent 38. szám volt az „ünnepi szám".
[24] Uj Idők 1939. I. 614.

FIGYELŐ

Fata libelli.* A recenzens hitetlenkedik az évszám miatt, hogy az ismertetendő kötet a nyolcvanéves Borsa Gedeont köszönti. E megfellebbezhetetlen tény adott alkalmat arra, hogy a pályatársak, munkatársak tisztelettel és megbecsüléssel írt tanulmányait P. Vásárhelyi Judit ünnepi köszöntéssé szerkessze. Az ünnepeltet pedig hál' Istennek nem éveinek száma, hanem a magyarországi könyv-, és nyomdatörténet foglalkoztatja továbbra is.

A köszöntő kötetet három egységre tagolta a szerkesztő. Az első a hazai és külföldi tisztelők, barátok gratulációi, amelyek egyikéből sem hiányzik a munkakapcsolatból kifejlődött kollegiális, szakmai jó viszony, elismerés, a közös munka emlékének jó utóíze. Ezeket a sorokat olvasva Borsa Gedeon megelégedéssel nyugtázhatja, itthon és külföldön munkássága nemcsak kollegiális ismeretségeket szerzett, hanem barátokat is.

Az emlékkönyv megközelítő egy harmadában Borsa Gedeon nyomda-, nyomdászattörténeti munkásságához, evvel kapcsolatos szervezőtevékenységéhez szorosan kapcsolódó cikkeket olvashatunk: a *Régi Magyarországi Nyomtatványok*on kezdve a Kárpát-medence nyomdászatának 1473–1948 közötti adatbáziséig.

A kötetnek az *RMNy* nem magyar nyelvű tételeinek feldolgozásával kapcsolatos cikkei nemcsak szakmai elemzések, hanem tudománytörténeti és tudománypolitikai dokumentumok is. Jakó Zsigmondnak az *RMNy* első kötetéről 1972-ben írt tanulmánya most olvasható először nyomtatásban. Käfer István ugyanezt a problémát járja körül a szlovák nemzeti bibliográfia speciális nehézségeit ismertetve, nem először indítványozva a „hungarus" fogalom tartalmának olyan meghatározását, ami a magyar és a szlovák nyelvi közösség adott történelmi viszonyán alapszik. Mindkét tanulmányból nyilvánvaló, hogy a három nyelvi közösség, a román, a szlovák és a magyar irodalmi alkotásai, nyomdái, nyomdatermékei egy földrajzilag egységes állam, a Regnum Hungariae területén keletkeztek, illetve innen származó szerzők alkotásai. Jakó Zsigmond 1972-ben a következőképpen fogalmazta ezt meg: „Az *RMNy*, valamint a *Magyarország bibliográphiája* című mű eddig megjelent kötetei ugyanis teljes biztosítékot nyújtanak afelől, hogy az erdélyi nemzetiségek teljesítményeinek bedolgozása Románia retrospektív bibliográfiájába (legalábbis 1800-ig) nem fog különösebb terheket róni könyvészeti szolgálatunkra, hiszen a szóban forgó anyag máris együtt van, a feladat elvégzésére alkalmas nemzetiségi szakemberekkel szintén rendelkezünk az erdélyi könyvtárosok körében." (64.) Käfer István meggyőződéssel írja: „Azt azonban tudnunk kell, hogy mai szuverén államaink létszükséglete az egykori közösség megismerése, bevallása és vállalása. ... Ma már tudjuk, hogy a nem magyar nyelvű anyag is a miénk és a magyar nyelvű is az övék." (91.) Ebben a szellemiségben vette számba Gernot Nussbächer Borsa Gedeon Honterus-kutatásainak eredményeit, ismertette Paul Raabe a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek hungarica állomá-

* *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai.* Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 2003. Országos Széchényi Könyvtár, 398 l.

nyát, illetve annak magyar kutatóit, feldolgozóit. Ezek sorát a Széchényi Könyvtárból Borsa Gedeon nyitotta meg, majd a jubilánst a jelen kötetben tanulmánnyal is köszöntő Vásárhelyi Judit és Németh S. Katalin követte. Borsa Gedeon nyomdászattörténeti kutatásához kapcsolódik V. Ecsedy Judit tanulmánya a nyomdai cifrákról, Monok István a 16. századi erdélyi nyomdászok szöveghagyományozó tevékenységét elemző dolgozata, valamint Bánfi Szilva ismertetése az OSzK 1473–1948 közötti magyarországi nyomda-adatbázisáról, amelyet a hazánkkal szomszédos országok nemzeti könyvtáraival való együttműködéssel kívánnak megvalósítani. Három tanulmány az ünnepelt 1601 előtti nyomtatványok feldolgozásának egységes szempontjait kidolgozó tevékenysége előtt tiszteleg. Klinda Mária a Piarista Könyvtár ősnyomtatványait, Velenczei Katalin a székesfehérvári Püspöki Könyvtár 16. századi nyomtatványait, Bene Sándorné a budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima gyűjteményét ismerteti.

A köszöntő tanulmányok szerzői egykori és jelenlegi munkatársak, hazai és külföldi kollégák a szűkebb és tágabb könyves szakmából. Több mint kétszáz oldalon idézik a magyar és az európai kéziratosság, nyomda-, és kötéstörténet, könyvkereskedelem azon a témáit, eredményeit és problémáit, amelyek az ünnepeltnek érdeklődésére, mint társtudományi, vagy szakkérdések számot tarthatnak. A dolgozatok sorrendjét a témák megközelítő kronológiájában határozta meg a szerkesztő, és így a kötetnek ezt a fejezetét mint a kéziratos és nyomtatott könyv európai évszázadainak cikkgyűjteményét is olvashatjuk. Az olvasás örömét, a szakmai rácsodálkozás élményét a következő mondat fogalmazása keserítette meg. Terjedelmi korlátok miatt le kellett mondania a recenzensnek a 21 köszöntő cikknek még az egyenkénti felsorolásáról is. Mindegyik tanulmány témájában, megfogalmazásában, illusztráció választásában, következtetéseiben méltó mind a szerzőkhöz, mind az ünnepelthez.

Ugyanez a megállapítás érvényes a kötet szerkesztésére is. Kezdve a cikkek kezdőbetűinek valóban az ünnepelthez illő kiválasztásától, az illusztrációk minőségének biztosításáig, a számos szerző kéziratának egységesítéséig, a szép, áttekinthető, olvasásra késztető tipográfiái megoldásokig.

A *Fata libelli* címet kapott kötet hitelesíti Kulcsár Péter megállapításait: „Az azonban kétségtelen, hogy ami a dolog szervezeti és szervezési részét illeti, az *RMNy* munkálatainak vezéregyénisége Borsa Gedon volt. Jórészt tehát neki köszönhető, hogy a vállalkozás azon kevesek közé tartozik, amelyben a „nagy öregek" nem betöltetlen űrt igyekeznek hagyni maguk után, hanem olyan fiatal közösséget, amelyet a folytatásra tökéletesen felkészítettek, mégpedig nemcsak szakmai, hanem etikai és praktikus szempontból is." (66.) „És van még egy dolog, amit roppant nagy jelentőségűnek tartok. Úgy látszik, mintha a saját boldogságát is megtalálta volna a munkájában. Ez rendkívül sokat jelent, mert elsősorban ezzel tudott és tud ma is példát adni nemcsak a szorosabban vele együttdolgozó fiatalabbak számára, hanem minden tudomány minden művelőjének." (68.)

KÖRMENDY KINGA

Egy bibliográfia számokban. (Magyarországi szerzők külföldön 1712–1760.) Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében az 1990-es évek folyamán elkészült az RMK III-hoz, vagyis Szabó Károly és Hellebrant Árpád bibliográfiájához a pótlások, kiegészítések, javítások és az összesített mutató öt füzete. A sorozat megjelenése óta talált újabb adatok folyamatos gyűjtése mellett elkezdődött – időbeli folytatásként – a 18. századbeli RMK III bibliográfiai feldolgozása.

A feladat nagysága, az előmunkálatok szegényessége és a rendelkezésre álló személyi és anyagi feltételek korlátozott volta miatt először az 1712 és 1760 közötti nyomtatványok bibliográfiájának az összeállítása történt meg.

Az évszázad időbeli kettéválasztásának a helyességét majd a második időszak feldolgozása után ítélhetjük meg, de az előzetes becslések szerint viszonylag arányos a két rész, még akkor is, ha az utolsó évtizedekben (különösen 1780 után) valamivel több nyomtatvánnyal kell számolnunk.

A jelenleg a szerkesztés utolsó szakaszában álló kötet e számvetés készítésekor 1823 olyan nyomtatványt foglal magába, amelyből példány ismert. Megemlítünk további mintegy 220 művet is (jórészt hiányos leírással), amelyek bibliográfiákban, könyvtári katalógusokban szerepelnek, de hozzáférhető példányt nem találtunk. Ezekhez csatlakozik néhány adatjavítás, valamint utalás a nyomtatványban lévő magyar szöveg miatt a „Petrik-pótlásokba" való átsorolásra. Ezeket az alábbi statisztikákban nem vettük figyelembe.

Az 1823 tételszámozott műről az alábbiakban a számszerűségek alapján igyekszünk áttekintést adni.

Az időbeli megoszlás eléggé egyenletes: az első évtizedtől folyamatos emelkedést, majd az 1750-es években enyhe visszaesést tapasztaltunk.

1712–1720	1721–1730	1731–1740	1741–1750	1751–1760
318	346	379	391	360

További 29 nyomtatvány évszám nélküli, de az adott időszakban jelent meg. Kis számuk a fent bemutatott arányokat érdemben nem befolyásolhatja.

A nyelvi megoszlás nem okozott meglepetést: a latin nyelv hatalmas fölényét mutatják a számok. Az 1823 nyomtatványból 1454 készült kizárólag latin nyelven, ez pedig a teljes mennyiség négyötödét (79,7%) jelenti. Ehhez még hozzászámíthatjuk azt a 27 nyomtatványt, amely többnyelvű, de az egyik nyelv ugyancsak a latin. Érdekes, hogy a latin nyelvű művek időbeli megoszlása eltérő képet mutat az összes nyomtatvány időbeli megoszlásához képest. Itt ugyanis az 1730-as évek jelentik a csúcspontot, s azután következik a stagnálás, majd az enyhe csökkenés.

1712–1720	1721–1730	1731–1740	1741–1750	1751–1760	év nélk.
265	279	308	305	290	7

A latin mellett a második leggyakrabban használt nyelv a német, amint az várható volt, az arány azonban kisebb az elképzeltnél. A teljesen német nyelvű nyomtatványok száma 252, vagyis 13,7%. Ezek időbeli eloszlása hűen követi a teljes megoszlás arányát

1712–1720	1721–1730	1731–1740	1741–1750	1751–1760	év nélk.
39	50	55	58	47	3

A latinhoz hasonlóan a többnyelvű művek legnagyobb részében is megtalálható a német nyelv.

A többi nyelv közül a szlovák (biblikus cseh) a leggyakoribb 35 művel. A kisebb szám miatt nem alkothatunk az időbeli eloszlásról valós képet, hiszen néhány szerző alkotói időszakát követik a számok.

A „maradékon" tíz nyelv osztozik az alábbiak szerint:

francia	16	horvát	2	többnyelvű	27
görög	9	olasz	2		
lengyel	9	szlovén	1		
angol	6	vend	1		
svéd	5				
török	4				

További nyelvként a holland is szerepel (a latin mellett) két kétnyelvű nyomtatványban.

A megjelenési helyek vizsgálata azt mutatja, hogy a tárgyalt időszakban a Habsburg-birodalom és a német államok területén jelent meg a nyomtatványok túlnyomó többsége. Ezen a területen túl a németalföldi városok nyomdái készítettek még jelentős számú kiadványt. Kisebb arányban (elsősorban egy-két szerzőnek köszönhetően) találunk Angliában és Svédországban, valamint itáliai és lengyel területen és Svájcban nyomtatott művet.

A legtöbb nyomtatvánnyal természetesen Bécs vezeti a városok sorát. A 355 bécsi kiadvány közel 20%-ot jelent.

Utána a három magyarországiaktól legjobban látogatott német egyetemi város emelkedik ki: Wittenberg 174, Halle 138, Jena 126 tétellel.

A sort tovább is az egyetemi városok követik, de lényegesen kevesebb nyomtatvánnyal:

Göttingen	73
Lipcse	62
Franeker	58
Frankfurt a/O	53
Utrecht	53
Graz	44

A következő csoportban már nemcsak egyetemi városok találhatók:

Regensburg	39	Frankfurt a/M	17
Nürnberg	35	Altona	16
Köln	30	Augsburg	15
Leiden	26	Drezda	15
München	26	Zágráb	15
Prága	24	London	14
Altdorf	24	Rinteln	14
Breslau	23	Erlangen	12
		Osnabrück	11

10 nyomtatvány további négy városban (Basel, Brunsberg, Róma, Zürich),
9 nyomtatvány egy városban (Uppsala),
8 nyomtatvány 4 városban (Stockholm, Velence, Wiener-Neustadt, Zittau),
7 nyomtatvány 4 városban (Erfurt, Hardewijk, Olomouc, Torn),
6 nyomtatvány 3 városban (Amsterdam, Danzig, Lemberg),
5 nyomtatvány 7 városban (Bréma, Częchstochowa, Groningen, Ingolstadt, Mainz, Tübinga, Varsó) jelent meg.
4 nyomtatvány készült további 7 városban,
3 nyomtatvány készült további 7 városban,
2 nyomtatvány készült további 16 városban,
1 nyomtatvány készült további 31 városban.

A fenti számok igen nagy szóródást mutatnak, a vizsgált időszakban azonban a nyomtatványok mintegy fele a külföldi egyetemi városokban jelent meg, de Bécset – bár ugyancsak egyetemi város volt – nem is számítottuk ide, a Bécsben készült kiadványoknak ugyanis csak kisebb része kötődik az egyetemhez.

Több város vártnál gyakoribb előfordulása a megjelenési helyek között azzal magyarázható, hogy ott magyarországi származású professzor működött. Így

Göttingenben Segner János András,
Frankfurt an der Oderben Gyöngyössi Pettyen Pál,
Altdorfban Moller Dániel Vilmos,
Altonában Maternus de Cilano György Krisztián,
Rintelnben és Osnabrückben Schwarz Gottfried.

Az egyetemi városok, illetve az egyetemek kérdése átvezet a kiadványtípusok szerinti elemzéshez. Miután az egyetlen hazai, a nagyszombati egyetem csak igen korlátozottan tudta ellátni a felsőoktatással szemben támasztott igényeket, az egyetemi képzésre törekvők kénytelenek voltak külföldön tanulni (jó néhányuk külföldi egyetemen tanítani).

Számszerűen nem nagy csoportot (58) tétel alkotnak az egyetemi tankönyvek, terjedelmes voltuk, összefoglaló jellegük és az ismereteket továbbadó szerepük miatt azonban mindenképpen kiemelendők. A külföldi egyetemen működő, magyarországi származású professzorok alkotásai ezek, s nagyobb részük teológiai-filozófiai tárgyú. Ilyenek például a protestánsok közül Chladenius Márton és Gyöngyössi Pettyen Pál, a katolikusok közül Makó Pál és Muszka Miklós művei, de jelentősek Segner János András természettudományi-orvosi vagy Schmeizel Márton államtudományi és címertani művei.

A legtöbb nyomtatványt a disszertációk csoportjába sorolhatjuk. Ezt a gyűjtőnevet alkalmazhatjuk az egyetemi, akadémiai vizsgákhoz, nyilvános vitákhoz kapcsolódó, különböző című (Disputatio, Dissertatio, Tentamen, Theses, Assertiones, Propositiones stb.) és terjedelmű (a pár laptól a vaskos kötetig terjedő) nyomtatványokra. Mennyiségük igen jelentős, hiszen a feldolgozott kiadványok harmadát is meghaladják (633 tétel, 34,7%). Szerepel a számokban minden olyan disszertáció, amelyen akár az elnök, akár a vizsgázó (respondens), akár mindkettő magyarországi. Felvettük a bibliográfiába azokat a disszertációkat is, amelyen a külföldi szerző kifejezetten szerző (autor), de az elnök magyarországi.

Az egyetemi nyomtatványok kevésbé ismert csoportja a nyilvános vitára, avatási ünnepségre vagy egyetemi ünnepségre szóló meghívók. E nem jelentéktelen számú nyomtatvány (77 tétel) többsége egyúttal a professzor tanulmányát (dissertatiuncula) is tartalmazza. Például Segner János András hidraulikai kísérleteiről egész sorozatot adott közre ilyen formában.

Az egyetemeken különböző ünnepi alkalmakkor elhangzott beszédek közül is sok megjelent (46 tétel). A professzori székfoglaló beszédek (pl. Chladenius Márton, Gyöngyössi Pettyen Pál, Schmeizel Márton), az avatási ünnepségen mondott üdvözlő beszédek (pl. Bél Károly András), a bécsi Natio Hungarica rendszeres Szent László ünnepére készült „laudatio"-k, az uralkodó köszöntése az egyetem nevében (pl. Bél Károly András) sorolhatók ebbe a csoportba.

A külföldi egyetemeken tanuló magyarországi tanulók közösségi életének az emlékei azok az üdvözlő versek, amelyek pár lap terjedelemben, ívméretben önálló nyomtatványként jelentek meg, s egy-egy sikeresen levizsgázott vagy hazainduló honfitársuk tiszteletére készültek. Ebben a számottevő nagyságú csoportban (71 tétel) előfordul néhány olyan is, hogy valamelyik tanárukat vagy nem magyarországi diáktársukat üdvözlik általában verses, kivételesen prózai formában.

Ha a tankönyveket, disszertációkat, meghívókat, alkalmi beszédeket és üdvözlő verseket együttesen tekintjük, kiderül, hogy a bibliográfiában szereplő nyomtatványoknak közel a fele (885 tétel) az egyetemi élethez kapcsolódik.

A disszertációkat kissé mélyebben elemezve láthatjuk a magyarországi diákok szakterület szerinti megoszlását az egyetemi karokra bontva:

teológiai kar	293
orvosi kar	189
filozófiai kar	117
jogi kar	34

Itt a nyomtatványokat vettük figyelembe, nem a diákokat, ők ugyanis igen gyakran a teológiai és a filozófiai karon vagy a teológiai és az orvosi karon is tanultak és disputáltak. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a teológiai és a filozófiai karon készült disszertációk között – az orvosi karon készültekhez viszonyítva – feltűnően kevesebb a doktori cím megszerzése érdekében készült dolgozat, hiszen a lelkészi vagy tanári pályának nem volt kötelező feltétele a doktori cím. Nem ritka az olyan diák, aki két-három alkalommal is vitázott, s ennek nyomtatványokban is maradt emléke, illetve hogy számos disszertációt több esetben újra is kiadtak, olykor évtizedekkel később is.

Nem érdektelen a disszertációk karonkénti megoszlása az egyetemek szerint bontva:

	teológiai	orvosi	filozófiai	jogi	összesen
Wittenberg	72	5	16	2	95
Halle	6	66	4	3	79
Bécs	23	6	26	19	74
Franeker	40	9	7	–	56
Jena	8	23	13	5	49
Frankfurt a/O	42	3	–	–	45
Utrecht	32	11	3	1	47
Göttingen	3	23	11	–	37

A kevesebb disszertációval szereplő többi egyetem adatait nem közöltük, hiszen ezek a kisebb számok következtében kevésbé szemléletesek. Az egyetemekhez nem vagy közvetlenül nem kapcsolódó nyomtatványok legnagyobb része ebben az időszakban természetesen a vallási életet, az egyházak működését szolgálta. Az ebbe a csoportba sorolható 424 tétel közül 311 katolikus, 113 protestáns. A katolikus vallási kiadványok számát igen jelentősen növelte az a tény, hogy a maga műfajában akkor már szinte klasszikusnak számító, korábban működő két jezsuita: Nádasi János (1614–1697) és Hevenesi Gábor (1656–1715) művei ebben az időszakban is 177 kiadást értek meg. Így a katolikus vallási nyomtatványoknak több mint a felét az ő korábban írott és itthon is számos kiadásban megjelent elmélkedéseik teszik ki.

A vallási nyomtatványok között – a különböző jellegű (egyháztörténeti, dogmatikai, morális művek, katekizmusok, énekeskönyvek stb.) kiadványok mellett – a katolikusoknál több (33), a protestánsoknál kevesebb (12) kötet tartalmaz egy vagy több prédikációt. A katolikusoknál a 24 szertartáskönyv, a protestánsoknál az egyház magyarországi helyzetével, elnyomásával foglalkozó (többnyire névtelenül megjelent) 14 kötet, valamint a Bibliával és zsoltárokkal foglalkozó 19 kötet alkot említésre méltó csoportot.

A világi tudományok között a történelem-földrajz csoport a legnagyobb (70 tétel). Az ide sorolt művek közül kiemelkedik Bél Mátyás *Notitiája*, a Schwandtner-féle *Scriptores rerum Hungaricarum*, Tomka Szászky földrajzi összefoglalása, de újabb kiadást ért meg pl. Istvánffy és Bonfini is.

Az irodalomtudomány-nyelvészet területéről kevesebb, mindössze 29 nyomtatványt találtunk. Közülük említésre méltó Rotarides Mihály irodalomtörténete, érdekesség viszont Heldmann András néhány svéd-német nyelvkönyve. Újra megjelent Georgius Sylvanus (Szilágyi György) több klasszikus kiadása. A szépirodalmat (az üdvözlő verseken kívül) csak néhány iskolai színdarab képviseli.

Számottevő a törvények – királyi rendeletek csoportja: 53 tétel, ezekhez csatlakozik további 29 jogi munka.

Meglehetősen kevés az egyetemekhez közvetlenül nem kapcsolódó természettudományi munka: mindössze 35, de köztük vannak például Agnethler Mihály Linné-kiadásai, Hell Miksa csillagászati művei, Leistner József Ignácnak a kör négyszögesítésével foglalkozó tanulmányai.

A viszonylag nagy számú disszertáció mellett is jelentős az orvosi művek csoportja: 38 tétel. Köztük Loew András és Károly több járványleírása, Mádai Dávid Sámuel gyógyszerismertető könyvei, Kramer János György katonai orvosi művei és Fischer Dániel különböző tanulmányai említhetők.

Természetesen igen sok a kis terjedelmű alkalmi beszéd, vers (77 tétel). Ezek egy része hazai (királykoronázás, esküvők stb.), más része viszont külföldi eseményhez kapcsolódik. Ez utóbbiak szerzői között egyaránt találunk külföldön megtelepedett hazánkfiát és tanulmányai miatt éppen idegen városban tartózkodó diákot.

Az előző csoporttal rokon, de mennyiségük miatt külön választhatóak a halotti beszédek, búcsúztató versek. Ezt a műfajt 54 tétel képviseli bibliográfiánkban. Legnagyobb részük hazai személy halálára készült.

Végezetül a szerzőkről is érdemes néhány szót ejteni. 36 tétel esetében a mű kiadója magyarországi (pl. a már említett Linné-kiadó Agnethler Mihály vagy a Homeroszt, Iszokratészt, Lukianoszt kiadó Szilágyi György). 3 tétel esetében a szerkesztő, 11 esetben pedig a fordító magyarországi származása indokolta a bibliográfiánkba sorolást.

Figyelemre méltó, hogy az összes tételnek több mint a negyede 10 szerző műve. Ezek:

Hevenesi Gábor	132	Gyöngyössi Pettyen Pál	35
Segner János András	80	Schwarz Gottfried	30
Chladenius Márton	79	Bél Károly András	24
Schmeizel Márton	47	Bél Mátyás	21
Nádasi János	45	Muszka Miklós	**20**

A két jezsuitán kívül csak Bél Mátyás működött itthon, a többi külföldön lett egyetemi tanár.

DÖRNYEI SÁNDOR

SZEMLE

A Nagyváradi Szemináriumi Nyomda 1745–1804. (Összeáll., bev. EMŐDI András.) Nagyvárad–Bp. 2004, Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár – Országos Széchényi Könyvtár, 271 l., ill.

Emődi Andrásnak a nyomdatörténeti munkák sorát gyarapító, újonnan megjelent kötete a nagyváradi szemináriumi nyomda hatvan évéről ad számot, abból az alkalomból, hogy kétszáz évvel ezelőtt következett be az a tulajdonos-váltás, amelynek során a tipográfia a továbbiakban polgári vállalkozásként működött.

A Csáky Miklós püspök kezdeményezésére 1740-ben alapított, de működését csak 1745-ben megkezdő szemináriumi nyomda a 18. század folyamán Nagyvárad egyetlen tipográfiája volt, és érthető módon a város egyházi és művelődési életének fontos tényezőjévé vált. A század derekán dolgozni kezdő nyomda tevékenységét nagyrészt a 18. század évtizedeiben fejtette ki, munkássága mindössze néhány évvel nyúlik túl az alapítás századán.

A kötet a nagyváradi szemináriumi nyomda bemutatásakor három szempontot is vállalt és teljesített kiválóan: egyrészt a bevezető tanulmány a nyomda történetét mutatja be, jól összefoglalva, levéltári forrásokat is felhasználva. Másrészt a szemináriumi nyomda több mint háromszáz kiadványának bibliográfiáját adja igényes leírásokkal, és nem kis fáradsággal összegyűjtött címlap-reprodukciókkal, harmadrészt a nyomda könyvdíszeit veszi számba.

Várad lakossága a töröktől való visszafoglalását követően erősen megcsappant, a katolikus püspökség és káptalana gyors iramban látott hozzá az egykor református többségű Várad újbóli birtokbavételéhez. A 18. század első évtizedeiben gimnázium létesült, majd Patachich Ádám püspök kétéves bölcseleti osztályt indított püspöki líceum néven, amely a teológiai stúdiumokat alapozta meg. Ezt követte gróf Károlyi Antal tankerületi főigazgató előterjesztésének eredményeképpen a Királyi Akadémia, amely jogtudományi karral is kiegészült. Vagyis a század utolsó évtizedére kialakult a váradi oktatás egyetemi szint alatti teljesnek mondható rendszere, és mindez a régi püspöki rezidencián és hozzá kapcsolódó épületekben kapott helyet.

A papnevelő intézet Csáky Miklós püspök kezdeményezésére létesült. Mária Terézia királynő az ezzel kapcsolatos építkezéseket 1741-ben engedélyezte. Az oktatási intézményeken és a hozzájuk szorosan kapcsolódó katolikus egyházszervezeten kívül a város kulturális életének arculatát a 17. század utolsó éveitől kezdve folyamatosan megtelepedő – összesen hét – szerzetesrend ugyanúgy befolyásolta, mint a háttérbe szoruló és csak a Türelmi Rendelet után lassan erőre kapó református egyház. Nagyvárad hosszas viszálykodás után 1722-ben kötött egyezséget a káptalannal, a város földesurával. A város ugyan nem nyerte el a szabad királyi városok jogállását, mégis rendelkezett a fejlődéséhez szükséges alapfeltételekkel. A Bihar vármegyei közgyűlések helyszíne a század végétől állandósult Váradon. Az említett oktatási intézmények, a papnevelde, a püspökség és a város intézményeinek mindennapi élete, továbbá a vármegyei közgyűlések és azokon egyre aktívabb szerepet vállaló vármegyei nemesség részvételével zajló események jelentették azt a környezetet, amelynek reflexiói

fellehetők a korszak egyedüli váradi tipográfiájának kiadványain. Amint a bevezető tanulmányban Emődi megjegyzi, annak megválaszolása, hogy eme intézmények kiaknázták-e a nyomda kínálta lehetőségeket, nem könnyű feladat, ugyanis figyelembe kell vennünk, hogy a tipográfia feletti ellenőrzést a püspökség és káptalana gyakorolta. Ez utóbbiak pedig nem mindenkor álltak felhőtlen viszonyban a városvezetéssel illetve a protestáns többségű vármegyével. Tény azonban, hogy a szemináriumi nyomtatványok a papnevelde, az akadémia és a főgimnázium történetének elsőrendű forrásai, ugyanakkor az alkalmi nyomtatványok sokasága betekintést enged a város és a vármegye mindennapi életének több szeletébe is.

Amint azt Emődi András helyesen megállapítja, több mint háromszáz ismert nyomtatványával a nagyváradi szemináriumi nyomdának egyértelműen csak helyi jelentősége volt, néhány terjedelmesebb és a későbbekben közismertté váló kiadványa ellenére is. Elsősorban a váradi intézmények igényeit volt hivatva teljesíteni. Azoknak a katolikus nyomdáknak sorához csatlakozott, amelyek a század folyamán a püspöki székhelyeken létesültek, néha magánvállalkozás formájában, de mindenképpen az egyház intézményeinek felügyelete mellett (mint a győri, egri, esztergomi, kalocsai stb. tipográfia).

Bár a nagyváradi szemináriumi nyomdával már Naményi Lajos harmadik közleménye (MKsz 1901. 364–386) érdemben foglalkozott, alapításának előzményei sok meglepetést tartogattak a kutatók számára, amelyről e sorok írója és Szelestei N. László közleménye számolt be (MKsz 1992. 269–275, 275–284.) A Váradra Csáky püspök által behívott első nyomdász ugyanis a korábban Sopronban, majd Komáromban dolgozó Schmid János Miklós lett volna, ha Komáromból Váradra költözve heteken belül el nem hunyt volna. A püspök azonban Váradon marasztalta az özvegyet, és itt maradt a Schmid-féle nyomda felszerelése is. Az első ténylegesen működő, és a nyomdát üzembehelyező nagyváradi nyomdász Kállai Gergely volt 1745-ben. Ezt megelőzően Becskereki Mihály, akkoriban a kolozsvári jezsuita akadémiai nyomda művezetője, rendbe hozta a Schmidtől származó tipográfiát, és Kállai átmeneti tevékenysége után át is vette a nyomda vezetését. Becskereki távozása (1755) után hat évig talán szünetelt a nyomda, mert nem ismerjük kiadványát, majd 1761-ben Patachich püspök a kassai jezsuita nyomdából hívta meg a váradi tipográfiához Wolf Józsefet, aki az alapítás óta szinte változatlan, meglehetősen leromlott nyomdakészletet megújította, lecserélte.

Kiegészítheti 18. századi nyomdatörténeti ismereteinket az az adat, amelyet Emődi Miller Jakab Ferdinándtól idéz, aki a váradi nyomdászok sorában említi még a Debrecenből származó Csákvári nevű nyomdászt, aki 1757-ben Váradon dolgozott volna és ugyanő Wolffal kapcsolatban megjegyzi, hogy innen Nagybányára távozott nyomdaalapítási szándékkal, terve azonban sikertelen maradt. A következő váradi nyomdász Heller János Konrád Henrik csak átmenetileg tevékenykedett Váradon. Őt követte 110 ismert kiadványában Bálent Ignác János, aki a szeminárium tipográfiájának legtermékenyebb nyomdásza volt: 1771 és 1786 között másfél évtizedig állt a nyomda élén, vezetése idején élte a nyomda fénykorát. Egerből jött Váradra, de a szakmát Wolfhoz hasonlóan ő is a kassai jezsuitáknál tanulta. A Patachich püspök nevéhez fűződő 1761-es felújítás után most Gánóczy Antal kanonok frissítette fel a nyomdát Bécsből hozatott latin és görög típusokkal. Gánóczy maga is foglalkoztatta a nyomdát, terjedelmes, tetszetős tipográfiai kivitelű teológiai és történettudományi művei egymás után hagyták el a váradi sajtót. Bálent volt az első, aki protestáns megrendelésre is dolgozott, és pedig Keresztesi Józsefnek az első hivatalosan is tevékenykedő váradi református lelkésznek beszédeit nyomtatta ki.

A szemináriumi nyomda eladásának gondolatával már 1786-ban foglakoztak, de egyelőre csak bérbe adták Eitzenberger Ferenc Antalnak, majd a pozsonyi evangélikus Guttmann János Pál könyvkötő vette bérbe a nyomdát, őt pedig Máramarosi Gottlieb Antal követte aki egyúttal váci püspöki könyvnyomtatóként is működött. Gottlieb megjelenésével ismét képzett nyomdász került a nyomda élére, aki a betű és nyomdadísz készletet azonnal felfrissítette, és amint Emődi

András a kiadványokat sorra kézbevéve megállapította, ezzel kezdetét vette a nyomda termékeinek tipográfiai tekintetben vett gyökeres arculatváltása. De ekkor jelentek meg az első szépliteratúrai kiadványok is a váradi tipográfiában, köztük Csokonai Vitéz Mihály *Dorotyá*jának első kiadása (1804).

Bár Emődi András szerényen megjegyzi, hogy jelen munka az egyes nyomdászok által használt betűkészletek részletes vizsgálatát nem tűzte ki célul, azért az általa összeállított, és a ma ismert váradi nyomtatványok összességéből rekonstruált könyvdísz-repertórium így is nagy segítség ahhoz, hogy a nagyszámú, impresszum nélküli kiadvány nyomdahelyének azonosítását lehetővé tegye. Ezek szemléletes, mérethű reprodukcióját a kötet 235–264. lapján találni. Minthogy 18. századi nyomdáink felszerelését bemutató publikáció alig jelent meg, ezt az összeállítást is úttörőnek tekinthetjük.

A kötet legnagyobb részét kitevő Katalógus (pontosabban a nyomda kiadványainak jegyzéke) sorszámmal ellátva kronológikus rendben közli az 1745-től 1804-ig megjelent nyomtatványok címleírását. A leírások tartalmazzák a személyi és kultúr- ill. egyháztörténeti adatokat, a bibliográfiai hivatkozásokat, sőt a fennmaradt példányok lelőhelyét is. Emődi munkájának hozadéka, hogy az eddig ismert könyvészeti adatokat több ponton is helyesbítenünk kell. Részben levéltári források, részben éppen a fent említett tipográfiai felszerelés összeállítása módosította eddigi ismereteinket. A nyomda mintegy háromszáz kiadványát a szerző több szempontból is értékeli, terjedelmük, formátumuk, nyelvük, fennmaradt példányaik számát tekintve. A példányból ismert szemináriumi nyomtatványok zöme (86%-a) az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményeiben megtalálható. A Nagyváradi Egyházmegyei Könyvtár az összes nyomtatvány 45%-át birtokolja. E két legjelentősebb gyűjtőhely mellett több mint harminc kiadvány egyéb közgyűjteményekben marat fenn, sok esetben egyedi példányként, unikumként. Közel háromtucatnyi kiadványt csak irodalomból ismerünk, példánya nem maradt fenn. Hogy Emődi gyűjtőmunkája mennyire eredményes volt, azt az is mutatja, hogy másik háromtucatnyi mű bibliográfiailag ismeretlen – igaz ezek között vannak olyanok, amelyek a készülő legújabb Petrik-pótkötet kéziratában már szerepelnek. Amint Emődi megjegyzi, számtalan levéltári jellegű nyomtatvány kerülhetett az állami levéltár nagyváradi fiókjának római-katolikus püspöki, káptalani és plébániai fondjaiba. Ezek számbavétele – a kutathatóság feltételeit figyelembe véve – várat magára. Érvényes ez a nagyváradi megyei könyvtár csak részben feldolgozott ún. Dokumentációs állományára is, amely magába olvasztotta az államosított egyházi könyvtárak el nem pusztult (el nem pusztított) részeit.

Áttekintve a nyomtatványok tartalmi jellegét, kitűnik, hogy az összes kiadvány harmad része kötődik a városban működő oktatási intézményekhez, és ezek többsége vizsgatézis. Hangsúlyozva e nyomtatott vizsgatézisek és értesítők forrásértékét, Emődi a címleírásokban a vizsgázók nevét ill. a diáknévsorokat a címleírásokban és a névmutatókban is szerepeltette. Kultúrtörténeti érdekességként említendő jó néhány alkalmi nyomtatvány, mint Hannulik János Krizosztom nagykárolyi piarista tanár I. Sándor orosz cárhoz írt ódája, vagy a magyar koronának 1790 februárjában Bécsből Budára való ünnepélyes hazahozatalát megörökítő, Tzútz István joghallgató tollából származó költemény, vagy a város zenei és színházi életének egy-egy mozzanatát megőrző nyomtatvány, mint a színházi szövegkönyvek sora. Az egyháztörténet elsőrangú forrásaként számon tartott, a váradi egyházmegyére vonatkozó névtárak sajnos csak nagyon foghíjasan maradtak fenn, inkább a század végéről, jóllehet ezek kinyomtatása bizonyára elsőrendű feladata volt a szemináriumi nyomdának a korábbi évtizedekben is.

A névmutatóban megtalálni a címleírásokban és a possessor bejegyzésekben előforduló összes személynevet, utalással a Katalógus (a szemináriumi nyomda kiadványainak) 1–303-ig terjedő sorszámára. Említettük már a mindenegyes kiadvány címlapjáról készült reprodukciót, amelyek kicsinyítettek ugyan, de kiválóan olvashatók.

Emődi András mint a nagyváradi egyházmegye könyvtárosa a Könyvtár állományának, tör-

ténetének legjobb ismerője. Személyében jó őrzőre talált ez a többféle eredetű és nem egy alkalommal pusztulásnak kitett gyűjtemény. Már eddig is jelentős részt vállalt a nagyváradi könyvészeti források feltárásában, amikor több száz lap terjedelemben közreadta a Székeskáptalan könyvtárának történeti forrásait és jegyzékét (Bp.–Szeged, 2002), e recenzió írása közben pedig frissen jelent meg a nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állományát bemutató kötete (2005). Most ismertetett munkája, *A Nagyváradi Szemináriumi Nyomda 1745–1804* c. kötet a nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiadásában készült, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának és a Partiumi Keresztény Egyetem (Nagyvárad) anyagi támogatásával.

V. Ecsedy Judit

Szűcs Sámuel naplói. I. (1835–1864) II. (1865–1889). A bevezető tanulmányt írta, jegyzetekkel ellátta és a kéziratot sajtó alá rendezte Kilián István. Miskolc, 2003. 336; 352 l.

Vidéki múzeumaink, könyvtáraink számtalan kéziratos dokumentummal lepik meg az utazásra és az autopsziára fáradságot nem sajnáló kutatót. Szűcs Sámuel miskolci helytörténész naplója is ékes bizonysága ennek. A miskolci Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Gyűjteményének kéziratai között előkelő helyet foglalnak el a Szűcs család dokumentumai, Szűcs Sámuel naplóján kívül helytörténeti írásai valamint testvére, Szűcs Miklós naplója. Ez utóbbi már 1981-ben napvilágot látott ugyancsak Kilián István gondozásában.

A napló a város élénken élő naplóíró-hagyományába illeszkedik bele a maga 13 kéziratos kötetet kitevő terjedelmével. A 18. század elejéig nyúlik vissza ez a hagyomány, mint ahogy nagy múltra tekint vissza az a református értelmiségi mentalitás is, amely a naplóból tükröződik. A naplóíró Szűcs Sámuel családi örökségként táplálkozott ebből a múltból: apja is megbecsült polgára volt a városnak, tevékeny híve egyházának. Gyermekeit is ebben a szellemben nevelte. Sámuel elsőszülött fia volt, aki a debreceni kollégiumban megszerzett alapműveltség után jogi pályára lépett, a Felvidéken és Pesten végezte további tanulmányait, hogy aztán letelepedve a városban élete végéig ezt a közösséget szolgálja a jogi pályán nagy szerénységgel és szorgalommal. Hivatali karrierjének csúcsa a megyei árvaszéki ülnök tisztsége. Házassága révén a város neves polihisztorával, Herman Ottóval került kapcsolatba. Mint helytörténész több kéziratban maradt munka szerzője is, kapcsolatban áll Szinnyei Józseffel, akinek lexikonához ő szolgáltatja a miskolci írókról szóló szócikkeket.

Naplója nem csupán helytörténeti vonatkozásai miatt érdekes, bár leginkább e tudománynak az érdeklődésére tarthat számot, hanem ennél átfogóbb, teljesebb kultúrhistóriai dokumentum, hiszen a magyar történelem eseményteli hatvanöt évét íveli át, 1835-től 1889-ig: reformkor, forradalom és szabadságharc, megtorlás, passzív rezisztencia, kiegyezés, polgárosodás, a millennium eseményei sorjáznak egymás után. Méghozzá egy olyan szemtanú személyiségén átszűrve, akinek helyi értékrendszere többnyire egybe esett az abszolút értékkel, azaz naplójában azokat az életényeket tartja megörökítendőnek, amelyek a történelem könyörtelenebb rostáján is fennmaradtak. Ugyanakkor perspektívája mégiscsak a hétköznapi ember perspektívája, hiszen a történelemnek nem alkotó részesével, hanem szenvedő alanyával állunk szemben.

Tizenhatéves korától, 1835-től vezette naplóját. Első bejegyzése I. Ferenc császár halálának híre. Ezt követően a napló rövid, summázó bejegyzései akkor dagadnak önálló élménybeszámolókká, mikor Késmárkra kerül, 1738-ban. A vándorévekről tekint vissza a debreceni kollégiumban töltött tanuló évekre, a reformkori fiatal értelmiségi rétegnek a konzervatív iskolarendszert bíráló, változásokra, újdonságokra szomjas kritikájával: „...egy schlendrian oskolai rendszernek nevendékei vagyunk, annak nyomai maradtak rajtunk, olly elvek mellett, minőket beszívánk, – tanúlói pályánk' végével, eggy semmit sem

tudó, a' világtól idegen, minden lépésben botló lényekké váltunk, mindenek inkább, mint ügyességgel bírók, – mert azon felül, hogy a' testi gyakorlat terra incognita vala, a' mulatságok, mint színház, tánczvigalamk, és a többi tiltott, – később pedig, csak elnézett dolgok valának." (I. 178.)

A napló első része utazási élményeinek megörökítésében a nagymúltú peregrinációs irodalommal tart rokonságot, leírásaiban a Justus Lipsius óta hagyományozódott elveket követi, naplójának ez a része akár peregrinációs irodalomként önállóan is kezelhető lenne. A reformkor szellemisége mutatkozik meg azonban abban, ahogy utazása során elsősorban nem a múlt tárgyi emlékeit keresi, hanem a jelenkor vívmányait: a Széchényi Könyvtárat keresi fel, gőzhajón utazik, színházba jár, később a Valero selyemgyár ébreszt benne elismerést. Olvasmányélményei és személyes kapcsolatai is ezt a szellemiséget sugallják: részt vesz a Kossuth tiszteletére rendezett fáklyás zenén, és két nap múlva Hatvanban találkozva vele, ezt részletesen megörökíti naplójában. Szemere Bertalan a másik politikus, akiről érdekes portrét ad. Széchenyit tiszteli, de *A Kelete népé*t olvasva ezt írja: „E' munka, szerzője' koszorúját nem sok levéllel fogja nevelni. Elején, a' magyar nemzetnek nehány évek alatt tett haladása szépen festetik, 's az olvasó sok jót reményl. A' többi részen, néminemű zavar, 's confusum chaos ömlik-el, melly engem' meg [nem *a kiadásból kimaradt*!] győze, a' munkában felhozott azon állításról, hogy a' Kossuth Lajos által szerkesztett Pesti Hírlap, sírba dönti a hazát." (I. 101.)

A szabadságharc idején nemzetőr lett. Megdöbbentő rajzát olvashatjuk egy Szakály melletti csatának, amelyben személyesen is részt vett. Megfigyelhetően visszafogottabbak sorai a szabadságharc alatt, mint a reformkor esztendeiben, későbbi feljegyzései pedig a királyság iránti lojalitását is mutatják (1877 júliusában V. Ferdinánd haláláról írt megemlékezése II. 91.). Mint láthattuk, életét sem kímélő hazafi, de éppen a háború fenyegető borzalmai, az agresszív változások riasztják is, az olvasó átérzi, hogy nem lehetett könnyű városi lakosként a napi, heti rendszerességgel váltakozva bevonuló császári és magyar hadsereg árnyékában megélni ezt az időszakot. Tisztában van azonban azzal, hogy a magyar történelem egyik legfontosabb korszakának szemtanúja: hosszas összefoglalását adja mind a két esztendőnek, 1848-ét az események sodrában kicsit megkésve, nem az év végén, ahogyan ezt tenni szokta, hanem 1849 nyarán. Mint ahogy rendhagyó az 1850–51-es évek leírása is: a napló havi beszámolói helyett rövid rapszodikus összefoglalások mutatják a megrázott lélek elnémulását, tagolatlan, formáját vesztett dadogását.

A passzív rezisztencia idején is ilyen rövidek a feljegyzések, csak 1860-ban tér vissza a napló régi medrébe, hogy aztán a kiegyezés után megélénkülő városi életnek sokszínű változatosságát mutassa be. A kései évekre kialakul feljegyzéseinek egy szigorú felépítése: minden hónap kap külön értékelést, de még fontosabb az évek végén készült összefoglaló. A havonta megírt események első benyomásai és erőteljesebb családi, magánéleti vonatkozásai után ezek az összefoglalások a következő rendben adják az év fontos eseményeinek summázatát: országos események, megyei események, Miskolc város élete, egyházi élet, kulturális események, születési és halálozási statisztikák, terményárak, publikációinak számbavétele, a családi élet. Eközben egyéb feljegyzéseket is beiktat, pl. az 1875. év végén családja genealógiáját. Érdeklődésre különösen jellemző a reformkortól kezdve a magyar nyelv ügyének pártolása, majd ezzel összekapcsolódva a kezdetektől haláláig a színészet ügye, meg is írja a miskolci színészet történetét. A 40-es években az opera előretörésével szemben éppen a nemzeti nyelv ügye miatt védelmezi a prózai előadásokat, Schodelné fellépése kapcsán így ír: „Őt, mint jeles művésznőt, csak az nem becsüli, kitől a' természet megtagadá a' szép ízlést, azért is őt lehet sőt kell pártolnunk, hanem itt is meg vannak a' határok, miken, innen, vagy túl lépni nem szabad, és igy valóban szomorú dolog az, hogy a' ferde nézetű közönség, diadalmaskodni engedi az operát, a' drámán, mert egy művésznőért, bármi jeles légyen is ő, és több divatkóros emberért nemzeti nyelvünk' haladását megkötni, megbocsájthatatlan vétek." (I. 78.)

Ez a nyelvpártoló szemlélet élénk hangot kap naplójában még a 80-as években is, bár a színészet mint önálló értékekkel rendelkező, a nyelvtől független művészet is rehabilitálódik. Minden évben közli a miskolci színház repertoárját, tagjainak névsorát, szerepkörükkel együtt, és a pesti vendégszínészek között is megtalálja az értékes egyéniségeket. Szépen méltatja például a Pestről a városba visszalátogató Latabár Kálmánt (II. 219.).

Magánéletéről sokkal kevesebbet tudunk meg, mint az a műfajból következnék. Személyes viszonylataiban is mintha a társadalmi szerepekhez való kötődés, a megfelelni akarás lenne az elsődleges. Úgy tűnik, már huszonévesen felmerül benne a publicitás valamilyen igénye. Lehet, hogy ez csupán a leszármazottakat feltételezi mint olvasókat, de lehetséges, hogy akár szélesebb közönséget is szem előtt tart. Az állandó visszautalások, összefoglalások mindenesetre nagyfokú tudatossággal rendelkező naplóírót mutatnak: apja életének összegzése annak halálakor, bizonyos születésnapjain a napló életkorának „pályafutásának" áttekintése stb. Emberi kapcsolataiban is a fiúi, hitvesi, apai szeretet hagyományos értékei és verbális megnyilvánulásai érhetők tetten. Inkább az élmények lejegyzett volta ad információt rokonszenvesen szelíd, szerény és szeretetteljes alakjáról. Fiatalon veszíti el legjobb barátját, Telegdy Pált. Az ő halálának, temetésének és saját veszteségének leírása azonban messze túl emelkedik a hagyomány adta kereteken, és az őszinte fájdalom formálja egyedien felforrósodott hangú beszámolóvá.

Rejtőzködő, szemérmes szerzői háttérbe maradása miatt külön jelentőséget kap a napló után következő nekrológok közlése, amelyekben a társadalmi státuszának megfelelő visszaemlékezésekből is kibontakozik egy valóságos emberi portré.

A napló igen nagy terjedelmű anyagában való tájékozódást majd a beígért névmutató fogja megkönnyíteni. Kár, hogy néhány olvasat esetében nem tudni, hogy az eredeti szöveg vagy a kiadó pontatlanságáról van-e szó. Egészében véve azonban a ma kevéssé megbecsült alapkutatásnak, szövegkiadásnak egy fontos teljesítményét tisztelhetjük a két vaskos kötetben. Szűcs Sámuel szerényen a háttérben maradt neves kortársai mögött. Ilyen szerényen húzódik meg a közreadó is majd azoknak a későbbi publikációknak az árnyékában, amelyek magától értetődő természetességgel fognak profitálni e szövegkiadásból.

CZIBULA KATALIN

Göröngyös úton. Kárász József-emlékkönyv. Összeáll., a bibliográfiát készítette KŐSZEGFALVI Ferenc. A szemelvények válogatásában közreműködött IFJ. KÁRÁSZ József. Hódmezővásárhely, 2004. 187 l.

Kárász József irodalmi munkássága a harmincas években indult és a népi írók mozgalmához kapcsolódik: pontosan szólva annak tiszántúli szárnyához, amelyet Sinka István és Szabó Pál neve fémjelez. A falusi szegénység sorából származva írásaival a parasztság életkörülményeit kívánta feltárni, egyben utat keresve a parasztsors megjavítására. Ifjúkorában a népi írók számos folyóiratának az előállításában segédkezett; hosszabb-rövidebb ideig részt vállalva a *Magyar Út*, a Kovács Imre irányította *Híd* (1937), illetve az *Egyedül Vagyunk* szerkesztéséből.

Első regényét, a *Tanyát* követően, 1939 és 1999 között közel húsz regénye és elbeszéléskötete látott napvilágot. Kárász József a népi mozgalom másodvonalába tartozott. Kristó Nagy István egyik levelének kifejezését használva „...ő sem tudta igazán kifutni pályáját, megalkotván a tehetségéhez és tisztességéhez méltó nagy (móriczi) művet... mert közben más lett az idő kívánsága".

Az „idő kívánsága" többször szólt bele Kárász írói és emberi sorsába. Sárospatakon megkezdett teológiai tanulmányait nem tudja befejezni, mert „lázító írásai" miatt kizárják az ország összes teológiai akadémiájáról. Oklevelét csak „külföldön", Kolozsvárott tudta megszerezni. Nem voltak könnyebb budapesti egyetemi évei sem, tanulmányait a pénzkereset kényszere miatt nem tudta befejezni. Az „idő kívánságára" kapta meg katonai behívóját is, amit nyugati hadifogság,

majd 1945 után itthon a politikai perek és az írói szilencium követtek. Sorsa csak 1958-tól nyugodott meg, amikor a Csongrád megyei könyvtár munkatársa lett. Mindennapi szakmai munkája mellett jutott ideje, hogy tető alá hozza korábbi szépirodalmi műveit és mindazt, amit újabban alkotott. 1996-ban bekövetkezett halála után még kéziratban maradt posztumusz regénye, a *Pirkad* is napvilágot látott.

Kőszegfalvi Ferenc összeállította *Göröngyös úton* című Kárász József-emlékkönyv méltó emléket állít munkásságának. A gyűjteményt a szerzővel folytatott 1988-ban készült interjú nyitja, amely bepillantást nyújt az írói pálya fordulataira. A bevezetőt követő rész magát a szerzőt szólaltatja meg: a 18 éves érettségiző írását, aki osztálytársai kulturális érdektelenségét bírálja: „Szót kérek", majd a „Két szál gally egy élet" elbeszélése következik, több elfeledett írással, köztük a fogságba esés és a hadifogság élményeit megelevenítő „Az én »Odisszeám«" illetve az „Írók a vádlottak padján" című, amely az 1937-ben létesült Márciusi Front írástudóiról szól. Külön kell szólni Kárász József helytörténeti vonatkozású cikkeiről, tanulmányairól: „A vásárhelyi szegfű útjá"-ról és „A Kőfalért" címűről. Az előbbi Czeglédi Nagy Ferenc virágkísérleteiről, az utóbbi Hódmezővásárhely egyik megmentett műemlékéről szól.

Az emlékkönyv következő fejezetében a róla szóló írásokat találjuk: Sinka István, Szabó Pál, Veres Péter kritikáit, visszaemlékezéseit; s ezt követően néhány neves irodalomtörténész Grezsa Ferenc és Szigeti Lajos Sándor méltatásait. A kötetet a szerkesztő Kőszegfalvi Ferenc bibliográfiája zárja, amely 436 tételben sorakoztatja fel Kárász József saját műveit és a róla szóló különféle megnyilatkozásokat.

Kárász József munkásságát a kiadvány elején egy rövidített időrendi könyvészeti összesítés is bemutatja amely csak az önálló kiadványokat vette fel. A *Magyar Könyvszemle* olvasói számára külön érdekkel bírnak e listában azok a könyvészeti jellegű tételek, amelyek részben egyes lapok repertóriumai, mint pl. a *Vásárhely Népé* (1944–1945), *Viharsaroké* (1953), részben pedig a koalíciós évek (1946–1949) hódmezővásárhelyi sajtójának kumulált feltárása. A fő műve azonban *A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája (1843–1970)* amelyről 1974-ben a *Magyar Könyvszemle* is megemlékezett.

Kőszegfalvi Ferenc példás szerkesztői munkájában részt vállalt ifj. Kárász József is. Az emlékkönyv alapján Kárász Józsefet nemcsak mint írót, hanem mint bibliográfust is illik emlékezetünkben megőrizni.

LAKATOS ÉVA

Rózsa, Mária: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. Bibliographie. 2. Teil: Zeitungen. In: *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstitutes für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa.* München, 2003. Oldenburg Verlag, Band 11. (Sonderdruck), S. 59–141.

A Rózsa Mária által összeállított bibliográfia a Magyar Királyság területén 1850 és 1920 között megjelent német nyelvű politikai újságokat dolgozza fel. A vizsgálat tárgyát számos, hetente többször vagy naponta, sőt naponta kétszer megjelenő lapok képezik. A bibliográfia V. Busa Margit 1986-ban (BUSA V. Margit: *Magyar Sajtóbibliográfia 1705–1848.* Bp. OSzK, 1986.) kiadott azon vállalkozásának folytatásaként értendő, amely magába foglalja az 1705 és 1848 között megjelent magyar és „idegen" nyelvű kiadványokat is. Busa 1996-ban publikálta bibliográfiájának 2. részét (*Magyar Sajtóbibliográfia 1850–1867.* Bp. OSzK, 1996.) – ekkor Rózsa már dolgozott művén, amelynek időhatárait tudatosan – az előző munkához kapcsolódva – határozta meg. Busa második bibliográfiája az 1850 és 1867 közötti időszakot öleli fel, és így részlegesen fedi az új összefoglalást. Az időszak záróéve egybeesik a Trianoni Békeszerződés időpontjával, amely napjainkig meghatározó mérföldkőnek számít az ország fejlődésében minden magyar tudományos kutatásnál. A szerződés értelmében – az első világháború következményeként – Magyarországnak le kellett mondania egykori területének kétharmadáról

a szomszédos országok javára. Rózsa nem dolgozza fel az utódállamokban működő német nyelvű sajtó fejlődését, mindazonáltal közöl záró adatokat befejező évszámmal azokról az 1920 előtt Magyarország területén megjelenő lapokról, amelyek a kijelölt időhatárokon túl nyúlnak. Rózsa bibliográfiájának első része már 2001-ben megjelent. (RÓZSA, Maria: *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. 1. Teil.* In: *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstitutes für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa.* München, Oldenburg, 2001. Band 9, S. 7–198.)

A bibliográfia összesen 486 folyóiratot sorol fel, és három részre tagolódik. Az első, átfogó rész a német vagy kétnyelvű cím alatt a Magyar Királyság területén megjelent újságokat mutatja be; a második (egyetlen címet felölelő) rész azonban azokat a meghatározás értelmében vett lapokat, amelyek német címmel de magyar nyelvű tartalommal láttak napvilágot; a harmadik pedig az úgynevezett kőnyomatokat – olcsó papírra nyomtatott regionális vagy külföldi híreket is tartalmazó sajtóközleményeket, amelyeket kizárólag szerkesztőségek számára szántak, ily módon korlátozottan jutottak el a nyilvánossághoz (10 cím). Ide tartozik az első részhez kapcsolódó, több mint hetven oldalas átfogó kiegészítés. Nem tisztázott, miért nem az első részbe ágyazták ezt a címet. A szerkesztők jegyzéke és egy többnyelvű helységnévjegyzék zárja le a 141 oldalas kötetet.

Az egyes címeket a következő kritériumok szerint jellemezték: cím, alcím, megjelenés helye, a megjelenés időtartama, és a megjelent számok száma, szerkesztők neve, megjelenés módja, nagyság, tartalom, rovatok, mellékletek (ha léteztek), másodlagos irodalom. Kizárólag a Magyar Nemzeti Könyvtár anyagából dolgoztak, mivel az megkapta az intézmény meghatározásból következő kötelező szerkesztőségi példányokat, és természetesen a legnagyobb folyóirat állomány birtokosának nevezheti magát.

Ezen alapműveket nem lehet eléggé dicsérni: mindannyian nagyon jól tudjuk, hogy semmilyen kultúrtörténeti kutatás nem lenne lehetséges, ha nem támaszkodhatnánk bibliográfiai előmunkálatokra. Ehhez hozzátartozik az is, hogy nem kis vállalkozás sajtóbibliográfiákat összeállítani. Az anyag néha nehezen hozzáférhető, az újságok (jól megérdemelten) könyvtárak védelmét élvezik, a mikrofilmesítés – és ez által a lapok könnyebb kezelése – manapság majd minden könyvtárban lehetséges és a jövőben nemcsak az átfogóbb bibliográfiákat, hanem tematikus kiértékeléseket is megkönnyítik, és gyorsabbá teszik. Ide tartozik a példányok épségben tartása, a záró adatokat nem lehet mindig pontosan meghatározni, a szerkesztők változása, a cím és az alcím módosulása, a megjelenési gyakoriság és a rovatok csak akkor határozhatóak meg, ha a lapokat „felboncoljuk", számról számra átlapozzuk, és a meghatározandó adatokat a változások fényében folyamatosan frissítjük. Melischek/Seethaler is ezt a módszert alkalmazta a történeti osztrák sajtódokumentációnál, a feladatot azonban egy több főből álló csapat végezte egy évekig tartó kutatási projekt keretében. A kézikönyvek mellett ennek a munkának egyik eredménye a HYPRESS adatbank. (HYPRESS: Az 1918 és 1934 Közötti Bécsi Napilapok Adatbankja.)

Ezzel már el is érkeztem az egyik olyan kérdéshez, amely számomra manapság alapvető szerepet játszik az újság–folyóirat bibliográfiákkal kapcsolatban: a Duna régió sajtóját feldolgozó bibliográfiák és adatbankok szükségességét illetően egyetértés uralkodik. Összehasonlítva például a németországi vagy a francia médiakutatással azonban messze lemaradva kullogunk. A médiának és annak forrásértékének még mindig nem tulajdonítanak kellő jelentőséget – és ennek nem az az oka, hogy a kutatás világa nem ismeri el autentikus forrásként a médiát, hanem az, hogy nem tudják, hogyan bánjanak vele, és mindenekelőtt azt sem, hogyan férhetnek hozzá. Az akadályokat egyrészről a nem létező bibliográfiákra lehet visszavezetni, másrészről éppen az újság- és folyóirat dzsungelt jellemző átláthatatlanságra és átjárhatatlanságra. Ezen a rengetegen kell magunkat átverekednünk, hogy egyáltalán észleljük a forrást, és azt be vagy fel tudjuk dolgozni. Minél átfogóbban fogalmaztak meg (már a koncepcióból kifolyólag) egy önálló cí-

met a bibliográfiában, annál könnyebben fog a kutató képet alkotni a forrásról a kezdetektől, és felismerni annak a jelentőségét. A kínálat itt a jelen, egészen egyszerű bibliográfiától, amely a címfelvétel legszükségesebb feltételeire szorítkozik, olyan nagy projektekig terjed, mint például a teljes újság, feljegyzett bibliográfiák, az egyes történelmi jelentőséggel bíró lapokhoz tartozó repertoárok stb. szkennelése; a technika ma majdnem határtalan lehetőségeket és publikációs módokat kínál.

A kérdés: A sajtókutatás területén miért nem működik együtt Ausztria a (kelet-európai?) szomszédos országokkal? Miért nem létezik mindmáig a 18. századi kezdetektől a 20. századig terjedő időszak sajtótermékeinek – legalábbis bibliográfiai – nyilvántartása? Feltételezem, hogy már az eddig megjelent önálló bibliográfiák – Busa, Seidler, (SEIDLER Andrea–SEIDLER Wolfram: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809*. Wien, Böhlau, 1988.), Rózsa, hogy csak az elmúlt tizenöt évben a többnyelvű Királyi Magyarország területén, a Bécsben és a más történelmi nagyvárosokban működő sajtóval foglalkozókat említsük – célzott együttműködése is jelentős eredményeket hozhatna.

Amit Kircher már évtizedekkel ezelőtt a német nyelvterület számára könyvformában megalkotott, nem lehet a modern technikai eszközök és lehetőségek bevonásával túl távoli cél a mai Közép-Európa számára! Ezzel az értékes forrástanulmányok, mint például Rózsa Mária bibliográfiájának előre mutató, célzott előkészítésének szószólójává válok, aggodalommal tölt el azonban annak a kutatási világnak az effajta önálló teljesítményekkel szemben tanúsított elégtelen érdeklődése, ami a tevékenységéhez szükséges információkat vagy egérkattintással, vagy egyetlen nagybibliográfia segítségül hívásával kívánja megszerezni.

SEIDLER, ANDREA

Gilmont, Jean-François: Le livre et ses secrets. Préfaces Francis HIGMAN, Monique MUND-DOPCHIE. Genève, Louvain-la-Neuve, 2003, Droz, Université catholique de Louvain, 440 l. /Cahiers d'humanisme et renaissance, vol. LXV. – Université catholique de Louvain, Bibliothèque de la faculté de philosophie et lettres, Temps et espace, vol. 2./

Ki ne ismerné Jean-François Gilmont? A bibliográfust, aki Loyolai Ignác, Carolus Scribanus és a jezsuita lelkiség bibliográfusaként kezdte életművét, de igazán ismert a genfi kálvinizmus kutatójaként lett. Jean Crespin kiadványainak és Jean Calvin műveinek számbavétele, a bibliográfiák kiadása mérföldkövek a 16. századi nyomdászattörténeti kutatásokban. Közben olyan ismert tanulmánykötetek láttak napvilágot szerkesztésében, mint *Palaestra typographica* (Aubel, 1984), vagy a *La réforme et le livre* (Paris, 1990, angolul: Aldershot, 1998). Könyvet írt a könyv sorsáról az informatika korában, fáradhatatlanul tanít, ontja a tanulmányokat, és figyel kollégái munkájára: 1266 könyvismertetése jelent meg 16 folyóiratban.

Nyugdíjba vonulása alkalmával munkahelye, a Löveni Katolikus Egyetem kiadott egy csokrot, 29 tanulmányt, írásaiból. Gilmont szellemesen, hozzá nagyon illő módon tanulmányai előtt közöl egy levelet a kezdő bibliográfushoz (Lettre à un bibliographe débutant), amelyben elmondja életútját és élete programját. A bibliográfia számára minden: egy program, egy oknyomozó anyaggyűjtés, majd egy publikáció. A kutatás lényegében nem más célú, mint a bibliográfia teljessé tétele. Az adatgyűjtés teljességét, és az adatok értelmezhetőségét biztosítja minden. Így a sokak számára a segédtudomány (bibliográfia) segédtudománya lesz minden tudomány. Gilmont persze mindezt a tudomány iránti alázattal vallja, így számára nem létezik az a kérdés, hogy melyik tudomány melyiknek segédtudo-

mánya, a lényeg a folyamatos, tervezett munkálkodás.

A tanulmánykötet maga ennek az életprogramnak a fordított tükre. A hat fejezetre osztott szerkezetből az elsőtől az utolsóig lényegében az általános megállapításoktól a bibliográfiai aprómunkáig jutunk vissza (?, előre?); az első fejezet átfogó érvényű megállapításait Gilmont a következő fejezetek esettanulmányaival támasztja alá. Szerzőnk bizonyítja ezzel módszerének helyességét is. Az első fejezetben kaptak helyet Gilmontnak, a könyv történetét összefoglaló tanulmányai. Egy rövid könyvtörténet a papirusz tekercsektől a 18. század végéig (Questions d'histoire du livre et de la lecture). A fejezetbe négy tanulmány került. Az első Gilmont víziója arról, hogy hogyan változott a könyv formája, a könyv és az olvasás társadalmi szerepe a tekercsektől a hipertekszig. A sokak által leírt tételek az egyes korszakok mediális változásairól a szerző eruditiójával, hosszú kutatási tapasztalatával nyernek hitelesítést. A kéziratos és a nyomtatott könyv korszakának határán az új médiummal (nyomtatott könyv) számos remény élt a kortárs humanisták körében: a nyelvileg és filológiailag helyes szöveg megállapítása után a másolással nem rontott nagy számú változat előállításának lehetősége, az egyre bővülő, új rendszerezést igénylő ismeretanyag eljuttatása sokakhoz, olcsón. A második tanulmány tehát azokat a humanista generációkat mutatja be, akiknek életében az ars impressoria megszületett, és üzleti vállalkozássá lett. A szerző harmadik írása a könyv 16. századi előállítási módját mutatja be, majd a 18. századi nagy kiadástörténeti, illetve olvasástörténeti változásokat, kiemelve, hogy a médium (a nyomtatás) technikai és üzleti változásának szükségessége egyidejűleg jelentkezett az olvasás tömegessé válásával, így a technológia nem diktálhatta még az olvasási és a tudományos ízlés változásait (mint ahogy ez a 20. században történt).

A második nagy fejezet (Approches techniques) négy írása a tudományos bibliográfia 16–17. századi megszületését mutatja be: a könyv tudományos és bibliográfiai apparátusának változásától a bibliográfiai szakterminológia kialakulásáig. A harmadik fejezet a kiadói stratégiák változásait, lehetőségeit mutatja be öt esettanulmányon keresztül. Az Olivetanus-Biblia szakmai és üzleti kockázatvállalása valóban úttörő jellegűvé avatta a kiadást. Aldus Manutius kiadója valóban tudományos műhely volt, amely nem csupán a pontos szövegkiadásokkal igazolható. Szinte senki sem foglalkozott fiának (Paulus) egy Cicero-kiadásával (*In Epistolas ad Atticum commentarius*, 1547, in 8), amely a nagyon ritka „nagy formátumú", vagyis „nagy margójú" kiadások egyike. Ez a kiadási forma technikailag igen bonyolult, ugyanakkor nagyon megkönnyíti a könyv tudós használatát. Ezután a tanulmány után Gilmont földrajzilag hazatér, hiszen az 1547-es kölni és az 1548-ban megjelent löveni két flamand Biblia-kiadás történetét mutatja be. Gilmontnak Crespin martyrologium-kiadásairól szóló írása kiváló példája annak, hogy hogyan kerül a helyére egy bibliográfia néhány tétele. Milyen filológiai és tudományos apparátust mozgat a bibliográfus maga, ha komolyan veszi a szakmáját. A fejezet három utolsó tanulmánya már a vallásháborúk korának kiadói küzdelmeibe enged bepillantást.

A negyedik fejezet (Lire une bibliographie) egy különös olvasási műfajról szóló négy tanulmányt tartalmaz. A bibliográfus olvassa a bibliográfiát. Megmutatja, hogy hogyan rajzolódik ki előtte a bibliográfia olvasásából a tudós egyéniség, akiről a bibliográfiai szól, miként elevenedik meg a kor, amelyben élt, és főként tudományos (Carolus Scribanus, Robert Estienne), vagy éppen kiadói (Éloi Gibier, Laurent de Normandie) tevékenysége. Ez a tevékenység soha sem önmagában való teológiai, filozófiai, filológiai, egyházszervezői, vagy könyvkiadói tevékenység. A bibliográfia – értően olvasva – jól mutatja azokat a pontokat, ahol a fő tevékenységi kör érintkezik más területekkel, tehát ahol minden alkotó tevékenység, illetve alkotói lét interdiszciplinárissá válik. Van ebben a fejezetben egy kis csalás is persze, hiszen másként olvas

bibliográfiát az, aki összeállította, aki részt vett az összeállításban, aki hasonló bibliográfiát maga is összeállított, vagy aki egyszerűen egy korszak szakértője, és kézbe vesz „olvas" egy bibliográfiát. A módszer, és a tanulság Gilmont esetében az első, az aktív bibliográfus bibliográfia olvasásának a módszere és tanulsága.

Az ötödik fejezetben a szerző a történeti statisztika és a könyvtörténet elméleti és gyakorlati gondjaival kapcsolatos gondolatait osztja meg velünk: hogyan mérhető és jellemezhető számokkal egy-egy életmű, mű, vagy kiadás túlélési esélye (Mesurer la survie du livre)? Sok szempont vizsgálandó egy korszaknak a feltett kérdéssel kapcsolatos jellemzésekor: a nyomdával rendelkező városok száma, a nyomdászok/kiadók száma, a kiadott címek (féleségek), a forma szerinti megoszlása a kiadott anyagnak, a kiadott lapok száma, a felhasznált nyomdai készletek (betűk, cifrák, illusztrációk stb.) mennyisége, a fennmaradt példányok száma, azok elterjedtsége. Az esettanulmányok többféle megközelítést ajánlanak: Crespin *Martyrologium*ának fennmaradása, Crespin bármely kiadványának fennmaradása, illetve ezen vizsgálat szűkítése Oxford és Cambridge könyvtáraira, Carolus Scribani nyomtatott műveinek fennmaradása, illetve Jean Calvin 16. kiadású munkáinak túlélési mutatói. Ez utóbbi magyar szempontból különösen fontos, hiszen Calvin alapművének (*Institutio religionis christianae*) magyar fordítása (Szenci Molnár Albert) hatása az egységes magyar irodalmi nyelv kialakulására hasonlóan mutatható be, ahogy Luther Biblia-fordítása hatott az irodalmi német nyelv megszületésére.

A hatodik zárófejezet (Regards critiques) öt tanulmányával visszaérkezünk a professzionális bibliográfus naponta feltett kérdéseihez: mi a bibliográfia, mi az értelme, miként kell összeállítani, hol vannak a precizítás és a tartalom nélküli formalizmus határai? A bibliográfia csaknem minden formája hasznos, formája és tartalma az idővel változik. Nem véletlen „a bibliográfia története" műfaj terjedése, a bibliográfiának elméleti stúdiummá válása. Megfelelő elméleti és történeti ismeretek nélkül csak faktografikus számbavétel az eredmény, amelynek hasznossága ugyancsak nem kérdőjelezhető meg, de ahhoz, hogy bibliográfiának nevezzük, közelebb kell lépnünk ahhoz az anyaghoz, amelyről bibliográfiánk szól.

MONOK ISTVÁN

Arbour, Roméo: Dictionnaire des femmes libraires en France 1470–1870. Genève, 2003, Droz, 751 l. /École pratique des hautes études, Sciences historiques et philologiques, VI: Histoire et civilisation du livre, 26./

2005 áprilisában Lyonban találkoznak azon európai könyvtörténeti műhelyek képviselői, amelyek valamilyen terület, város nyomdászainak, könyvkereskedőinek, könyvkötőinek („a könyves embereknek, gens du livre") adatait veszik számba. A találkozó nyomán talán kirajzolódik egy olyan lehetőség is, hogy egy közös európai adatbank épüljön, majd váljon szakértői rendszerré. Magyarországon az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok osztályon évek óta folyik hasonló munka. A „Clavis typographorum regionis Carpaticae 1473–1948" program keretében egyelőre a nyomdászok és kiadók adatait rögzítik. A Gesellschaft für Buchforschung in Österreich koordinálásával egy hasonló jellegű program indult a bécsi könyves emberekről, a *Magyar Könyvszemle*ben Bánfi Szilvia adott hírt az Észak-Francia területek nyomdászati prosopográfiájáról (MKsz 2003. 1. sz. 144–146.)

A Droz kiadó nagy tekintélyű sorozata (Histoire et civilisation du livre) adott helyt a most ismertetendő kötetnek is. A címben szereplő „femmes libraires" kifejezés minden olyan nőnemű személyt jelent, aki professzionális módon foglalkozott nyomdászattal, könyvkiadással, könyvkötéssel, metszetek és zenei nyomtatványok, illetve újságok előállításával és árusításával. Távolról sem a korán elhunyt nyomdászok özvegyeiről van tehát szó, bár kétségtelen tény, hogy számos nyomda a feleség révén öröklődött tovább Franciaországban is. A női nem szerepe a társadalom történetében az elmúlt évtizedek-

ben több vonatkozásban előtérbe került, így nem csoda, hogy számos monográfia jelent meg az üzletasszonyokról (a középkortól a 19. századig: Beatrice Beech, Gustave Fagniez, Sabine Juratic, Nicole Pellegrin stb), az asszonyokról, akik a művészeti kiadványok megalkotásában és terjesztésében játszottak komoly szerepet (Natalie Zemon Davis), és a könyvkiadókról (Dominique de Courcelles, Carmen Julian, Beatrice Beech, Sabine Juratic, Michel Simonin stb).

Roméo Arbour most az alapvetéssel próbálkozott, számba vette azokat a nőket, akik a könyvvel, illetve a sajtóval valamilyen formában szakmájuk révén kerültek kapcsolatba. A szótár természetesen alfabetikus rendben sorolja fel a neveket, az előszó azonban két periódust különböztet meg a könyves világ történetében a nők lehetőségeinek, illetve aktivitásának szempontjából: az Ancien régime időszaka (1470–1791) és az azt követő időszak a Kommünig. A rendszerezett feltárás a számok szintjén is hallatlan érdekes eredményeket hozott: a 15–16. századból 119 név szerepel, a 17. századból 647, a 18. századból 966, az 1800 és 1870 közötti időszakból pedig 4692(!). Összesen 6424 név. Jól érzékelhető, hogy a nők aránya a könyves üzletben a Francia Forradalomig lassan lépést tartott a könyves vállalkozások számának általános növekedésével, de nem érte el az összes vállalkozás 10%-át. Ez a részesedési arány a forradalom után lényegesen megváltozik: 1845-ben már a 20%-ot közelíti, 1870-ben pedig 34%(!). Azt hiszem ez az egyszerű számsor is igazolja a médiatörténetek közhelyszerű megállapításait a sajtónak a kultúra polgári nyilvánosságának megteremtésében játszott szerepéről. Roméo Arbour előszavában kitér Párizs és a vidéki Franciaország városainak vizsgálati szempontja szerinti különbözőségére is, mondandója e tekintetben nem meglepő: a nagyváros kedvezett a nők társadalmi szerepének erősödésében.

Miért az 1870-es időhatár? Ennek alapvetően forrástipológiai okai vannak. 1881 után, amikor a sajtó teljes szabadságát jelentő proklamáció megjelent, nem vezettek olyan nyilvántartásokat, amelyek alapján meghatározható lenne egy-egy üzleti vállalkozás mögött álló szakemberek köre (ki a professzionális könyves ember?). Az 1870 és 1881 közötti időszakból pedig egyrészt olyan mennyiségű, előtte nem ismert adminisztratív irat áll rendelkezésre, hogy annak mennyisége elijesztette a szerzőt, másrészt ez az adminisztráció a rövid periódusban sokszor változtatta szempontjait, így koherens eredmény egy aránytalanul nagy munkaidő ráfordításával sem születhet.

Az egyes szócikkek tartalmazzák az illető nevét, születési és halálozási dátumát, a működés helyét (ahol tudja utca, házszámig elmenően), a mesterség megnevezését, a tevékenység kezdetét és végét, a házassági adatokat (idő, férj neve, apa és anya neve, testvérek nevei), különleges adatokat, mint a privilégium, egyesületi tagság, a kiadott sorozatok, vagy periodikumok címét, azután a tevékenység folytatójának (örökös, üzlettárs) a nevét. Ezen kívül más érdekes adatokat is közöl a szótár, mint az illető hölgy iskoláztatásának adatai, illetve a vonatkozó kéziratos források, illetve a szakirodalom jelölését.

A kötet nagyon jól használható, bizonyos értelemben redundáns is, de ez a kényelmes használatot segíti: az alfabetikus szócikkek után ugyanis következik egy fejezet, amely évszázadonként is felsorolja a személyeket, majd egy általános névmutatóból a szócikkekben szereplő nevek is visszakereshetővé vállnak.

MONOK ISTVÁN

Bibles imprimées du XVe au XVIIIe siècle conservées à Paris. Catalogue collectif édité par Martine DELAVEAU et Denise HILLARD. Paris, 2002, Bibliothèque nationale de France, 862 l.

A Könyvek Könyve, a Biblia számtalan kiadása mellett máig tartogat meglepetéseket, máig ajánl olyan vizsgálati, kutatási szempontot, amely újra és újra kézbe veteti velünk a még fellelhető példányokat. Szinte valamennyi országban van olyan kutatási irány, amely egy-egy területen kiadott, vagy éppen megőrzött Bibliát katalogizál, majd a számbavétel után elemzi a Könyv hatását korszakonként, vagy más szempontok

szerint. Talán a legújabb nagy vállalkozás a németalföldi kiadásokat keresi szerte a világban, rendezi egy honlap alá August den Hollander professzor irányításával (Biblia Sacra program, www.bibliasacra.com).

A most kézben tartott kötet nem kevesebb mint 10 466 1800 előtt kiadott, és Párizs hat nagy könyvtárában őrzött Biblia (4825 kiadás) közös katalógusa.

Maga a katalógus (a corpus) a Biblia könyvei szerint elrendezett, ezen belül pedig a nyelveket, és azon belül az időrendet követi. A teljes Bibliák felsorolása után tehát az Ótestamentum, annak részei külön, majd az Újtestamentum, és annak részkiadásai. Mielőtt az előszavak tanulságait ismertetnénk vessünk egy pillantást a mutatók rendszerére, hiszen az előszavakat már részben ezek használatával írták. A Biblia kiadásában részvevő szerzők mutatója: fordítók, sajtó alá rendezők, jegyzetírók, kommentárok írói és illusztrátorok. Ezt követi a bibliai részek mutatója, majd a nyomdászoké és kiadóké a kiadás helye szerint, illetve a kiadók neve szerint. A leginkább érdekes a possessorok mutatója, hiszen a szerzők valamennyi példány provenienciáját is feltárták. A „különlegességek mutatója" külön figyelmet érdemel: pergamenre nyomtatott Bibliák, különleges kötésű példányok, bejegyzések a vételár megjelölésével, családi Bibliák, aranyozott Bibliák, érdekes metszések stb. Az utolsó mutató a nyelveké, amelyből kiderül, hogy a hat párizsi könyvtárban 11 példány 1800 előtti magyar Biblia található.

A szerzők előszavukban azt a kutatási programot ismertették, amelynek fő vonalait a mutatók felsorolásából is valószínűsíteni lehet. A kiadási helyek és a kiadásban közreműködők nevének társítása kiválóan alkalmas egy-egy ország vallási térképének megrajzolására, és az eredmény pontosan mutatja azt, hogy van értelme egy egész Európára kiterjedő, hasonló elvek mentén történő számbavételnek. A Consortium of European Research Libraries adatbázisa ma még csak egyszerű katalógus, nem szakértői rendszer. Az ilyen speciális feldolgozás visz majd bennünket igazán közelebb a könyvtörténet, a könyv létrehozása és terjesztése mögötti európai kapcsolati rendszer megismeréséhez. Ne feledjük: a Biblia illusztrátorai, az illusztrációk jellemzése, a tulajdonosi bejegyzések, a kötéstörténeti adatok nem önmagukban, hanem nagy tömegükben érnek igazán sokat a könyv társadalomtörténetének megírásakor.

Mind a hat párizsi könyvtárnak – a nemzeti könyvtár, az Arsenal könyvtára, a Saint-Geneviève, a Sorbonne, a Bibliotheca Mazarina, a Protestantizmus Kutató központ könyvtára, illetve Francia Biblia Szövetség gyűjteménye – van történeti szakirodalma. Ennek ellenére most különkülön meg tudták írni a Biblia-gyűjtemények históriáját: a proveniencia jelei, a kötéstörténeti adatok kiváló kiegészítő információkat hordoznak a könyvtárak egyes korszakokban történt gyarapodásának megismerésében.

MONOK ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

Borsa Gedeon: Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői 1
V. Ecsedy Judit: Bécs: 17. századi nyomdafelszereléseink egyik forrása 25
Guilbaud, Juliette: La diffusion des idées jansénistes par le livre français en Europe centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles 42

KÖZLEMÉNYEK

Knapp Éva: Johann Heinrich Alsted könyvtárának egy kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban 56
H. Kakucska Mária: Orczy Lőrinc Recrudescunt-fordítása 65
Fata Márta: Német bevándorlók olvasmányai a 18. században 73
Rózsa Mária: Egy Széchényi Könyvtárba került hungarikumról: a Zittau'sches Monatliches Tagebuch 1816-os évfolyama 77
Ujvári Hedvig: Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrirte Zeitung 80
Bálint Gábor: Herczeg Ferenc összkiadásai a Singer és Wolfnernél 92

FIGYELŐ

Körmendy Kinga: Fata libelli 96
Dörnyei Sándor: Egy bibliográfia számokban. (Magyarországi szerzők külföldön 1712–1760) 97

SZEMLE

A Nagyváradi Szemináriumi Nyomda 1745–1804. Nagyvárad–Bp. 2004. (*V. Ecsedy Judit*) 103
Szűcs Sámuel naplói. I. (1835–1864) II. (1865–1889). Miskolc, 2003. (*Czibula Katalin*) 106
Göröngyös úton. Kárász József-emlékkönyv. Hódmezővásárhely, 2004. (*Lakatos Éva*) 108
Rózsa Mária: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. Bibliographie. 2. Teil. Zeitungen. München, 2003. (*Seidler, Andrea*) 109
Gilmont, Jean-François: Le livre et ses secrets. Genève–Louvain-la-Neuve, 2003. (*Monok István*) 111
Arbour, Roméo: Dictionnaire des femmes libraires en France 1470–1870. Genève, 2003. (*Monok István*) 113
Bibles imprimées du XVe et XVIIIe siècle conservées à Paris. Paris, 2002. (*Monok István*) 114

Ára: 400 Ft

SOMMAIRE

Borsa, Gedeon: Les éditeurs des ouvrages de Osualdus de Lasko et de Pelbartus de T meswar .....
Ecsedy, Judit, V.: Vienne: une des sources des équipements d'imprimerie des offici hongroises du 17e siècle .....
Guilbaud, Juliette: La diffusion des idées jansénistes par le livre français en Europe cent aux XVIIe et XVIIIe siècles .....

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Knapp, Éva: Un volume provenant de la bibliothèque de Johann Heinrich Alsted dans la c lection de la Bibliothèque Universitaire de Budapest .....
Kakucska, Mária, H.: La traduction de 'Recrudescunt' de Lőrincz Orczy .....
Fata, Márta: Les lectures des immigrants allemands au 18e siècle .....
Rózsa, Mária: Un hungaricum récemment entré à la Bibliothèque Nationale Széchényi: l'an de 1816 de 'Zittau'sches Monatliches Tagebuch' .....
Ujvári, Hedvig: Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrirte Zeitung .....
Bálint, Gábor: Les Oeuvres complètes de Ferenc Herczeg dans l'édition de Singer et W ner .....

CHRONIQUE

Körmendy, Kinga: Fata libelli .....
Dörnyei, Sándor: Une bibliographie en chiffre (Auteurs de Hongrie à l'étranger 'Magy országi szerzők külföldön' 1712–1760) .....

REVUE

L'Imprimerie du Séminaire de Nagyvárad 1745–1804. Nagyvárad–Bp. 2004. (*Ecse Judit, V.*) .....
Les journaux de Sámuel Szűcs. I. (1835–1864) II. (1865–1889). Miskolc, 2003. (*Czibu Katalin*) .....
Un sentier rude. Mélanges offerts à József Kárász. Hódmezővásárhely, 2004. (*Lakat Éva*) .....
Rózsa, Mária: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. Bibliographie. 2. Teil. Z tungen. München, 2003. (*Seidler, Andrea*) .....
Gilmont, Jean-François: Le livre et ses secrets. Genève–Louvain-la-Neuve, 2003. (*Mon István*) .....
Arbour, Roméo: Dictionnaire des femmes libraires en France 1470–1870. Genève, 20 (*Monok, István*) .....
Bibles imprimées du XVe et XVIIIe siècles conservées à Paris. Paris, 2002. (*Monok, István*) ....